अथाजन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम्

1. अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् (1.2.45)

धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वाऽर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसञ्ज्ञं स्यात्।

संस्कृत व्याख्या – प्रातिपदिकसंज्ञाबोधकम् इदं सूत्रम्। अस्मिन् सूत्रे, अर्थवत्, अधातुः अप्रत्ययः प्रातिपदिकपदम् इत्येतानि पञ्चपदानि सन्ति, एषु अर्थवत् अधातुः अप्रत्ययः इत्येतानि उद्देश्यबोधकानि पदानि प्रातिपदिकम् इति च विधेयं पदम्।

अर्थवत् इति नपुंसकनिर्देशानुसारं तदनुगुणं शब्दस्वरूपम् इति विशेष्यपदम् अध्याह्रियते। अर्थवत् अधातुः अप्रत्ययः शब्दस्वरूपं प्रातिपदिकम् इति सूत्रस्वरूपं भवति। शब्दस्वरूपम् इति विशेष्यपदं नपुंसकलिङ्गे वर्ततेतस्मात् तदनुरूपमेव तस्य विशेषणवाचके अधातुः, अप्रत्ययः इत्यस्मिन् पदेऽपि नपुंसकलिङ्गस्यैव प्रयोग उचितः, परम् न धातुः अधातुः, न प्रत्ययः अप्रत्ययः इति नञ् तत्पुरुषसमासात्, **परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः** इति सूत्रेण धातुपदस्य प्रत्ययपदस्य च पुल्लिङ्गत्वात् उभयोः पुल्लिङ्गे प्रयोगः। अत्र सूत्रे अप्रत्ययपदस्य द्विरावृत्तिः क्रियते, आवृत्ते अप्रत्यये **प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्या** इति परिभाषया तदन्तविधिना अप्रत्ययान्त इत्यर्थोऽपि गृह्यते। इत्थं **धातुभिन्नं प्रत्ययभिन्नं प्रत्ययान्तभिन्नं यत् अर्थवत् शब्दस्वरूपं तत्प्रातिपदिकसंज्ञकं भवतीति सूत्रार्थो भवति।**

संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति इति नियमात् अत्र तदन्तविधिनिषेधो न भवति यतोहि अनया परिभाषया तत्रैव निषेधो यत्र प्रत्ययविशेषस्य संज्ञा भवति, अत्र विधीयमाना प्रातिपदिकसंज्ञा न प्रत्ययविशेषस्य संज्ञा तस्मात् न तदन्तविधिनिषेधः।

अत्र सूत्रे अप्रत्ययः इत्यस्य प्रत्ययान्तभिन्नोऽपि अर्थ इत्यत्र प्रमाणं **कृत्तद्धितसमासाश्च** इति सूत्रे तद्धितग्रहणं वर्तते। तथाहि–

केवलम् अप्रत्यय इत्यस्य प्रत्ययभिन्न इत्येवार्थे जाते तद्धितान्तस्य धातुभिन्नत्वात् प्रत्ययभिन्नत्वात् अर्थवदितिसूत्रेणैव प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां कृत्तद्धितसूत्रे तद्धितग्रहणं व्यर्थं भविष्यति, तद्व्यर्थं सत् ज्ञापयति अर्थवत् सूत्रे अप्रत्ययपदेन अप्रत्ययान्तस्यापि ग्रहणं भवति, तच्च अप्रत्ययपदस्यावृत्या एव कर्तुं शक्यम् इति।

अस्मिन् सूत्रे **अर्थवद्ग्रहणं किमर्थम्**इति जिज्ञासायाम् एतद् बोध्यं यत् अर्थवत् इति कथनेन निरर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञायाः वारणं भवति तत्फलं **धनं वनम्** इत्यादौ प्रतिवर्णं प्रातिपदिकसंज्ञा न भवति अन्यथा अर्थवद्ग्रहणाभावे

प्रतिवर्णं प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिः स्यात्। यदि चात्रैवमुच्येत यत् संख्याकर्मादीनां यत्र विवक्षा तत्रैव स्वादयो, न चात्र संख्याकर्मादीनां विवक्षा तस्मात् स्वादयो न भविष्यन्तीति, तन्नोचितं यतोहि संख्याकर्मादेरभावादपि **'एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते'** इति सिद्धान्तात् 'हुँ' फटादिभ्य इव सु दुर्वारः अर्थात् अत्रापि स्वादयो भविष्यन्ति। यद्यपि तस्य हलङ्यादिसूत्रेण लोपः संभवः तथापि तस्य पदत्वात् 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति सूत्रेण नलोपे धनं वनम् इत्यादीनि रूपाणि न भविष्यन्ति, तस्मात् अर्थवदग्रहणमावश्यकम्।

अधातुग्रहणं किमर्थमिति चेत् – धातोः प्रातिपदिकसंज्ञा यथा न स्यात् अन्यथा अधातुग्रहणाभावे धातोरपि प्रातिपदिकसंज्ञायां हन् धातोर्लङ्लकारे प्रथमपुरुषवचने **अहन्** इत्यादेरपि प्रातिपदिकत्वात् तिङि सिपि वा इतश्चेति सूत्रेण इकारलोपे, प्राक् कृतायाः प्रातिपदिकसंज्ञायाः सत्वात् नलोपः **अहन्** इत्यादेरसिद्धिः स्यात्, तस्मात् धातोः प्रातिपदिकसंज्ञा माभूत् तदर्थम् अधातुग्रहणमिति।

एवमेव **हरिषु करोषि** इत्यादौ सुप् सिपादीनां प्रातिपदिकसंज्ञावारणाय प्रत्ययग्रहणमावश्यकम्, अन्यथा हरिषुः, करोषिः इत्याद्यनिष्टं रूपं स्यात्।

एवमेव हरिषु करोषि इति प्रत्ययान्तसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा माभूत् तदर्थं प्रत्ययान्तग्रहणं वर्तते।

इत्थं धातुभिन्नस्य प्रत्ययभिन्नस्य प्रत्ययान्तभिन्नस्य अर्थवत् शब्दस्वरूपस्य प्रातिपदिकसंज्ञा भवतीति तात्पर्यम्।

2. कृत्तद्धितसमासाश्च (1.2.46) कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञाः स्युः।

पूवसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम्। यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समासस्यैव। तेन वाक्यस्य न।

संस्कृत व्याख्या – व्युत्पन्नशब्दानां प्रातिपदिकसंज्ञाविधातुमिदं सूत्रम्। कृच्च तद्धितश्च समासश्चेति विग्रहे कृत्तद्धितसमासा इत्येकं पदं चेति द्वितीयं पदम्। पूर्वसूत्रात् प्रातिपदिकम् इत्यनुवर्तते बहुवचनान्ततया विपरिणम्यते। **प्रत्ययग्रहणपरिभाषया** कृत्तद्धित् इत्यत्र तदन्तग्रहणम् इति **बालमनोरमाकारः**। अर्थवद् इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यात् तदन्तविधिरिति **तत्त्वबोधिनीकारः**। इत्थं कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञका भवन्तीति सूत्रार्थः।

कृत्तद्धितान्तयोः प्रत्ययान्तत्वात् पूर्वसूत्रेणाप्राप्तौ कृत्तद्धितग्रहणमत्र कृतं वर्तते। **कृदन्ते** यथा **– कर्त्ता, भर्त्ता** इत्यादि। **तद्धिते** यथा औपगव इत्यादिः। समासे यथा **राजपुरुष** इत्यादिः।

एवं **लिट्, धुक्** इत्यादौ अधातुग्रहणेन, कर्त्ता, औपगव इत्यादौ अप्रत्ययान्त इति पर्युदासे प्राप्ते **कृत्तद्धित- इत्यस्यारम्भः।**

सूत्रे समासग्रहणं व्यर्थम्, कथमिति चेदत्र विचार्य्यते राजपुरुष इत्यादिशब्दानां पूर्वसूत्रेणैव प्रातिपदिकत्वस्य सिद्धत्वात्। तथाहि ''राजन् ङस् पुरुष स्'' इत्यवस्थायां प्रत्येकं प्रत्ययान्तत्वेऽपि समुदायस्य न प्रत्ययान्तत्वम् तस्मात् पूर्वसूत्रेण समासे सिद्धेऽत्र समासग्रहणं व्यर्थम्। व्यर्थं सन्नियमाय कल्प्यत इति सिद्धान्तात् समासग्रहणं नियमार्थमिति प्रतिपादयन्नाह – मूले **पूर्वसूत्रेण सिद्धे समासग्रहणं नियमार्थम् इति।**

नियमशरीरं दर्शयति मूले – **यत्र संघाते पूर्वो भागः पदं तस्य चेद्भवति तर्हि समास्यैव।**

षड्विधेऽपि समासे पूर्वभागस्य पदत्वाव्यभिचारात् अयं सजातीयो भवति।

अत्र नियमाकारे **पूर्वो भागः** पदमित्युपलक्षणम्, उत्तरभागस्तु प्रत्ययो न इत्यपि बोध्यम्। इत्थं नियमस्यायमर्थो भवति यत्र संघाते = यस्मिन् समुदाये, पूर्वोभागः पदं तस्य शब्द समुदायस्य चेत् = यदि भवति= (प्रातिपदिकसंज्ञा) तर्हि समासस्य एव= केवलं समासस्य एव नान्यशब्दसमुदायस्य। अस्य फलं कथयति **तेन**=एतादृशनियमेन =

वाक्यस्य न वाक्यस्य, प्रातिपदिकसंज्ञा न भवति अन्यथा **'रामः गृहं गच्छति'** इत्यादि पदसमूहस्य धातुप्रत्ययप्रत्ययान्तभिन्नत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रातिपदिकावयस्य सुपो लुकि रामगृहगच्छति इत्याद्यनिष्टप्रयोगापत्तिः।

'नियमे उत्तरस्तु प्रत्ययो न' इति कथनेन **जन्मवान्** इत्यादौ जन्मन् शब्दात् मतुप्प्रत्यये नकारलोपे **जन्म वत्** इत्यवस्थायां **'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने'** इत्यनेन सूत्रेण जन्म इत्यस्य पदत्वात् पूर्वभागः पदमस्ति उत्तरभागे प्रत्ययो विद्यते तस्मात् उत्तरभागे प्रत्ययविद्यमानात् जन्मवत् शब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां न काचिदापत्तिः, नियमशरीरे उत्तरस्तु प्रत्ययो नेति कथनेन समासातिरिक्ते शब्दसमुदाये प्रत्यये परेऽपि प्रातिपदिकसंज्ञा भवतीति भावः। अन्यथा जन्मवान् इत्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यात्।

एवमेव बहुपटवः इत्यादौ प्रातिपदिकसंज्ञां विधातुं नियमशरीरे **पूर्वो भागः पदम्** इति कथनमावश्यकं यतोहि उत्तरस्तु प्रत्ययो न इत्येतावत्कथनेन **यत्र समुदाये उतरस्तु प्रत्ययो न तस्य चेद् भवति तर्हि समासस्यैवेति** नियमस्वरूपेण बहुपटव इत्यत्र उत्तरभागे प्रत्ययाभावेऽपि समासातिरिक्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञा न स्यात्, नियमशरीरे **पूर्वो भागः पदम्** इति कथनेन बहुपटव इत्यत्र पूर्वभागे पदत्वाभावात् नियमस्याप्रवृत्तौ प्रातिपदिकसंज्ञा भवति, सत्यां च तस्यां जस्प्रत्यये प्रातिपदिकावयवस्य जसो लुकि **'चितः सप्रकृतिर्बहुजर्थम्'** इत्यनेन टकारोत्तरवर्तिन उकारस्य चित्स्वरो भवति, चित्स्वरत्वाच्च तस्योदात्तत्वं संभवतीति।

अत्र सूत्रे चकारग्रहणमनुक्तसमुच्चयार्थम् उभयसूत्रशेषार्थमिति। तेन **'निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या'** इति वार्तिकं गतार्थम्। येषां द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तेषां प्रातिपदिकसंज्ञां विधातुं चकारग्रहणमिति तात्पर्यम्। यथा– अवद्यति इत्यादि।

प्रत्ययः (3.1.1.) आ पञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारोऽयम्।

परश्च (3.1.2) अयमपि तथा।

संस्कृतव्याख्या – प्रत्ययः – इदं सूत्रम् अधिकारसूत्रं वर्तते। अधिकारो नाम स्ववाक्यार्थबोधशून्यत्वे सति स्वोत्तरवाक्यार्थबोधकत्वम्, उत्तरोत्तरगमनं वेत्यधिकारः। तृतीयाध्यायस्यादिमं सूत्रम्। इतः परम् आपञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेः प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेन अधिक्रियत इति तात्पर्यम्। अतः प्रक्रियायां सु औ जस् तिप् तस् झि अण् ण्वुल् तृजादयः प्रत्ययत्वेन व्यवह्रियन्ते। **प्रत्येति, प्रत्याययति वा स्वार्थं स्वप्रकृत्यर्थं वेति** अन्वर्थसंज्ञया महासंज्ञाकरणात् **हनश्च वधः, ई च खनः** नडादीनां कुक्चेत्यादिषु सूत्रेषु विहितानां वध ई इत्यादीनाम् आदेशानां कुकादीनाम् आगमानां च प्रत्ययसंज्ञा न भवति। अयं भावः प्रकृतेः, उपाधेः, विकारस्य आगमादेः प्रत्ययसंज्ञा न भवति स्वार्थबोधकत्वाभावात् स्वप्रकृत्यर्थबोधकत्वाभावाच्च। प्रतिपूर्वकात् ण्यन्तात् इण् गतौ इत्यस्मात् धातोः कर्तरि कर्मणि वा अच् प्रत्ययेन निष्पन्नस्य प्रत्ययशब्दस्य **प्रत्ययेति इति प्रत्ययः, प्रतीयते विधीयते इति प्रत्ययः, प्रत्याय्यते इति प्रत्यय, प्रत्याययति इति वा प्रत्ययः** इत्यर्थो भवति। इत्थं सूत्रमिदं संज्ञासूत्रम् अधिकारसूत्रञ्चेति।

पर..........। परः इति प्रथमान्तम्, च इत्यव्ययम्, प्रत्ययस्य चाधिकारः। प्रत्ययसंज्ञकः शब्दः यस्मात् विहितः सः तत्शब्दस्वरूपात् परो भवतीति सूत्रार्थः। इदमपि अधिकारसूत्रमेव। अयमपि योगः आपञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः। अस्य अवधिनियमे व्याख्यानमेव शरणम्।

अत्रेदं ध्यातव्यं भवति – यत्र प्रत्ययो विधीयते तत्र प्रकृतेः पञ्चम्यन्ततयोपस्थिततत्वात् **तस्मादित्यु**त्तरस्य इति परिभाषासूत्रेण परत्वलाभे परश्चेति सूत्रं व्यर्थं सज्ज्ञापयति प्रत्ययः परो भवत्येवेति। अनेन नियमेन न केवलं प्रकृतिमात्रस्य प्रयोगः न वा प्रत्ययमात्रस्य। इत्थं **नापि केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, नापि केवलः प्रत्ययः** इति नियमस्वरूपं भवतीति।

ङ्याप्प्रातिपदिकात् (4.1.1) ङ्यन्तादाबन्तात् प्रातिपदिकाच्चेत्यापञ्चमपरिसमाप्तेरधिकारः। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् (प-72) इत्येव सिद्धे ङ्याब्ग्रहणं ङ्याबन्तात्तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यान्ङ्याब्भ्यां प्राङ् माभूदित्येवर्थम्।

संस्कृत व्याख्या - ङ्याप्प्राति.......... अधिकारसूत्रमिदम्। ङी च आप् च प्रातिपदिकञ्चेति समाहारद्वन्द्वादेकवचनम् ङ्याप्प्रातिपदिकम्, तस्मात् ङ्याप्प्रातिपदिकात् इति पञ्चम्यन्तम् एकपदात्मकमिदं सूत्रम्। ङी इत्यनेन ङीप् ङीष् ङीन् इत्येतेषां त्रयाणामपि सामान्येन ग्रहणं भवति एवमेव आप् इत्यनेन टाप्चाप्डापां ग्रहणम्। '**प्रत्ययग्रहणे यस्मात्सविहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्**' इत्यनया परिभाषया तदन्तग्रहणात् ङ्यन्तात् आबन्तात् इत्यर्थो लभ्यते।

प्रातिपदिकात् इति पृथक् पदं वर्तते। एवं ङ्यान्तात् आबान्तात् प्रातिपदिकात् च इत्यर्थः। अस्यापि अधिकारसूत्रत्वात् व्याख्यानेन आपञ्चमसमाप्तेरधिकारः। अत्रेदमाशङ्कते यत् प्रातिपदिकात् इत्येव सूत्रं क्रियताम्, ङ्याब्ग्रहणं मास्तु। **प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि** ग्रहणम् इत्यनया परिभाषया ऊङ्प्रत्ययान्तात् श्वश्रूशब्दादिव दण्डिनी अजा खट्वा इत्यादिभ्योऽपि सुबादिप्रत्यया- भविष्यन्ति इति अत्रोच्यते समाधानमुखे मूले - **प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि इत्येव सिद्धे ङ्याब्ग्रहणं ङ्यन्तादाबन्तात् तद्धितोत्पत्तिर्यथा स्यात् ङ्याब्भ्यां प्राङ् माभूत् इत्येवर्थम्।** अस्यायं भावः ङ्यन्तादेव तद्धितः प्राप्तुं योग्यः स च ङ्याब्ग्रहणे सत्येव स्यात्।

अर्थात् प्रातिपदिकात् ङी आप् इत्यादीनां प्रत्ययानां, तद्धितप्रत्ययानां युगपत्प्राप्तौ पूर्वं ङीवादिप्रत्यये कृते ङ्यन्तात् आबन्तादेव तद्धितोत्पत्तिर्म तु ङ्याब्भ्यां प्राक् इत्यर्थबोधाय ह्याब्ग्रहणमिति।

इत्थम् ङ्यन्तात् आबन्तात् एव तद्धितोत्पत्तिः ङ्याभ्यां प्राक् यथा न स्यादित्यर्थविधानमेव ङ्याब्ग्रहणफलम्।

तेन **लोहिनिका आर्यका** इत्यादीनां सिद्धिर्भवति। तथाहि लोहितशब्दात् "**वर्णादनुदात्तात्तोपधातो नः**" इति सूत्रेण स्त्रीत्वविवक्षायां ङीप्, तत्सन्नियोगेन तकारस्य नकारादेशश्च प्राप्तः। एवं '**लोहितान्मणौ**' इति सूत्रेण कन्नपि प्राप्तः, तत्र स्वार्थिकत्वात् अन्तरङ्गः परश्च कन् नत्वसन्नियोगशिष्टं ङीपं बाधित्वा प्रवर्तेत। ततश्च ङीप् प्रवृत्तिर्न भविष्यति कोपधत्वेन तोपधत्वाभावात्। एतेन लोहितशब्दात् अजाद्यतष्टाप् इति सूत्रेण टाप्प्रत्यये प्रत्ययस्थात् इत्यादिसूत्रेण इत्वे लोहितिका इत्येव रूपं भविष्यति न तु लोहिनिका। इष्यते रूपद्वयमपि, ङ्याप्प्रातिपदिकात् इत्यत्र ङीप्ग्रहणं तत्सामर्थ्यात् अन्तरङ्गमपि कनं बाधित्वा नत्वसंनियोगशिष्टे ङीपि कृते लोहिनीशब्दात् कनि, "**केऽणः**" इति सूत्रेण ह्रस्वे लोहिनिकेति रूपम्। किञ्च वर्णादनुदात्तादित्यस्य वैकल्पिकतया नत्वसंनियोगशिष्टङीभावे तु लोहितशब्दात् कनि, ह्रस्वे कान्तात् टापि-प्रत्यस्थादित्यादिना इत्वे लोहितिका इत्यपि सिद्ध्यति। एवमेव आप्ग्रहणेन **आर्यिका**, **आर्यकेति** रूपद्वयं भवति।

स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् (4.1.2)

ङ्यन्तादाबन्तात् प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः। सुङस्योरुकारेकारौ जशटङपाश्चेतः।

संस्कृत व्याख्या - इदं सूत्रम् **आदिरन्त्येन सहेता** इत्यनेनैकवाक्यतया प्रत्याहारसंज्ञया अर्थबोधकत्वात् संज्ञासूत्रम्, स्वादिविधायकतया विधिसूत्रञ्च वर्तते।

सु औ जस्, अम् औट् शस्, टा भ्याम् भिस्, ङे भ्याम् भ्यस्, ङसि भ्याम् भ्यस्, ङस् ओस् आम्, ङि ओस् सुप्, इत्येकविंशतिः स्वादयः प्रत्ययाः तेषु समाहारद्वन्द्वः, तस्मात् नपुंसकम् एकवचनञ्च। अथवा इतरेतरयोगद्वन्द्वः तथा सति सौत्रत्वादेकवचनम्। अत्र **प्रत्ययः, परश्च, ङ्याप्प्रातिपदिकात्** इत्येतेषामधिकारः, इत्थम् ङीप्प्रत्ययान्तात्, आप्प्रत्ययान्तात्, प्रातिपदिकसंज्ञकात् परे स्वादयः प्रत्यया भवन्तीति सूत्रस्यार्थः। एतेन स्वादयः प्रत्ययाः पर एव, ङ्यान्तात् आबान्तात् प्रातिपदिकात् एव स्युरिति फलितार्थः।

अत्र प्रत्ययेषु 'सु ङसि' इत्यनयोरुकारेकारौ, जस्–शस्–इत्यनयोर्जकारशकारौ, औट्–टा इत्यनयोष्टकारः, ङे ङसि ङस् ङि इत्येतेषां ङकारः, सुप् इत्यस्य पकारः इत्येते इत्संज्ञका ज्ञातव्याः, इत्संज्ञायां च लोपः।

सर्वेषु प्रत्ययेषु इत्संज्ञाफलमेवं बोध्यम् –सोरुकारः **अर्वणस्त्रसावनञः** (6.4.127) इत्यत्र विशेषणार्थः। अत्र अर्वणस्तृ असौ इति पदच्छेदः। असौ इत्यत्र न सुः असुः तस्मिन् असौ। **सुपदे तृ**–इत्यादेशस्य निषेधो भवति। यदि सु इत्यस्योकार इत्संज्ञको न स्यात् तदाऽत्र सूत्रे लाघवात् असि इत्येव पाठः कर्त्तव्यः, किञ्च तथा कृते सकारादिप्रत्यये सुबादावपि निषेधापत्ति स्यात्तद्वारणाय सु इत्यत्रोकार अनुबन्धो न तूच्चाराणार्थक इति।

जस् शसोः जकारशकारयोत्संज्ञा **'जसःशि', तस्माच्छसो नः** इत्यनयोर्विषयविभागबोधनाय। औटष्टकारः **सुट् प्रत्याहारार्थः**। टाटकारस्तु **टाङसिङसाम्, द्वितीया टौस्वेन** इति विशेषणार्थः। ङेप्रभृतीनां ङकारो **घेर्ङिति ङेराम्** इति विशेषणार्थः। सुपः पकारेत्संज्ञकः प्रत्याहारार्थः।

विभक्तिश्च (1.4.104) सुप्तिङौ विभक्तिसञ्ज्ञौ स्तः। तत्र सु औ जस् इत्यादीनां त्रिकाणां प्रथमादयः सप्तम्यन्ताः प्राचां संज्ञाः। ताभिरिहापि व्यवहारः।

संस्कृत व्याख्या – 'विभ.....'। अत्र विभक्तिरिति प्रथमान्तं, चेत्यव्ययम्। **सुपः**(3.4.103) सूत्रस्य तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमः इति सूत्रात् तिङ् इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। विभक्तिरत्र संज्ञा सुपः, तिङश्चेति द्वयं संज्ञी। एतेन सुप् तिङौ विभक्तिसंज्ञकौ स्त इति सूत्रार्थः। सूत्रे चकारग्रहणेन तिङन्तानां प्रथमपुरुषादिसंज्ञाभिः सह वचनसंज्ञायाः समावेशो भवति। तदुच्यते **चकारः पुरुषवचनसंज्ञाभिः सह समावेशार्थः।** एतेन **आ कडारादेका** संज्ञा इत्यनेन एकसंज्ञाधिकारेऽपि विभक्तिसंज्ञया सह वचनसंज्ञापि भवति। अन्यथा रामेभ्यः, भवाम इत्यादौ विभक्तिसंज्ञाया अभावेन **'विभक्तौ तुस्माः'** इति निषेधो न स्यात्।

उक्तेषु सुप्प्रत्ययेषु त्रिकाणां सप्तसमुदायो भवति प्रत्येकं त्रिकेषु प्राचीनाचार्यैः कृताः प्रथमा द्वितीयेत्यादिसंज्ञा अत्रापि व्यवह्रियते। इत्थं प्रथमाद्वितीयेत्यादिप्राचां संज्ञा यस्या व्यवहारः पाणिनिशास्त्रेऽपि कृतो विद्यत इति।

सुपः (1.4.103) सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः।

संस्कृतव्याख्या – सुप इति षष्ठ्यन्तम् एकपदम्। अत्र **''तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः''** इत्यस्मात् 'तानि' इति परित्यज्य सर्वम् अनुवर्तते, तिस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा इत्यस्मात् त्रीणि त्रीणि इति चेत्यनुवर्तते।

इत्थं सुपः त्रिकसमुदायस्य एकैकम् एकवचनसंज्ञा, द्विवचनसंज्ञा, बहुवचनसंज्ञा भवति। तालिकयैवं ज्ञातुं शक्यते – तद्यथा–

विभक्तिः	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**	**विभक्तिः**	**एकवचन**	**द्विवचन**	**बहुवचन**
प्रथमा	सु	औ	जस्	पञ्चमी	ङसि	भ्याम्	भ्यस्
द्वितीया	अम्	औट्	शस्	षष्ठी	ङस्	ओस्	आम्
तृतीया	टा	भ्याम्	भिस्	सप्तमी	ङि	ओस्	सुप्
चतुर्थी	ङे	भ्याम्	भ्यस्				

द्व्ये कयोर्द्विवचनैकवचने (1.4.22) द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः।

बहुषु बहुवचनम् (1.4.22) बहुत्वे एतत्स्यात्। रुत्वविसर्गौ। रामः।

संस्कृत व्याख्या – द्व्ये.......। अत्र सूत्रे पदद्वयं वर्तते द्व्येकयोरित्येकं द्विवचनैकवचने इति द्वितीयं पदम्।

द्वौ च एकश्च तयोरितरेतरयोगद्वन्द्वो द्वयेकौ तयो: द्वयेकयो:। द्विवचनं च एकवचनं तयोरितरेतरयोगद्वन्द्वो द्विवचनैकवचने। अत्र द्वयेकयोरिति भावप्रधानो निर्देशस्तेन द्विशब्दात् द्वित्वस्य एकशब्दात् एकत्वस्य च ग्रहणं भवति। द्विशब्दो द्वित्वस्य एकशब्दश्च एकत्वसंख्यावाचको न तु संख्येयवाचक इति तात्पर्यम्।

सूत्रस्थं द्वयेकयोरित्युद्देश्यवाचकं द्विवचनैकवचने इति च विधेयवाचकं पदम्, उद्देश्यविधेययो: समानसंख्याकत्वात् यथासंख्येनान्वयो भवति तेन द्वित्वस्य विवक्षायां द्विवचनम्, एकत्वस्य विवक्षायाञ्च एकवचनमिति सूत्रार्थ: सम्पद्यते।

बहु.1 अयमपि संख्यापर एव। बहुषु इति सप्तम्यन्तं, बहुवचनम् इति प्रथमान्तं पदं वर्तते। एतेन बहुत्वसंख्याविवक्षायां बहुवचनं भवतीति सूत्रार्थ: सङ्गच्छते।

अत्रेदमाशङ्कते सूत्रे बहुशब्द: बहुत्वपरक:, बहुत्वस्य एकत्वात् बहुषु इति बहुवचनं कथं प्रयुक्तमिति,अत्रेदं बोध्यम् –

बहुत्वसंख्याधारद्रव्यगतबहुत्वस्य बहुत्वगुणे (धर्मे) आरोप्य कृतं वर्तते। तथा च बहुत्वं च **त्रित्वचतुष्ट्वादिपरार्धसंख्याव्यापकीभूतधर्मविशेषो** न तु त्रित्वाद्यन्यतमम्। तत्फलं तु 'बहुपर्वत:' इति वैपुल्यवाचिनो नेह ग्रहणम् इति सूचनार्थम्। रुत्वविसर्गौ। सु इत्यस्य सकारस्य रुत्वे, विसर्गे च राम इति रूपं भवति। अत्रेयमाशङ्का भवति यत् ससजुषोरु: (8.2.66) इति सूत्रेण विधीयमानस्य रुत्वस्य उपदेशेऽजनुनासिक इत् (1.3.2) इति सूत्रं प्रति असिद्धत्वात् उकारस्य इत्संज्ञा लोपयोरभावात्, **स्थानियदादेशोऽनल्विधौ (1.1.56)** इत्यस्यापि त्रिपाद्यामप्रवृत्या रेफान्तस्य पदसंज्ञाभावेन च विसर्गोऽत्र दुर्लभ: अत्रेदं बोध्यम् '**न मुने**' इति सूत्रे 'न' इति योगं विभज्य असिद्धं न इति व्याख्यानात् इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य अप्रत्ययग्रहणेन स्थानिवत्वादेशे रोरसिद्धत्वाभावज्ञापनात् वा इष्टसिद्धिरिति।

राम: – संज्ञाशब्दोऽयमव्युत्पन्न इति पक्षे '**अर्थवदधातुरप्रत्यय: प्रातिपदिकम्**' इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां, करणाधिकरणयोश्च इत्यधिकारे घापवादने 'हलश्च' इति सूत्रेण घञ् प्रत्ययेन 'रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति व्युत्पन्नपक्षे कृतद्धितसमासाश्च' इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां,'**द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने**' इति सूत्रसहकारेण '**स्वौजसमौट्**......' इत्यादिना सूत्रेण प्रथमा विभक्तौ एकत्वविवक्षायां सुप्रत्यये राम सु इति जाते, **उपदेशेऽजनुनासिक इत्** इति सूत्रेण उकारस्येत्संज्ञायां, लोपे च 'राम स्' इति जाते 'ससजुषो: रु: इति सूत्रेण सकारस्य रुत्वेऽनुबन्धलोपे राम र् इति जाते अवसानसंज्ञायाम्, '**खरवसनायोर्विसर्जनीय:**' इति सूत्रेण रेफस्य स्थाने विसर्गादेशे राम: इति रूपं सिद्ध्यति।

प्रातिपदिकार्थगतद्वित्वादिविवक्षायां प्रातिपदिकस्य द्वित्र्यादिप्रयोगप्राप्तौ राम राम औ इत्यवस्थायाम् अग्रिमं सूत्रमारभते–

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ (1.2.64) एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते। प्रथमयो: पूर्वसवर्ण: (6.1.102) नादिचि (6.1.104) वृद्धिरेचि (6.1.88) रामौ।

संस्कृतव्याख्या – सरूपाणाम् एकशेष एकविभक्तौ इति सूत्रस्य पदच्छेद:।

समानं रूपं येषां ते सरूपा:, तेषां सरूपाणाम् इति बहुव्रीहिसमासघटितं षष्ठीबहुवचनान्तं पदम्। **ज्योतिर्जन**पदेत्यादिना समानस्य सभाव:। शिष्यत इति शेष:, एकश्चासौ शेष: एकशेष:, **पूर्वकालैक....** इत्यनेन कर्मधारयसमास:। यद्वा एक इति लुप्तषष्ठीकं पदम्, शेष इति भिन्नं पदम्। एका चासौ विभक्ति एकविभक्ति: तस्याम् एकविभक्तौ, कर्मधारय:। इत्थम् एकविभक्तौ सरूपाणाम् एकस्य शेषो भवतीति सूत्रार्थ:। एकस्यां विभक्तौ परत: सरूपाणामेव दृष्टानां मध्ये एक एव शिष्यत इति फलितार्थ:।

अत्र सूत्रे एकशेष इत्यत्र एकशब्द: प्रथमार्थक:, एकविभक्तौ इत्यत्र च एकशब्द: समानार्थक:। **वृद्धोयूना**

तल्लक्षणश्चेदेवविशेषः इति सूत्रात् 'एव' इति पदम् अपकृष्यते, एतेन सरूपाण्येव दृष्टानि, न तु विरूपाणि इत्यर्थो लभ्यते। सरूपाणाम् इत्यत्र निर्धारणे षष्ठी तस्य च लुप्तषष्ठीकेन एक इत्यनेन सहान्वयो भवति, यदि च एकशेष इत्यत्र समासः क्रियते तदा एकपदस्य सरूपाणाम् इत्यनेन सहान्वयो न स्यात् **विशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य च विशेषणयोगो नेति** नियमात्।

इत्थम् एकविभक्तौ (यावत् समानविभक्तौ) यानि सरूपाणि दृष्टानि एकस्यामपि विभक्तौ परतो विरूपाणि न दृष्टानि तेषाम् एक एव शिष्यते। **यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायी इति** नियमेन शेषभूतेन एकेन पदेन लुप्यमानस्यापि बोधो भवति। यथा राम राम औ इत्यवस्थायाम् एकशेषे 'राम औ' इति। अत्र सूत्रे एव ग्रहणेन न क्वचिद् विरूपाणि दृष्टानि इत्यर्थेन मातृशब्दस्तावद् जननीवाची परिच्छेतृवाची च तत्र 'मातृभ्याम्' इति भ्यामादौ क्वचित्सारूप्ये सत्यपि, औजसादिषु मातरौ माताराविति वैरूप्यदर्शनात् एकशेषो न भवति। एतद्द्योतनाय एव एकविभक्तौ इत्यत्र एकग्रहणं वर्तते।

एवमेव सूत्रे एकशेष इत्यत्र एकपदोपादानं तु द्विबहूनामपि एकशेषः स्यात्तन्माभूत् इत्येतदर्थम्। शेषपदग्रहणाभावे सरूपाणां स्थाने एक आदेशः स्यात्। ततश्च अश्वश्च अश्वश्चेति द्वयुदात्तवतः स्थाने द्वयुदात्तवान् आदेशः स्यात् तन्निवृत्यर्थं शेषग्रहणं कृतम्।

अत्र सूत्रे **विभक्तिः** सारूप्ये उपलक्षणम् न तु एकशेषे निमित्तम्। अत एकविभक्तौ परतः एकशेषो भवतीति व्याख्यानं न कर्तव्यम्, एवं स्वीकारे जननीपरिच्छेतृवाचिनोरेकशेषापत्तिः स्यात्। एवञ्च अनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गोऽयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्तते। यद्येतन्नारभ्येत तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्याद् द्वन्द्वश्च प्रवर्तेत। आरब्धे त्वेकशेषेऽनेकसुबन्तविरहाद् **द्वन्द्वश्च** प्राप्तिरेव नास्तीति तात्पर्यम्। घटश्च घटश्च घटश्च तेषां समाहारद्वन्द्वविषये तु अस्य प्रवृत्तिर्नभवति अनभिधानात्। इत्थं राम औ इत्यवस्थायां '**वृद्धिरेचि**' इति सूत्रं प्रबाध्य '**प्रथमयोःपूर्वसवर्णः**' इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते '**नादिचि**' इति सूत्रेण निषेधो भवति, तथा च प्रतिषिद्धे सति वृद्धेः प्रवृत्तौ '**वृद्धिरेचि**' इति सूत्रेण वृद्धौ रामौ इति रूपं भवति।

रामौ – रामशब्दात् अव्युत्पत्तिपक्षे **अर्थवदित्यादिना**, व्युत्पत्तिपक्षे '**कृत्तद्धितसमासाश्च**' इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायाम्, '**द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने**' इति सूत्रेण द्वित्वविवक्षायां प्रथमाद्विवचने औ विभक्तौ 'राम राम औ' इति जाते '**सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ**' इति सूत्रेण एकशेषे 'राम औ' इति जाते '**वृद्धिरेचि**' इति सूत्रेण प्राप्तां वृद्धिं प्रबाध्य '**प्रथमयोः पूर्वसवर्णः**' इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते, '**नादिचि**' इति सूत्रेण निषेधे पुनः '**वृद्धिरेचि**' इति सूत्रेण वृद्धौ रामौ इति रूपं भवति।

रामशब्दात् बहुत्वविवक्षायां प्रथमा बहुवचने जस् विभक्तौ 'राम जस्' इत्यवस्यायाम् अग्रिमं सूत्रम् उपस्थापयति –

चुटू (1.3.7) प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः। इति जस्येत्संज्ञायाम्।

न विभक्तौ तुस्माः (1.3.4) विभक्तिस्थास्तवर्गसकारमकारा इतो न स्युः। इति सकारस्य नेत्वम्।

संस्कृतव्याख्या – 'चुटू.....'। चुश्च टुश्च तयोरितरेतरयोगद्वन्द्वः चुटू इति प्रथमान्तम् एकपदम् अत्र षः प्रत्ययस्य इति सूत्रेण प्रत्ययस्य, **आदिर्ञिटुडवः** इत्यनेन आदेः, **उपदेशेऽजनुनासिक इत्** इति सूत्रेण इतः अनुवृत्तिर्भवति। एतेन प्रत्ययादौ चवर्ग–टवर्गयोरित्संज्ञा भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते।

सूत्रे प्रत्यय इत्यस्यानुवृत्यभावे प्रत्ययातिरिक्तस्याप्यादेः चवर्ग–टवर्गयोरित्संज्ञा स्यात् तेन चिरिणोति **जगत् टीकते ड्यते** इत्यादावपीत्संज्ञापत्तिः स्यात् तन्माभूत् इत्येतदर्थं प्रत्ययग्रहणम्।

अत्रेदमाशङ्कते प्रत्ययाद्याः 'चुटू' इत्यनयोरित्संज्ञाविधानात् '**चुञ्चुप्, चणप् चरट्, टीटच्** इत्यादि तद्धितप्रत्ययाननां चट् चिक् ढ ढ़ णु इत्याद्युणादिप्रत्ययानाम् इत्संज्ञा भवतीति, अत्रेदं बोध्यम् – तेन **वित्तश्चुञ्चुप्** इत्यादौ प्रत्ययादौ यकारो लुप्तनिर्दिष्टयकारस्य लोपोव्योर्वलीति सूत्रेण लोपविधानात्। अन्यच्च 'षः प्रत्ययस्य' चुटू इत्यनयोरेकयोगं कृत्वा 'ष चुटवः प्रत्ययस्य' योगविगाश्रयात् 'चुटू' इत्यस्यानित्यत्वं ज्ञाप्यते। अनित्यत्वाच्च कुत्रचिन्नेत्संज्ञा भवतीति। **न विभ.........।** जसः सकारस्य हलन्त्यम् इतीत्संज्ञायां लोपमाशङ्क्य इदं सूत्रमारभते **न विभक्ताविति।** तुस् च, स च मश्चेति विग्रहे इतरेतरयोगद्वन्द्वः। न इत्यव्ययं पदम्, विभक्तौ इति सप्तम्यन्तम्। अत्र **उपदेशेऽजनुनासिक** इत् इति सूत्रात् उपदेशे इत्यस्य इत् इत्यस्य, चानुवृत्तिर्भवति **हलन्त्यम्** इति सूत्रेण अन्त्यमित्यस्य। इत्थम् विभक्तिस्थाः तवर्ग–सकार–मकारा इत्संज्ञका न भवन्तीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। इति जसः सकारस्य नेत्वम्। सूत्रे तु इत्यस्योदाहरणं **रामात् पचेरन्**। **मकारस्य** तु रामम्, अद्राक्षम्। इत्थम्, राम अस् इत्यवस्थायाम् –

अतो गुणे (6.1.97) अपदान्तादकाराद् गुणे परतः पररूपमेकादेशः स्यात्। इति प्राप्ते। परत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घ। 'अतो गुणे' इति हि 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् (प.६०) इति न्यायेन 'अकः सवर्णे दीर्घः' (सूत्र ६०) इत्यस्यैवापवादः न तु प्रथमयोः (सू.१६४) इत्यस्यापि। रामाः।

संस्कृत व्याख्या – 'अतो गुणे.....'। सूत्रे अतः इति पञ्चम्यन्तं पदम्, गुणे इति सप्तम्यन्तम्, **एकः पूर्वपरयोः** इत्यस्याधिकारः। **एङि पररूपम्** इति सूत्रात् 'पररूपम्' इति **उस्यपदान्तात्** इति सूत्रात् अपदान्तात् इति चेत्यनुवर्तते। एतेन अपदान्तात् अकारात् परे गुणवाचके पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति।

तथाहि राम अस् इत्यवस्थायाम् '**अकः सवर्णे दीर्घः**' इति सूत्रेण प्राप्तं दीर्घं प्रबाध्य सवर्णदीर्घस्यापवादेन, **अतो गुणे** इति इति सूत्रेण पररूपे प्राप्ते, **अतो गुणे** (6.1.97) इत्यपेक्षया **प्रथमयोः पूर्वसवर्णः** (6.1.102) इत्यस्य परत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घः प्राप्नोति।

अत्रेदमाशङ्कते **अतोगुणे** इति पररूपम् अपवादत्वात् यथा सवर्णदीर्घं बाधते तथा पूर्वसवर्णदीर्घं कुतो न बाधते, अत्रोच्यते '**पुरस्तादपवाद** इत्यादि। अस्यायम्भावः अष्टाध्यायिक्रमे पुरस्ताद् अपवादा अर्थात् उत्सर्गशास्त्रात् पूर्वपठितम् अपवादशास्त्रम् अनन्तरान् **विधीन्**.....' स्वसमीपस्थविधीन् एव बाधते नोत्तरान् अपवादाद्यशास्त्रोत्तरपठितम् उत्सर्गशास्त्रं न बाधत इति तात्पर्यम्। अष्टाध्यायिक्रमे '**अतो गुणे**' इत्युत्तरम् अव्यक्तानुकरणस्य इति पठित्वा **अकः सवर्णे दीर्घः**, **प्रथमयोः पूर्वसवर्ण** इति पठितम्। ततश्च पररूपमिदं सवर्णदीर्घमेव बाधते न तु पूर्वसवर्णदीर्घमपीति। रामाः।

रामाः राम शब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां '**बहुषु बहुवचनम्**' इति सूत्रेण बहुत्वविवक्षायां प्रथमाबहुवचने जस् विभक्तौ राम राम राम जस् इत्यवस्थायां '**सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ**' इति सूत्रेण एकशेषे राम जस् इत्यवस्थायां '**चुटू**' इति सूत्रेण जकारस्येत्संज्ञायां राम 'अस्' इति स्थिते '**हलन्त्यम्**' इति सूत्रेण संज्ञकारस्येत्संज्ञायां प्राप्तायां '**न विभक्ता तुस्मा**' इति सूत्रेण निषेधे '**अकः सवर्णे दीर्घः**' इति सूत्रेण दीर्घे प्राप्ते तं प्रबाध्य '**अतो गुणे**' इति सूत्रेण पररूपे प्राप्ते परं परत्वात् '**प्रथमयोः पूर्वसवर्णः**' इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे' इति जाते '**ससजुषोः रुः**' इत्यनेन सस्य रुत्वे, '**खरवसानयोर्विसर्जनीयः**' इति सूत्रेण रेफस्य विसर्गे रामा इति रूप सिद्धम्।

एङ् ह्रस्वात्सम्बुद्धेः (6.1.96) एकवचनं संबुद्धि (2.3.49) संबोधने प्रथमाया एकवचनं संबुद्धिसंज्ञं स्यात्। एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्धल्लुप्यते संबुद्धेश्चेत्। सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्याङ्गस्यैङ्ह्रस्वाभ्यां विशेषान्नेह। हे कतरत् कुलेति। हे राम। हे रामौ। हे रामाः। 'एङ्' ग्रहणं किम् – हे हरे। हे विष्णो। अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च संबुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं नास्ति।

संस्कृतव्याख्या – 'एकवचनं........'। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयं वर्तते। एकवचनम् इति प्रथमान्तं पदम्, सम्बुद्धि

इति प्रथमान्तम्। प्रातिपदिकार्थेत्यादि सूत्रात् प्रथमा इत्यनुवर्तते तस्य च षष्ठ्यन्ततया विपरिणामः क्रियते। संबोधने च इति सूत्रात् सम्बोधने इत्यनुवर्तते। एतेन सम्बोधने प्रथमा एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञं स्यादिति सूत्रार्थः। एतेन हे राम स् इति स्थिते सम्बुद्धिसंज्ञायाम्।

एङ् ह्रस्वात्.....। अत्र एङ्ह्रस्वात् सम्बुद्धेः इति पदद्वयम्। एङ् च ह्रस्वश्च तयोः इति समाहारद्वन्द्वे एङ्ह्रस्वम् तस्मात् एङ्ह्रस्वात् इति पञ्चम्यन्तं पदम्, सम्बुद्धेः इति षष्ठ्यन्तं पदम्। अत्र **'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं** हल्' इत्यतो हलिति प्रथमान्तम् अनुवर्तते तस्य च हलि इत्यनेन समानाधिकरण्येन अन्वयो भवति। लुप्यत इति लोपः। कर्मणि घञ् प्रत्ययः। एङ्ह्रस्वात् इति अङ्गविशेषणम्। विशेषणत्वात् तदन्तविधिः। इत्थम् एङन्तात् ह्रस्वान्तात् अङ्गात् परे हल् लुप्यते संबुद्धिविवक्षायाम् इति सूत्रार्थः।

अत्रेदमाशङ्कते यत् एङ्ह्रस्वात् इति अङ्गाधिकारे नास्ति तर्हि कथं अङ्गस्य विशेषणम् तस्य वा किं प्रयोजनम्, एङो ह्रस्वाच्च परं संबुद्ध्यवयवभूतं हल् लुप्यत इत्येव सूत्रार्थोऽस्तु अत्रोच्यते मूले **सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्येत्यादि।** अत्रेदं तात्पर्यम् संबुद्धेः प्रत्ययत्वात् तत्प्रकृतेरङ्गत्वम् अर्थाल्लब्धं तस्य च एङो ह्रस्वेन च तदन्तविधौ एङन्तात् ह्रस्वान्ताच्चाङ्गात् परं हल लुप्यत - इत्यर्थ लाभात् हे कतरत् इत्यादौ कतरशब्दात् नपुंसके सम्बोधने एकवचने सुप्रत्यये हे कतरत् स् इति स्थिते - **अदड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः** (7.1.125) इति सूत्रेण अदड् आदेशेऽनुबन्धलोपे हे कतर अद् इति जाते डित्वसामर्थ्याद् अभस्यापि टेर्लोपे वर्णसम्मेलने हे कतरत् इत्यत्र हलो लोपो न भवति ह्रस्वाङ्गात् परत्वाभावात्। परम् हे कुलम् इत्यादौ ह्रस्वाङ्गात् परत्वात् मकारलोपे हे कुल इति रूपं भवति। तस्मात् सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्यैङ्ह्रस्वाभ्यां विशेषणम् आवश्यकमिति। सूत्रे एङ् ग्रहणं किमर्थमित्याशङ्कायां तत्फलं कथयति हे हरे। हे विष्णो। अत्रायम्भावः हे हरि सु, हे विष्णु सु इत्यवस्थायां सम्बोधने **'ह्रस्वस्य गुणः'** इति सूत्रेण गुणे हे हरे स्, हे विष्णो स् इत्यवस्यां एङन्तपरत्वात् स् इत्यस्य लोपे हे हरे, हे विष्णो इति रूपं भवति, एङ्ग्रहणाभावे सलोपाभावे उक्तरूपं न स्यात्। तस्मात् उक्तरूपसिद्ध्यर्थम् एङ्ग्रहणं कृतमिति।

अत्र पुनरिदमाशङ्कते हे हरि हे विष्णु इत्यादेः ह्रस्वान्तात् **'ह्रस्वस्य गुणः'** इति सूत्रेण गुणः, **'एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः'** इति सूत्रेण च हल्लोपश्च युगपत् प्राप्नोति, अस्यामवस्थायां **'वर्णादाङ्गं बलीयः'** इति नियमेन वर्णाश्रितकार्यापेक्षया अङ्गकार्यस्य बलवत्वात् ह्रस्वस्य गुणात् पूर्व एव सम्बुद्धिलोपः स्यात्तदा एङ्ग्रहणस्य नास्ति किमपि प्रयोजनम् इति, अत्रोच्यते समाधानमुखेन मूले - **अत्र हि परत्वान्नित्यत्वाच्च सम्बुद्धिगुणे कृते ह्रस्वात्परत्वं नास्ति।** अर्थात् परत्वात् नित्यत्वात् पूर्वं गुण एव स्यात् न तत्पूर्वं सम्बुद्धिलोपः। तस्मात् एङ् ग्रहणं सार्थकमिति।

अमि पूर्वः (6.1.107) अकोऽम्यचि परतः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। रामम्। रामौ।

संस्कृतव्याख्या - अत्र पदद्वयं वर्तते। अमि इति सप्तम्यन्तं पदमेकम्, पूर्व इति प्रथमान्तं द्वितीयम्। अत्र सूत्रे 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति सूत्रात् दीर्घ इत्यस्य इको यणचि इति सूत्राच्च अपि इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। एकः पूर्वपरयोरित्यस्य अधिकारः। एतेन अकः परे पूर्वपरयोः पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। अर्थात् अमिविद्यमानो योऽच् तस्मिन् परे पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशः स्यादिति सूत्रार्थः। तद्यथा रामम् इति मकारादकारस्य अमवयवाकारस्य च पूर्वरूपमकार एको भवति। अचि इत्यननुवृत्तौ अकः अमि परे पूर्वपरयोः 'पूर्वरूपमेकादेशः स्यादिति लभ्येत। तथा सति अमो मकारसहितस्य पूर्वरूपापत्तिः तन्माभूत् तदर्थम् अजनुवृत्तिः।

रामम् - रामशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां **'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने'** इति सूत्रेण एकत्वविवक्षायां द्वितीयैकवचने अम् विभक्तौ राम अम् इत्यवस्थायां **'अमि पूर्वः'** इति सूत्रेण पूर्वरूपे रामम् इति सिद्धम्।

रामौ - रामशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां **'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने'** इति सूत्रेण द्वित्वविवक्षायां द्वितीयाद्विवचने

औट् विभक्तावनुबन्धलोपे राम औ इति स्थिते '**प्रथमयोः पूर्वसवर्णः**' इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते तं प्रबाध्य '**वृद्धिरेचि**' इति वृद्धौ रामौ इति रूपं सिद्ध्यति।

लशक्वतद्धिते (1.3.8) तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः। इति शसः शस्येत्संज्ञा।

संस्कृतव्याख्या – लशकु अतद्धिते इति सूत्रस्य पदविभागः।

लशकु इति लश्च शश्च कुश्चेति विग्रहे समाहारद्वन्द्वः। न तद्धितं, तस्मिन् अतद्धिते इति सप्तम्यन्तं द्वितीयं पदम्। अत्र उपदेशेऽजनुनासिक इत्, **आदिर्ञिटुडवः, ''षः प्रत्ययस्य''** इत्यतः इदिति, आदिरिति, प्रत्ययस्येति चानुवर्तते। अद्धिते इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी। एतेन तद्धितभिन्नस्य आदिभूतं लकारशकारवर्गम् इत्संज्ञं भवतीत्यर्थः ''वृत्तौ तु इतरेतरयोगद्वन्द्वेन विवृणोति लशकवर्गा इति। तदुच्यते वृत्तौ तद्धितप्रत्ययं वर्जयित्वा प्रत्ययाद्याः लशकवर्गा इत्संज्ञका भवन्ति इति। इति शसः शस्येत्संज्ञा भवति, सकारस्य '**न विभक्तौ तु स्माः**' इति सूत्रेण निषेधेन इत्संज्ञा न भवति।

इत्थम् – राम शब्दात् द्वितीयाबहुवचने शस् विभक्तौ राम शस् इत्यवस्थायां **लशक्वतद्धिते** इति सूत्रेण शकारस्येत्संज्ञायां, **हलन्त्यम्** इत्यनेन प्राप्तस्य सकारस्य इत्संज्ञा प्राप्नोति परं '**न विभक्तौ तुस्मा**' इति सूत्रेण निषेधे 'राम अस्' इति जाते **प्रथमयोः पूर्वसवर्णः** इति सूत्रेण दीर्घे रामास् इति स्थितौ अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

तस्माच्छसो नः पुंसि (6.1.103) कृतपूर्वसवर्णदीर्घात्परो य शसः सकारस्तस्य नः स्यात्पुंसि।

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि (8.4.2) अट् कवर्ग पवर्ग आङ् नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथासंभवं मिलितैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्समानपदे। पदव्यवायेऽपि (1057) इति निषेधं बाधितुमाङ्ग्रहणम्। नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम्। तच्चाकर्तुं शक्यम्। इति णत्वे प्राप्ते।

पदान्तस्य (8.4.37) पदान्तस्य नस्य णत्वं न स्यात्। रामान्।

संस्कृतव्याख्या – तस्मात्........। तस्मात् शसो नः पुंसि इति सूत्रस्य पदच्छेदः। अत्र तस्मात् इति पञ्चम्यन्तं पदम्, '**प्रथमयोः पूर्वसवर्णः**' इति पूर्वसवर्णकृतः संनिहितः पूर्वसवर्णदीर्घः तस्मात् इत्यनेन परामृश्यते। दिक्शब्दयोगे पञ्चम्येषा, परस्य इत्यस्याध्याहारः क्रियते। शसः इति अवयवषष्ठी, षष्ठ्यर्थावयवस्य परस्य इत्यस्य विशेष्येणान्वयो, नः इति प्रथमान्तं, पुंसि इति सप्तम्यन्तं पदम्। एतेन कृतपूर्वसवर्णदीर्घात् अचः परस्मात् शसः सकारस्य स्थाने नकारादेशः स्यात् पुंसि – पुँल्लिङ्गे इति तात्पर्यम्।

अत्र सूत्रे 'कृतपूर्वात्' इति ग्रहणं किमर्थमिति जिज्ञासायामेतद् बोध्यं यत् 'कृतपूर्वादितिग्रहणाभावे, दीर्घात् परस्य शसवयवस्य इत्येवार्थे जाते '**एतान् गाः पश्य**' इत्यत्र गोशब्दात् शसः सस्यापि नत्वप्रसङ्गः स्यात्। गा इत्यत्र **औतोम्शसो**रित्याकार एकादेशः, न तु पूर्वसवर्णदीर्घ इति, ततः परस्य नत्वं न भवति, कृतपूर्वग्रहणाभावे अत्रापि नत्वं स्यात्तन्माभूत् तदर्थं कृतपूर्वदीर्घग्रहणम् इति भावः।

शसः इति ग्रहणे प्रथमाबहुवचने रामाः इत्यत्र नत्वं न भवति।

'**अट्कुप्वा.......**' सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयं वर्तते। अट् च कुश्च पुश्च आङ् च नुम् चेति अट्कुप्वाङ्नुमः इतरेतरयोगद्वन्द्वः, अट्कुप्वाङ्नुम्भिर्व्यवाब्य इति अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायः, तस्मिन् अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवाये इति सप्तम्यन्तम् एकं पदम् अपि इत्यव्ययं द्वितीयं पदम्। अत्र **रषाभ्यां नो णः समानपदे** इति सूत्रमनुवर्तते। एतेन अट् कवर्ग पवर्ग आङ्नुम् तैः व्यवधानम्, तस्मिन् सत्यपि रषाभ्यां परस्य नस्य णत्वं स्यादिति सूत्रस्यार्थः सम्पद्यते। **रषाभ्यां नो णः समानपदे** इति सूत्रेण रषाभ्याम् अव्यवहितपरस्य णत्वं विहितम्। रामेण इत्यादौ अडादिव्यवधानेऽपि णत्वप्राप्त्यर्थं सूत्रमिदमारब्धम्।

अत्र अडादिभिः समस्तैर्व्यवधानं लक्ष्ये क्वापि न सम्भवम्, एकैकव्यवधाने इत्यर्थे रामेण इत्यादौ अव्याप्तिः तस्मात् यथासम्भवं मिलितैश्च व्यवधाने इत्युक्तं परं यथासम्भवं मिलितैर्व्यवधानेऽपि इतिव्याख्याने नराणाम् इत्यादौ एकमात्रव्यवधाने णत्वं न स्यात्। अतः अडादिभिः व्यस्तैर्यथासम्भवं मिलितैश्च व्यवधाने इत्युक्तम्। इत्थम् अट्कुपु आङ् नुम् एभिः र्व्यवायैः र्व्यस्तैर्यथासम्भवं मिलितैश्च व्यवधानेऽपि समानपदे रषाभ्यां परस्य नस्य णत्वं भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। एतेन **क्षुभ्नादिषु** च इति णत्वनिषेधसूत्रे क्षुभ्नशब्दपाठोऽर्थवान् भवति। अत्र समानपद इत्यस्य एकपदे (अखण्डपदे) इत्यर्थः तेन रामेण इत्यादौ नातिप्रसङ्गो भवति। आङव्यवाये णत्वस्योदाहरणं **पर्याणद्धम्**। आङ्ग्रहणाभावे, **'उपसर्गादसमासेऽपि'** इत्यत्र अस्यानुवृत्त्या णत्वं न स्यात् तस्माद् **आङव्यवधाने** इत्युक्तम्। अत्रेदमाशङ्कते सूत्रे अडव्यवाय इत्युक्ते 'आ' इत्यस्य व्यवधानेऽपि णत्वं भविष्यति पुनराङ् ग्रहणं किमर्थम्। अत्रोच्यते मूले **'पदव्यवायेऽपि'** इति निषेधं बाधितुम् **आङ्ग्रहणम्**। अस्यायं भावः पदव्यवायेऽपि इति सूत्रेण पदस्य व्यवधानेऽपि णत्वं निषिध्यते आङ् इति स्वतन्त्रं पदं तस्मात् तेन सूत्रेण णत्वनिषेधः स्यात् तद्बाधनार्थं सूत्रे आङ् इति पृथक्ग्रहणं कृतम्। एतेन पर्याणद्धम् इत्यत्र उपसर्गादसमासेऽपि णत्वं सिद्ध्यति।

प्रकृतसूत्रे नुम्ग्रहणेन अनुस्वारो लक्ष्यते। अत्रायं भावः अनुस्वार अडाद्यनन्तर्गतत्वात् प्रेन्वनम् इत्यत्र 'कुमति च' इति नुमा व्यवधानेऽपि णत्वं स्यात् तृंहणम्, वृंहणम् इत्यादौ च स्वाभाविकानुस्वारात् णत्वं न स्यात् तस्मात् नुम् ग्रहणेन अनुस्वारोपलक्षितत्वात् सर्वत्र अनुस्वारव्यवधानेऽपि णत्वं भवति। इत्थं प्रयोगानुसारत् उभयत्र णत्वे सिद्धे नुम्ग्रहणं अकर्तुं शक्यम्। नुम्ग्रहणाभावे तल्लक्षितानुस्वारस्य लाभः अयोगवानाम् अट्सु उपदेशस्य उक्तत्वात् अनुस्वारस्य अट् प्रत्याहारे ग्रहणात् अट् ग्रहणेनैवानुस्वारस्य व्यवधानेऽपि णत्वं स्यादिति।

रामान् इत्यवस्थायां णत्वे प्राप्ते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

पदान्तस्य – अत्र सूत्रे **रषाभ्यां नो णः समानपदे** इति सूत्रात् रषाभ्यां, नः, णः इत्येतेषां तथा **न भाभूपूकमिगमि –** इत्यादिसूत्रात् न इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। एतेन रेफात् षकारात् परे पदान्तस्य नस्य णत्वं न स्यादिति सूत्रार्थो भवति।

रामान् – रामशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां **'बहुषु बहुवचनम्'** इति सूत्रेण बहुत्वविवक्षायां द्वितीयाबहुवचने शस् विभक्तौ राम शस् इति जाते **लशक्वतद्धिते** इति सूत्रेण शस्येत्संज्ञायां, **हलन्त्यम्** इति सूत्रेण सकारस्येत्संज्ञायां प्राप्तायां **न विभक्तौ तुस्माः** इति सूत्रेण निषेधे 'राम अस्' इति जाते **प्रथमयोः पूर्वसवर्णः** इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते रामास् इति जाते **'तस्माच्छसो नः पुंसि'** इति सूत्रेण सस्य नत्वे रामान् इत्यवस्थायाम् **'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि'** इति सूत्रेण नस्य णत्वे प्राप्ते **पदान्तस्य** इति सूत्रेण निषेधे रामान् इति रूपं सिद्धम्।

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् (1.4.13) यः प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादिशब्दस्वरूपं तस्मिन्प्रत्यये परेऽङ्गसंज्ञं स्यात्। 'भवामि' भविष्यामि इत्यादौ विकरणविशिष्टस्याङ्गसंज्ञार्थं तदादिग्रहणम्। विधिः इति किम् – स्त्री इयती। प्रत्यये किम् प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा मा भूत्।

संस्कृतव्याख्या– अङ्गसंज्ञाविधायकं सूत्रमिदम्। अत्र यस्मात् प्रत्ययविधिः तदादिः प्रत्यये अङ्गम् इति सूत्रस्य पदच्छेदः। विधानं विधिः प्रत्ययस्य विधिरिति प्रत्ययविधिः, तत् प्रकृतिरूपम् आदिर्यस्य शब्दस्वरूपस्य तद् तदादिरिति बहुव्रीहिः। यस्मात् इत्यस्य प्रकृतिभूतात् इत्यर्थः, प्रत्यासत्या यस्य अध्याहारः क्रियते। तदादि इत्यनेन शब्दस्वरूपं गृह्यते। एतेन यस्मात् प्रकृतिभूतात् यस्य प्रत्ययस्य विधिः भवति तत्प्रत्ययप्रकृतिरूपम् आदियच्छब्दस्वरूपं तस्य, तस्मिन् प्रत्यये परे अङ्गसंज्ञं भवतीति सूत्रार्थः। अर्थात् यः प्रत्ययो यस्मात् प्रकृतिभूतात् विधीयते तच्छब्दस्वरूपं यस्यादौ भवति एवं भूतस्य शब्दस्वरूपस्य तस्मिन् प्रत्यये परे अङ्गसंज्ञा भवतीति तात्पर्यम्।

अत्रेदमाशङ्कते यत् '**यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदङ्गम्**' इत्येव सूत्रमस्तु आदिग्रहणं किमर्थम् तदुच्यते उत्तरमुखेन मूले ''**भवामि भविष्यामि**'' **इत्यादौ इति।**

अत्रायं भावः सूत्रे आदिग्रहणाभावे यः प्रत्ययो यस्मात् क्रियते तत्प्रत्यये परे अङ्गसंज्ञा स्यादित्यर्थे जाते भू धातो लटि, मिपि, **कर्तरि शपि** गुणेऽवादेशे च भव मि इत्यवस्थायां किञ्च एवमेव भूधातोर्लृटि मिपि स्यविकरणे अपि गुणे अवादेशे सस्य षत्वे भविष्य मि इत्यादौ प्रत्यये पर भू इति प्रकृतिं मात्रस्य अङ्गसंज्ञा स्यात्, भू शब्दादेव मिप्प्रत्ययविधानात् न तु भव इत्यस्य भविष्य इत्यस्य च विकरणविशिष्टस्य ततः मिप् प्रत्ययस्य विधानाभावात्। एतेन **अतो दीर्घो यञि** इति सूत्रेण मिप् प्रत्यये परे दीर्घो न भविष्यति। तस्मात् आदिग्रहणमावश्यकमिति।

अत्र सूत्रे विधिग्रहणं किमर्थम् इति जिज्ञासायां कथयति – **स्त्री इयती।** अत्रेदं तात्पर्यं यत् यस्मात् यः प्रत्ययः परत्वेन श्रूयते तदादि शब्दस्वरूपं तस्मिन् प्रत्यये अङ्गसंज्ञं स्यात् इत्येतावता एव कार्ये जाते सूत्रे विधिग्रहणस्य किं प्रयोजनमिति, तदुच्यते विधिग्रहणफलमुखेन विधिग्रहणाभावे '**स्त्री इयती**' इत्यादौ, इदं परिमाणमस्या इत्यर्थे इदं शब्दात् '**किमिदम्भ्यां बोधः**' इति सूत्रेण वतुप्प्रत्यये वस्य घश्चादेशे तस्य च इयादेशे, इदम् इयत् इति जाते, '**इदं किमोरीश्की**' इति सूत्रेण शित्वात् सर्वादेशे इदम् स्थाने ईशादेऽनुबन्धलोपे ई इयत् इत्यवस्थायां '**यस्येति च**' इत्यनेन ईकारलोपे 'इयत्' इति प्रत्ययमात्रमवशेषात् इयत् इत्यस्मात् 'उगितश्च' इति सूत्रेण ङीपि इयती इति रूपे जाते '**स्त्री इयती**' इत्यत्र रेफात् ईकारस्य (स्तृ् ई) 'स्त्रियाः' इति सूत्रेण अङ्गकार्यमियङ् स्यात् स्त्रीशब्दावयत्वेन इयत् इति प्रत्ययस्य श्रूयमाणत्वात्। विधिग्रहणे अत्र इयङ् न भवति वतुपः इदम एवात्र विहितत्वेन तस्मिन् परे स्त्रीशब्दस्य अङ्गत्वाभावात्। अतः सूत्रे विधिग्रहण कर्त्तव्यमिति।

एवमेव सूत्रे द्वितीयप्रत्ययग्रहणं मास्तु 'यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदाद्यङ्गम् इत्येव सूत्रमस्तु इति जिज्ञासायां तदुत्तरति मूले **प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा मा भूत्।**

अस्यायं भावः तदादिशब्दस्वरूपं कियत् इत्यविवक्षायाम् अविशेषात् प्रत्ययविशिष्टं ततोऽप्यधिकं वा निरवधिकम् अङ्गं यथा स्यात्। अत्र सूत्रे यस्मात्प्रत्यय इति प्रत्ययस्य श्रुतत्वात् प्रत्ययावधि एवाङ्गं भविष्यतीति न वक्तव्यं, यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादीत्यर्थ समपर्णेन तस्य प्रत्ययग्रहणस्य चारितार्थम्। प्रत्ययविशिष्टस्याङ्गत्वे 'ओ व्रश्चु छेदने' इत्यस्माद्धातोः लिटि तिपि, तत्स्थाने णलादेशेऽनुबन्धलोपे 'व्रश्च अ' इत्यवस्थायां धातोः द्वित्वे '**लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्**' इति सूत्रेणाभ्यासस्य रेफस्य सम्प्रसारणे वृश्च अ इति जाते हलादिशेषे 'वृ व्रश्च' इति जाते, 'उरत्' इति सूत्रेण ऋकारस्य अत्वे, रपरत्वे वर् वृश्च इति जाते, पुनः हलादिशेषे व व्रश्च इत्यवस्थायां पुनः **लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्** इत्यनेन सम्प्रसारणे प्राप्ते '**न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्**' इति सूत्रेण निषेधे य वव्रश्च इति यद्रूपं भवति तत्र स्यात् यतोहि पूर्वप्रत्ययग्रहणाभावे यस्मात् प्रत्ययविधि तस्य प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य अङ्गसंज्ञा भवतीत्यर्थे जाते, उरत् इत्यस्मिन् सूत्रेऽङ्गपदेन प्रत्यये इत्यस्याक्षेपाभावात् उरत् इत्यनेन विधीयमानस्य अर् इत्यवस्थायां परनिमित्तस्य अजादेशाभावे स्थानिवद्भावस्य प्रवृत्त्यभावे सम्प्रसारणस्य निषेधो न स्यात् जाते च सम्प्रसारणे 'उव्रश्च' इत्यनिष्टरूपं स्यात् तद्वारणाय 'प्रकृतसूत्रे प्रत्यये' इत्यस्य ग्रहणामावश्यकम् इति।

एवमेव प्रत्यये ग्रहणाभावे अधिकस्याङ्गत्वे 'देवदत्त ओदनम् अपाक्षीत्' इत्यादौ देवदत्तात् सुप्रत्यये तदुत्तरवर्तिनः ओदनम् अपाक्षीत् इति सहितस्य निरवधिकस्य देवदत्तस्य अङ्गसंज्ञा स्यात् तेन लुङादौ अङ्गनिमित्तकोऽडागमः देवदत्तशब्दादेव स्यात् 'अङ्गसंज्ञायाः प्रत्ययनिमित्तत्वाभावेन लुङ्गादिनिरूपिताङ्गस्येत्यर्थस्य दुर्लभत्वात्, प्रत्यये इत्युक्तौ तु न कोऽपि दोषस्तस्मात् प्रत्ययग्रहणमावश्यकमिति। प्रकृते रामशब्दस्य प्रकृतिमात्रस्य तदादित्वं व्यपदेशिद्भावेन भवतीति बोध्यम्।

अङ्गस्य (6.4.1) इत्यधिकृत्य।

टाङसिङसामिनात्स्या (7.1.12) अकारान्तादङ्गाट्टादीनां क्रमादिनादय आदेशाः स्युः। णत्वम्। रामेण।

संस्कृतव्याख्या – अङ्गस्य.....। इदमधिकारसूत्रं वर्तते। अङ्गस्येति षष्ठ्यन्तमेकपदात्मकं सूत्रम्। सप्तमाध्यायसमाप्तिपर्यन्तमस्याधिकारः। एतन्निमित्तकं कार्यम् अङ्गाधिकारीयमित्युच्यते तस्य कार्यञ्च आङ्गम्' इति।

टाङसि..........। विधिसूत्रमिदम्। अत्र पदद्वयं वर्तते। 'टाङसिङसाम्' इत्येकं षष्ठीबहुवचनान्तम्, इनात्स्याः इति प्रथमाबहुवचनान्तं द्वितीयं पदम्। अत्र अधिकृतम् अङ्गस्य इति पदम् पञ्चम्या विपरिणम्यते। **'अतो भिस् ऐस्'** इत्यस्मात् अत इति पञ्चम्यन्तम् अनुवृत्तम् अङ्गस्य विशेषणं भवति, विशेषणत्वात् तदन्तविधिः। एतेन अदन्तात् अङ्गात् परे टा ङसि ङस् इत्येतेषां स्थाने यथासंख्येन टा स्थाने इनादेशः, ङसि स्थाने आत् इत्यादेशः ङस् स्थाने 'स्य' इत्यादेशो भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते।

रामेण – रामशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायाम् एकत्वविवक्षायां तृतीयैकवचने 'टा' विभक्तौ राम टा इति जाते, **'टाङसिङसामानित्स्याः'** इति सूत्रेण टा स्थाने इनादेशे 'राम इन' इति जाते **'आद्‌गुण'** इति सूत्रेण गुणे रामेन इत्यवस्थायाम् **'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि'** इति सूत्रेण नस्य णत्वे रामेण इति रूपं भवतीति।

राम शब्दात् भ्यामादिविभक्तौ राम भ्याम् इत्यवस्थायाम् अग्रिमं सूत्रं विवृणोति –

सुपि च (7.3.102) यञादै सुपि परे अतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात्। रामाभ्याम्।

संस्कृतव्याख्या – विधिसूत्रमिदम्। अत्र पदद्वयम् सुपि इत्येकं सप्तम्यन्तं पदम् च इत्यव्ययमिति द्वितीयम्। अङ्गस्य अधिकारः। **'अतो दीर्घो यञि'** इति सम्पूर्णं सूत्रम् अनुवर्तते, यञि इत्यनेन सुपि विशेष्यते। **यस्मिन् विधि** इत्यादिना तदादिविर्भवति। **'अलोऽन्त्यस्य'** इति सूत्रेण 'अन्त्यस्य' उपस्थितिः। एतेन यञादिविभक्तौ परे अदन्तस्य अङ्गस्य दीर्घो भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तद्यथा राम भ्याम् इत्यत्र दीर्घे रामाभ्याम् इति।

रामाभ्याम् – रामशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां द्वित्वविवक्षायां तृतीयाद्विवचने भ्याम् विभक्तौ 'राम भ्याम्' इति स्थितौ **'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गम्'** इति सूत्रेणात्र व्यपदेशिद्भावेन राम इत्यस्याङ्गसंज्ञायां **'सुपि च'** इति सूत्रे राम इत्यस्य अकारस्य दीर्घे रामाभ्याम् इति रूपं सिद्धयति।

'अतो भिस् ऐस् (7.1.9) अकारान्तादङ्गात् भिस ऐस् स्यात्। अनेकास्त्वात्सर्वादेशः। रामैः।

संस्कृतव्याख्या – अतः भिसः ऐस् इति सूत्रस्य पदच्छेदः। अतः इतिपञ्चम्यन्तं भिसः इति षष्ठ्यन्तम्, ऐस् इति च प्रथमान्तं पदम्। अङ्गस्य इति अधिकृतम् पञ्चम्या विपरिणम्यते। अतः इति तस्य विशेषणम्। विशेषणत्वात् तदन्त विधिः। अतः इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वात् **तस्मादित्युत्तरस्य** इति परिभाषासूत्रवलात् तस्मात् परे इत्यर्थोऽनुकृष्यते। एतेन ह्रस्वअकारान्तात् अदन्तात् अङ्गात् परस्य भिसः स्थाने ऐस् इत्यादेशः स्यादिति सूत्रार्थः सम्पद्यते। अयम् एकादेशः अनेकात्वात् सर्वादेशः (सम्पूर्णस्य भिसः स्थाने आदेशः) भवति। ऐस् इत्यस्य सकारस्य नेत्संज्ञा **'न विभक्तौ तुस्माः'** इति निषेधात्।

रामैः – रामशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां बहुत्वविवक्षायां तृतीयाबहुवचने भिस् विभक्तौ राम भिस् इति जाते **'हलन्त्यम्'** इति सूत्रेण सकारस्येत्संज्ञायां प्राप्तायां **'न विभक्तौ तुस्मा'** इत्यनेन निषेधे राम भिस् इति जाते **'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गम्'** इति सूत्रेण राम इत्यस्याङ्गसंज्ञायाम्, **अतोभिस् ऐस्** इति सूत्रेण भिसः स्थाने ऐसादेशे राम ऐस् इति जाते **'वृद्धिरेचि'** इति सूत्रेण वृद्धौ रामैस् इत्यवस्थायां **'ससजुषो: रुः'** इति सूत्रेण रुत्वे, **'खरवसानयोर्विसर्जनीयः'** इति सूत्रेण रेफस्य विसर्गे रामैः इति रूपं सिद्धम्।

ङेर्य (7.1.13) अतोङ्गात् परस्य ङे इत्यस्य यादेशः स्यात्। रामाय। इह स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुप्त्वात् 'सुपि च' इति सूत्रेण दीर्घः। सन्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तं तद्विधातस्य (प.८६) इति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते। 'कष्टाय क्रमणे' इत्यादिनिर्देशेन तस्या अनित्यत्वज्ञापनात्। रामाभ्याम्।

संस्कृतव्याख्या – ङे: य: इति सूत्रस्य पदच्छेद:। ङेरिति एकारान्तात् षष्ठ्येकवचनं वर्तते न तु ङि इति सप्तमी एकवचनात् एतच्च व्याख्यानात् ज्ञायते। अत्र अत: इति पञ्चम्यन्तम् अनुवर्तते। तेन च अङ्गस्य इत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणतं विशेष्यते। अत: इत्यस्य विशेषणत्वात् तदन्तग्रहणं भवति। एतेन अदन्तात् (ह्रस्व अवर्णान्तात्) अङ्गात् परे ङे इत्यस्य स्थाने यकारादेशो भवति इति सूत्रार्थ: सम्पद्यते। तथाहि –

रामाय – रामशब्दात् चतुर्थ्येकवचने ङे विभक्तौ राम ङे इत्यवस्थायां **लशक्वतद्धिते** इति सूत्रेण इत्संज्ञायां लोपे 'राम ए' इत्यवस्थायां '**ङेर्य:**' इति सूत्रेण ङे इत्यस्य स्थाने अनेकाल्त्वात् सर्वादेशे राम य इति जाते '**स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ**' इति सूत्रेण स्थानिवद्भावे सुप्त्वधर्मातिदेशे **सुपि च** इति सूत्रेण दीर्घे रामाय इति रूपं सिद्ध्यति।

अत्रेदमाशङ्क्ते यत् अत्र दीर्घ: यञादित्वेन सुप्त्वेन च यादेशं परनिमित्तिकृत्य प्रवर्तते। स च यञंशे अलाश्रय:, तस्मिन् कर्त्तव्ये, यादेशस्य कथं स्थानिवद्भाव:? अनल्विधौ इत्यनेन स्थानिवद्भावनिषेधात्, अत्रोच्यते – इह दीर्घस्य यञादिसुबाश्रयतया आदेशगतयकाररूपालाश्रयत्वे तस्मिन् कर्त्तव्ये यादेशस्य स्थानिवद्भावे सुप्त्वं भवत्येव, दीर्घस्य आदेशगतयकाररूपालाश्रयत्वेऽपि स्थान्यलाश्रयत्वाभावात् सुप्त्वात्।

अत्र पुनराशङ्क्ते – एका परिभाषा भवति '**संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातकस्य।** अस्यायम्भाव: संनिपात: संश्लेष: लक्षणं निमित्तं यस्य स संनिपातलक्षण:। विधि: कार्यम्। तद्विघातस्य तं संनिपातं विहन्तीति तद्विघात:। यथा **कर्मण्यण्** इति कर्मण्युपपदे कर्तरि अण् प्रत्यय:, **हनस्तोऽचिण्णलो:** इति तकार। 'हो हन्ते:' इति कुत्वम् संनिपातविघातकस्य न निमित्तमित्यर्थ:। उपजीवकमुपजीव्यस्य विघातकं न भवतीति यावत्। अनया परिभाषया अत्रापि प्रकृते अदन्तसंबन्धमाश्रित्य प्रवृत्तो यादेश: अदन्तसम्बन्धविघातस्य दीर्घस्य कथं निमित्तं स्यादिति। अत्रोच्यते समाधानमुखे मूले **संनिपातलक्षणोविधिरनिमित्तं तद्विघातस्य** (प.८६) इति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते **कष्टाय क्रमणे** इत्यादिनिर्देशात् तस्या अनित्यत्वज्ञापनात् इति। अत्रेदं तात्पर्यं यत् यदीयं परिभाषा सर्वत्र प्रवर्तेत तदा कष्टशब्दात् चतुर्थ्येकवचने ङे विभक्तौ, '**ङेर्य:**' इति सूत्रेण यकारादेशे, अत्रापि सुप्त्वमाश्रित्य यञादिसुप्त्वात् कृतो दीर्घो न स्यात्, तर्हि प्रकृतसूत्रे कष्टाय इति रूपं न वक्तव्यम् कृतं च पाणिना **कष्टाय क्रमणे** इति सूत्रम्। एतेन पाणिनिनिर्देशेन ज्ञायते इयं परिभाषा अनित्येति।

रामाभ्याम् – रामशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां द्वित्वविवक्षायाम् तृतीयाचतुर्थीपञ्चमी इत्येतासां द्विवचने भ्याम्विभक्तौ राम भ्याम् इति जाते, **यस्मात्प्रत्यय विधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गम्** इति सूत्रेण अङ्गसंज्ञायाम्, भ्याम् इत्यस्य यञादि सुप्त्वात् '**सुपि च**' इति सूत्रेण दीर्घे रामाभ्याम् इति रूपं सिद्ध्यति।

बहुवचने झल्येत् (7.3.103) झलादौ बहुवचने सुपि परे अतोङ्गस्यैकार: स्यात्। रामेभ्य:। बहुवचने किम् – राम: रामस्य। झलि किम् – रामाणाम्। सुपि किम् – पचध्वम्। जश्त्वम्।

संस्कृतव्याख्या – सूत्रेऽस्मिन् पदत्रयं वर्तते, बहुवचने इति सप्तम्यन्तं प्रथमम्, झलि इति सप्तम्यन्तं द्वितीयम्। एत् इति प्रथमान्तं तृतीयं पदम्। अत्र **अतो दीर्घो यञि** इति सूत्रात् अत: इत्यस्य, **सुपि च** इत्यस्मात् सुपि इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति अङ्गस्य अधिकार:।

झलि इत्यनेन सुपि इति विशेष्यते। '**यस्मिन् विधस्तदादावल्ग्रहणे**' इति परिभाषया वर्णग्रहणे तदादिविधिर्भवति। एतेन झलादौ सुपि परे अदन्ताङ्गस्य अन्त्यस्य स्थाने एकारादेश: स्यादिति सूत्रार्थ: सम्पद्यते।

यथा – रामशब्दात् चतुर्थी बहुवचने भ्यस् विभक्तौ राम भ्यस् इति जाते राम इत्यस्य अकारस्य स्थाने एकारादेशे रामेभ्यस् इति जाते, सस्य रुत्वे विसर्गे रामेभ्य इति रूपं सिद्ध्यति।

अत्र सूत्रे बहुवचनग्रहणं किमर्थमिति जिज्ञासायाम् इदं बोध्यं यत् बहुवचनग्रहणाभावे झलादौ सुपि परे अदन्ताङ्गस्य अकारस्य एत्वे इत्यर्थे जाते रामः इत्यत्र अयोगवाहानाम् **अकारोपरि शर्षु चोपसंख्यानम्** इत्यनेन विसर्गस्य झल्त्वात् स्थानिवद्भावेन तस्य सुप्त्वाच्च तस्मिन् परतः एत्वं प्राप्तम्, यदि चात्र रुत्वविसर्गयोरसिद्धत्वात् न विसर्ग इत्युच्यते तदापि राम स् इत्यवस्थायां झलादिसुप्परत्वात् एत्वं स्यात् तद्वारणाय बहुवचनग्रहणमावश्यकम्।

किञ्च, रामशब्दात् षष्ठ्येकवचने ङस् विभक्तौ राम ङस् इत्यत्र ङसः स्यादेशे तस्य स्थानिवद्भावेन सुप्त्वात् तस्य च स्वतो झलादित्वात् तस्मिन् परेऽपि एत्वे प्राप्ते तन्निवृत्यर्थं बहुवचनग्रहणम्। **संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य** इति परिभाषा एत्वविधौ न प्रवर्तते सर्वेषाम् इति निर्देशात्।

अत्र सूत्रे 'झलि' इति कथनं किमर्थम् तथाहि, '**उतो वृद्धिर्लुकि हलि**' इत्यस्मात् हलि इत्यनुवर्त्य हलादौ बहुवचने सुपि एत्वम् इत्येवार्थस्वीकारेण कार्ये सिद्धे झलि ग्रहणस्य नास्ति प्रयोजनम्, रामा इत्यादौ अपि तावता एव एत्वनिवारणं कर्तुं शक्यम् इति। अत्रोच्यते उत्तरमुखेन मूल – **रामाणाम् इति**। अत्रायम्भावः, हलादौ बहुवचने सुपि एत्वमित्युक्तौ रामाणामित्यत्राप्येत्वं स्यात् तन्निवृत्यर्थं झल्ग्रहणमावश्यकमिति।

अत्र सूत्रे '**सुपि**' इत्यस्य ग्रहणस्य प्रयोजनं प्रतिपादयन्नाह – पचध्वम् इति। अर्थात् सुपि ग्रहणाभावे झलादौ बहुवचने एत्वं भवतीत्यर्थे पचध्वम् इत्यवस्थायां झलादिबहुवचने सति एत्वप्रसङ्गः सुपि ग्रहणे च सुप्त्वाभावात् तस्मिन् परतः एत्वन्न भवतीत्यर्थः।

रामेभ्यः – रामशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां चतुर्थीपञ्चमीबहुवचने भ्यस् विभक्तौ राम भ्यस् इति जाते अङ्गाधिकारात् सुपि च इति सूत्रेण दीर्घे प्राप्ते परत्वात् तं प्रबाध्य '**बहुवचने झल्येत**' इति सूत्रेण एत्वे रामेभ्यस् इति जाते सस्य रुत्वे विसर्गे रामेभ्य इति रूपं सिद्ध्यति।

जश्त्वम्। वाऽवसाने (8.4.56) अवसाने झलां चरो वा स्युः। रामात्, रामाद्। द्वित्वे रूपचतुष्टयम्। रामेभ्यः। रामस्य। सस्य द्वित्वपक्षे खरि च (सू.१२१) इति चर्त्वेऽप्यान्तरतम्यात्स एव, न तु तकारः। अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात्। अत एव 'सः सि' (सू.२३४२) इति तादेश आरभ्यते।

संस्कृतव्याख्या – अत्र सूत्रे पदद्वयं वर्तते 'वा' इत्यव्ययपदं प्रथमम्, अवसाने इति सप्तम्यन्तं द्वितीयम्। अत्र '**झलां जश् झशि**' इत्यतो झलाम् इत्यस्य '**अभ्यासे चर्च**' इत्यस्मात् चर् इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। एतेन अवसाने परे झलाम् स्थाने विकल्पेन चर्त्वं स्यादिति सूत्रार्थः सम्पद्यते।

अत्रेदं बोध्यम् जश्त्वे कृतेऽवसाने चर्त्वमिति न स्वीकर्त्तव्यम्, किंतु येन **नाप्राप्तिन्यायेन अवसाने** चर्त्वस्य जश्त्वापदत्वाच्चर्त्वाभावपक्षे जश्त्वमिति बोध्यम्। तथाहि रामशब्दात् पञ्चम्येकवचने ङसि तत्स्थाने आत् इत्यादेशे सवर्णेदीर्घे रामात् इति जाते **झलां जशोऽन्ते** इति सूत्रेण जश्त्वे, **वाऽवसाने** इति सूत्रेण चर्त्वे रामाद् इति रूपद्वयं भवति, अत्र **अनचि च** इति सूत्रेण तकारदकारयो द्वित्वे तद्भावे च रूपचतुष्टयं भवतीति।

रामात् – रामशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां '**द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने**' इति सूत्रेण एकत्वविवक्षायां ङसि विभक्तौ राम ङसि इति जाते '**टाङसिङसामिनात्स्याः**' इति सूत्रेण ङसि स्थाने आत् इत्यादेशे राम आत् इति जाते, '**अकः सवर्णे दीर्घः**' इति सूत्रेण सवर्ण दीर्घे रामात् इति जाते, '**झलां जशोऽन्ते**' इति सूत्रेण तकारस्य जश्त्वे दकारे रामाद् इत्यवस्थायां '**वाऽवसाने**' इति सूत्रेण विकल्पेन चर्त्वे रामात्, विकल्पपक्षे रामाद् इति रूपद्वयं भवति। अत्र '**अनचि च**' इति सूत्रेण विकल्पेन तकारदकारयोः द्वित्वे रामात्त् रामाद्द् इति रूपद्वयसहितं चतुष्टयं रूपं भवतीति।

रामस्य – रामशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायाम्, एकत्वविवक्षायां षष्ठ्येकवचने '**स्वौजसमौट्.....**' इत्यादिना ङस् विभक्तौ राम ङस् इति जाते, '**टाङसिङसामिनात्स्याः**' इति सूत्रेण ङसः स्थाने स्य आदेशे रामस्य इति रूपं भवति।

अत्रेदं विचार्य्यते रामस्य इत्यत्र '**अनचि च**' इति सूत्रेण विकल्पेन द्वित्वे रामस्स्य इत्यवस्थायां '**खरि च**' इति सूत्रेण सकरस्य खर् प्रत्याहारे पाठात् उत्तरसकारे खरि परे, पूर्व सकारस्य झल्त्वात् चर्त्वेन दन्तस्थानतोऽन्तरतमत्वात् तकारादेशे 'रामत्स्य' इति रूपं स्यादिति तत्रोच्यते – सस्य द्वित्वे **खरि च** इति चर्त्वेऽपि आन्तरतम्यात् स एव, न तु तकारः, अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात्, अर्थात् सकारः स्थानीमहाप्राणः, स एव भविष्यति तकारस्तु अल्पप्राणः। अतो बाह्यप्रयत्नभेदात् तकारो न भविष्यति। आभ्यन्तरप्रयत्नभेदादपि सकारस्य तकारो न भविष्यतीति मन्तव्यम्, अत एव सकारे परे सकारस्य स्थाने तकारो न भवति तस्मादेव, '**सः स्यार्द्धधातुके**' इति सूत्रेण सकारे परे पूर्वसकारस्य स्थाने तकारविधानं सार्थकं भवति, अन्यथा **खरि च** इत्यनेनैव तकारे कृते वत्स्यतीत्यादौ तकारविधातुं 'सः स्यार्द्धधातुके' इत्यादि विधानमनर्थकं स्यादिति।

ओसि च (7.3.104) ओसि परे अतोऽङ्गस्यैकारः स्यात्। रामयोः।

संस्कृतव्याख्या – अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं वर्तते, ओसि इति सप्तम्यन्तम्, च इति अव्ययं द्वितीयं पदम्। अत्र, **अतो दीर्घो यञि** इत्यस्मात् अत इति, **बहुवचने झल्येत** इत्यतश्च एत इति चानुवर्तते, अङ्गस्य अधिकारः। इत्थम् ओसि परे अदन्ताङ्गस्य अकारस्य स्थाने एकारादेशः स्यादिति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तद्यथा – राम ओस् इत्यत्र अकारस्य एकारादेशे रामे ओस्, इति जाते अयादेशे रामयोः इति।

रामयोः – रामशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां द्वित्वविवक्षायां षष्ठीसप्तम्योः द्विवचने स्वौजसमौट् इत्यादिना ओस्विभक्तौ राम ओस् इति जाते **ओसि च** इति सूत्रेण राम इत्यस्य अकारस्य एकारादेशे रामे ओस् इति जाते '**एचोऽयवायावः**' इति सूत्रेण अयादेशे, वर्णसंयोगे रामयोस् इत्यवस्थायां सकारस्य रुत्वे विसर्गे रामयोः इति रूपं सिद्ध्यति।

ह्रस्वनद्यापो नुट् (7.1.54) ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादावन्ताच्चाङ्गात् परस्यामो नुडागमः स्यात्।

संस्कृतव्याख्या – रामशब्दात् षष्ठी बहुवचने आम् विभक्तौ राम आम् इति जाते सवर्णदीर्घे प्राप्ते सूत्रमिदं प्रवर्तते '**ह्रस्वनद्यापो नुट्**' इति। अत्र सूत्रे पदद्वयं वर्तते, **ह्रस्वनद्यापः** इति पञ्चम्यन्तं पदं प्रथमम्, नुट् इति प्रथमान्तं द्वितीयम्। ह्रस्वनद्याप इत्यत्र ह्रस्वश्च नदी च आप् चेति समाहारद्वन्द्वे कृते दिग्योगात् पञ्चमी वर्तते। परस्य अध्याहारः क्रियते। अङ्गस्य अधिकारः तं पञ्चम्या विपरिणम्य ह्रस्वनद्यापः इत्यस्य विशेष्यत्वेन प्रयोगः। ह्रस्वनद्यापः इति विशेषणम्, विशेषणत्वाच्च तदन्तविधिर्भवति, **आमि सर्वनाम्नः** सुट् इत्यतः आमि इत्यनुवर्तते।

अनुवृत्तम् आमि इति पदम्, **उभयनिर्देशे पञ्चमी निर्देशो बलीयान्** इति न्यायात् **तस्मादित्युत्तरस्य** इति षष्ठ्यन्तत्वेन प्रयुज्यते। एतेन ह्रस्वान्तात् नद्यन्तात् आबन्ताच्च अङ्गात् परस्य आमो नुडागमः स्यादित्यर्थः सम्पद्यते। नुटः टित्वात् आमः आद्यावयवो भवति, नुटः टकारेत्संज्ञकः, उकारः उच्चारणार्थकः। इति राम आम् इत्यवस्थायां नुटि राम नाम् इति स्थिते अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

नामि (6.4.3) नामि परे अजन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात्। रामाणाम्। सुपि च (सू.२०२) इति दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्तते, संनिपातपरिभाषाविरोधात्। नामि इत्यनेन त्वारमभसामर्थ्यात् परिभाषा बाध्यते।

संस्कृतव्याख्या – विधिसूत्रमिदम्, दीर्घविधानात्। एकपदात्मकं सूत्रमिदम् तच्च 'नामि' इति सप्तम्यन्तम्। अत्र **ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः** इति सूत्रात् दीर्घ इत्यनुवर्तते, दीर्घ इति श्रुत्या '**अचश्च**' इति परिभाषासूत्रेण अचः

इत्युपस्थितम् तच्च अङ्गस्य विशेषणं भवति, विशेषणत्वात् तदन्तविधिः एतेन नामि परे अजन्ताङ्गस्य दीर्घो भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तद्यथा राम आम् इत्यवस्थायां नुटि राम नाम् इत्यवस्थायां दीर्घे रामानाम् इति स्थिते **अट्कुप्वाङित्यादि** सूत्रेण नस्य णत्वे रामाणाम् इति सिद्ध्यति।

अत्रेदम् आशङ्कते यत् नामि इति सूत्रस्थाने आमि इत्येव सूत्रमस्तु, राम नाम् इत्यवस्थायां नुडागमस्य आम्भक्तत्वाद् आम् ग्रहणेन नकारसहितस्य आमः अर्थात् नाम इत्यस्य ग्रहणं भविष्यति तस्मात् आमि परे दीर्घः स्यात् इत्यर्थेन नामपरेऽपि दीर्घः स्यादेव कथं नामि इति। न चात्रेदं वक्तव्यं यत् राम आम् इत्यादौ आमि इति दीर्घस्य नित्यत्वात् परमपि नुटं बाधित्वा दीर्घे कृते ह्रस्वान्तत्वाभावाद् **ह्रस्वनद्यापः** इति नुट् न स्यादिति '**ह्रस्वान्तान्नुट्**' इति वचनसामर्थ्याद् कृतेऽपि दीर्घे भूतपूर्वगत्याश्रयेण नुड् भविष्यतीति। अत्रोच्यते समाधानमुखेन –उत्तरार्थं सनकारं '**नामि**' इति कर्त्तव्यम्, यदि हि आमि इत्येवोच्यते तर्हि '**नोपधायाः**' इत्युत्तरसूत्रेऽपि आमीत्येवानुवर्तेत। ततश्च नान्तस्योपधाया दीर्घः स्याद् आमि इत्येवार्थो भविष्यति, अस्यां स्थितौ चर्मणाम्, वर्मणाम् इत्यादावपि दीर्घः स्यात् तन्माभूत् तदर्थं सनकारनिर्देशः नामि इति कृतो वर्तत इति भाष्ये स्पष्टम्।

अत्र पुनरिदमाशङ्कते यत् राम नाम इत्यत्र परत्वात् **सुपि च** इति सूत्रेणैव दीर्घो वक्तव्यः, फलविशेषाभावेऽपि, **पूर्वपरनित्यन्तरङ्गापवादनाम् उत्तरोत्तरं बलीय** इति न्यायानुरोधेन शास्त्रप्रवृत्तेः,**इको झल्** इति सूत्रे प्रपञ्चितत्वाच्च तदुच्यते समाधानरूपेण मूले – **सुपि च** इति दीर्घो यद्यपि परस्तथापीह न प्रवर्तते, संनिपातपरिभाषाविरोधात्। अर्थात् ह्रस्वान्तसन्निपातम् उपजीव्य प्रवृत्तस्य नुटः ह्रस्वविघातकं 'सुपि च' इति दीर्घं प्रति निमित्तत्वासम्भवात् इति भावः।

नन्वत्र 'नामि' इति दीर्घप्रवृत्तौ अपि सन्निपातपरिभाषाविरोधस्तु तुल्य एव तर्हि कथं निमित्तत्वमिति चेत् **अत्रोच्यते–आरम्भसामर्थ्यात् परिभाषा बाध्यत** इति। अस्येदं तात्पर्यं यदि नामीति दीर्घो न स्यात्तर्हि तदारम्भो व्यर्थः स्यात्। तस्मात् **नामि** इति सामान्यसूत्रारम्भसामर्थ्याद्। ततश्च निरवकाशत्वात् रामाणाम् इत्यादौ नामीति दीर्घः सन्निपातपरिभाषां बाधित्वा प्रवर्तत इति। **सुपि च** इति दीर्घस्तु रामाभ्याम् इत्यादौ सावकाशत्वात्। तस्मात् रामाणाम् इत्यादौ नामि परे दीर्घप्रवृत्तौ सन्निपातपरिभाषां बाधितुं नामि इति दीर्घारम्भः।

रामाणाम् – रामशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां बहुत्वविवक्षायां '**बहुषु बहुवचने**' इति सूत्रेण षष्ठीबहुवचने आम् इति जाते '**ह्रस्वनद्यापो नुट्**' इतिसूत्रेण नुटि अनुबन्धलोपे राम नाम इति जाते, '**नामि**' इतिसूत्रेण राम इत्यस्याकारस्य दीर्घे, रामानाम् इत्यवस्थायाम्, '**अट्कुप्वाङ्नुम्व्यायेऽपि**' इति सूत्रेण नस्य णत्वे रामाणाम् इति रूपं सिद्ध्यति।

रामे – रामशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायाम्, ''**द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने**'' इति सूत्रेण एकत्वविवक्षायां सप्तमी एकवचने स्वौजसमौट् इत्यादिना 'ङि' प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे राम इ इति जाते '**आद्गुणः**' इतिसूत्रेण गुणे रामे इति रूपं सिद्धम्।

सुप्येत्वे कृते। अपदान्तस्य मूर्धन्यः (8.3.55) आपादसमाप्तेरधिकारोऽयम्। 'इण्को' (8.3.57) इत्यधिकृत्य।

आदेशप्रत्यययोः (8.3.59) सहेः साडः सः (सू.३३५) इति सूत्रात् सः इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। इण्कवर्गाभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशः प्रत्ययावयवश्च यः सकारस्तस्य मूर्धन्यादेशः स्यात्। विवृताघोषस्य सस्य तादृश एव षः। रामेषु। इण्कोः किम्–रामस्य। आदेशप्रत्यययोः किम् – सुपीः। सुपिसौ। सुपिसः।अपदान्तस्य किम् – हरिस्तत्र। एवं कृष्णमुकुन्दादयः।

संस्कृतव्याख्या – रामशब्दात् सप्तमीबहुवचने सुप्प्रत्यये अनुबन्धलोपे राम सु इत्यवस्थायां **बहुवचने झल्येत** इति सूत्रेण राम इत्यस्याकारस्य एत्वे **रामेसु** इति जाते अग्रिमं सूत्रमुपस्थापयति।

अपदान्तस्य........। इदं अधिकारसूत्रं वर्तते। अष्टमाध्यायस्य तृतीयपादे मध्ये इदं सूत्रं पठितम्। मूर्धन्य इत्यस्य मूर्धस्थानकः। एतेन इत आरम्भ्य एतत्पादसमाप्तिपर्यन्तम् अस्याधिकारः इति सूत्रस्यार्थः। सूत्रे 'ष' इत्येव सिद्धे मूर्धन्यग्रहणम् – 'इणः षीध्वम्.....' इति सूत्रेण ढत्वार्थम्। तेन **चकृढ्वे। अकृढ्वम्** इत्यादि सिद्ध्यति।

इण्कोः – इदमपि अधिकारसूत्रम्। उत्तरत्र विधिष्वनुवर्तत इति भावः। इण् च कुश्चेति समाहारद्वन्द्वः। समाहारद्वन्द्वात् नपुंसकत्वे, पुंस्त्वमार्षम्। इतरेतरयोगद्वन्द्वस्वीकारे तु एकवचनम् आर्षम्। इण् इति परणकारेण प्रत्याहारः। कु इति कवर्गः। सूत्रे गवाक्षु, गवाङ्षु इत्यादिसिद्ध्यर्थं 'कु' इत्यस्य ग्रहणम्।

आदेशप्रत्यययोः – षत्वविधायकम् इदं सूत्रम्। आदेशश्च प्रत्ययश्चेति आदेशप्रत्ययौ तयोः आदेशप्रत्यययोः, इतरेतरद्वन्द्वघटितं षष्ठीद्विवचनान्तम् एकपदात्मकं सूत्रमिदम्। अत्र प्रत्ययशब्दः प्रत्ययावयवे लाक्षणिकः, **हलि सर्वेषाम्** इति निर्देशात्, **सात्पदाद्योः** इत्यत्र सातिग्रहणाच्च। सूत्रे स्थानषष्ठी तस्मात् **षष्ठीस्थाने योगा** इति परिभाषया स्थाने इति पदं सम्बद्ध्यते, '**इण्कोः** अपदान्तस्य मूर्धन्यः इत्यनयोरधिकारः '**सहेः साडः सः**' इत्यस्मात् 'सः' इति षष्ठ्यन्तं पदमनुवर्तते। एतेन इण् कवर्गाभ्यां परयोः पदान्तयोः आदेशात्मकप्रत्ययावयवात्मकयोः सकारयोः मूर्धन्यादेशः स्यादिति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तदेवोच्यते मूले **इण्कवर्गाभ्यामित्यादिना** रामे सु इत्यत्र विवृतस्य सस्य तादृश एव षः । अस्येदं तात्पर्यं यत् विवृतरूपाभ्यान्तरप्रयत्नवतोऽघोषरूपबाह्यप्रयत्नवतश्च सकारस्य तदुभयात्मकः षकार एव भवतीत्यर्थः। अतः तादृश ष एवादेशो नान्य इति तात्पर्यम्। ऋकारेऽतिप्रसङ्गवारणाय अघोषस्य इति विशेषणं दत्तम्, किञ्च अघोषस्य इत्येतावदुच्यमाने ठकारेऽतिप्रसङ्गवारणाय उभयमुपात्तम्।

सूत्रे **इण्को** इति कथमिति जिज्ञासायां कथयति रामस्य इत्यत्र **टाङसिङसामिनात्स्याः** इति वक्तव्ये सकारस्यापि षत्वं स्यात्, **इण्कोः** ग्रहणे तु न भवति। एवमेव '**आदेशप्रत्यययोः**' ग्रहणेन पिस् गतौ क्विप्प्रत्यये सुपिस् इत्यादावपि षत्वं न भवति आदेशप्रत्ययाभावात् सकारविशिष्टधातुत्वादिति। अपदान्तस्य इत्युक्ते हरिस्तत्र इत्यादौ सस्य षत्वं न भवति।

रामेषु– रामशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां बहुषु बहुवचने इति सूत्रेण बहुत्वविवक्षायां सप्तमीबहुवचने सुप् विभक्तौ अनुबन्धलोपे राम सु इति जाते **बहुवचने झल्येत्** इति सूत्रेण अकारस्य एत्वे रामे सु इति जाते, **आदेशप्रत्यययोः** इति सूत्रेण सस्य षत्वे रामेषु इति रूपं सिद्ध्यति।

एवं कृष्णमुकुन्दादयः। यथा रामशब्दस्य प्रत्येकं विभक्तौ रूपाणि सिद्ध्यन्ति एवमेव कृष्णमुकुन्दादीनामपि रूपाणि सिद्ध्यन्तीति तात्पर्यम्।

सर्वादीनि सर्वनामानि (1.1.27) सर्वादीनि शब्दस्वरूपाणि सर्वनामसंज्ञानि स्युः। 'तदन्तस्यापीयं संज्ञा' 'द्वन्द्वे च' (सू.२२२) इति ज्ञापकात्। तेन परमसर्वत्र इति त्रल् 'परमभवकान्' इत्यत्राकच् सिद्ध्यति।

संस्कृतव्याख्या – अथ सर्वादिशब्देषु सर्वनामकार्यं विधास्यन् सर्वनामसंज्ञामाह – **सर्वादीनि**। सूत्रमिदं संज्ञासूत्रं वर्तते। अत्र पदद्वयं वर्तते, सर्व आदिःप्रथमावयवो येषां तानि सर्वादीनि प्रथमाबहुवचनान्तं पदम्, सर्वनामानि इति प्रथमाबहुवचनान्तं पदम्। सर्वादीनि इत्युद्देश्यं, सर्वनामसंज्ञेति विधेयम्। इत्थम् सर्वादीनि अर्थात् सर्वादिगणपठितानि (35) पञ्चत्रिंशत् पदानि सर्वनामसंज्ञकानि भवन्तीति सूत्रार्थः।

अत्रेदं विचार्य्यते बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानो भवति, सर्वशब्दः समासवर्तिपदार्थः तस्मात् सर्वशब्दस्य अन्यपदार्थत्वाभावात् विश्वादिशब्दानामेव सर्वनामसंज्ञा भविष्यति न तु सर्वशब्दस्य तत्कथं सर्वनामसंज्ञानिमित्तकं कार्यं सर्वशब्दात्स्यादिति अत्रोच्यते –

तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरयम्, अदः सर्वेषाम् इति लिङ्गात्। तथाहि सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञाया अभावे

तन्निमित्तककार्याभावे सूत्रे सर्वेषाम् इति सुट् घटितं रूपन्न स्यात्, कृतञ्चात्र तस्मात् तस्य ग्रहणं भवति, तच्च तद्गुणसंविज्ञानेनैव स्यादिति। तथा च सर्व आर्दियस्य समुदायस्य इति विग्रहः, आदि शब्दोऽत्र अवयववाची, सर्वआदिराद्यावयवो येषामित्यपि विग्रहः, अत्र उद्भूतावयवसमुदायसमासार्थस्तस्मात् बहुवचनम्। तस्य समुदायस्य युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात् '**आनर्थक्यात्तदङ्गेषु** इति न्यायेन तदवयवेषु प्रवर्तमाना सर्वनामसंज्ञा अविशेषात् सर्वशब्देऽपि भविष्यतीति युक्तं तद्गुणसंविज्ञानम् तस्यान्यपदार्थस्य गुणावर्तिरूपाणि विशेषणानि कार्यान्वियतया संविज्ञानं यत्र स तद्गुणसंविज्ञान इत्यक्षरार्थः। यत्र संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेनान्यपदार्थे वर्तिपदार्थान्वयः तत्र प्रायेण तद्गुणसंविज्ञानो बहुब्रीहिः यथा **लम्बकर्णः, दशकण्ठ** इत्यादौ।

अत्रेदमाशङ्कते सर्व विश्व इत्येवं सर्वादिशब्दानां केवलानामेव सर्वादिगणे पाठः तेषामेव सर्वनामसंज्ञा परमसर्वादीनां शब्दानां गणे पाठाभावात् सर्वनामसंज्ञाया अभावे कथं परमसर्वत्र परमभवकान् इत्यादौ त्रल् अकच् इत्यादयः प्रत्यया इति – अत्रोच्यते – मूले '**तदन्तस्यापीयं**' '**संज्ञा द्वन्द्वे च**' इति ज्ञापकात्। तथाहि द्वन्द्वे च – इत्यनेन सर्वादिशब्दान्तद्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञा प्रतिषिध्यते वर्णाश्रमेतराणामित्यादौ। यदि केवलानामेव सर्वादिगणपठितानां सर्वनामसंज्ञा स्यात् न तु तदन्तस्यापि तर्हि सर्वनामसंज्ञायाः प्राप्तिरेवन तत्प्रतिषेधो व्यर्थः, तदर्थं कृतञ्च सूत्रं तद्ज्ञापयति तदन्तस्यापीयं संज्ञा भवति। तदन्तविधिं विना समुदाये संज्ञाप्रसक्तिरेव नास्तीति भावः।

अत्र पुनराशङ्कते यत् '**सर्वनाम्ना स्मै**' इत्यादिसर्वनामकार्याणि अङ्गाधिकारस्थानि सन्ति अङ्गाधिकारस्थत्वात् पदाङ्गाधिकारे **तस्य च तदन्तस्य** चेति परिभाषया परसमर्वस्मै इत्यादिष्वपि सर्वनामसंज्ञा भविष्यति किं तदन्तस्यापि संज्ञाविधानेन इति। अत्र तदन्तसंज्ञाया फलत्वेन **परमसर्वत्र, परमभवकान्** इत्यादौ त्रल् अकच् सिद्ध्यति, आदिपदेन पञ्चम्यास्तसिल् इत्यस्य ग्रहणम्। न चेहापि प्रादिपदिकादित्यनुवृत्तेः सर्वनाम्नस्तद्विशेषणत्वेन तदन्तविधिर्न भविष्यतीति वक्तव्यम्, **समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात्** इति।

'जसः शी' (7.1.17) अदन्तात् सर्वनाम्नः परस्य जसः शी स्यात्। अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः। न च अर्वणस्तृ (सृ. ३६४) इत्यादाविव नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् (प.६) इति वाच्यम्, सर्वादेशत्वात् प्रागित्संज्ञाया एवाभावात्। सर्वे।

संस्कृतव्याख्या – सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयं वर्तते। जशः इति षष्ठ्यन्तं पदम्, शी इति लुप्तप्रथमान्तं पदम्। अतो भिस् ऐस् इतिसूत्रात् अतः इत्यस्य, **सर्वनाम्नः स्मै** इत्यस्माच्च सर्वनाम्नः इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। अतः इत्यस्य विशेषणत्वात् **तदन्तविधिः**। एतेन अदन्तात् सर्वनाम्नः परस्य जसः स्थाने शी इत्यादेशो भवतीति सूत्रार्थः सङ्गच्छते। सूत्रे शी इति दीर्घोच्चारणं नपुंसकाच्च इति उत्तरसूत्रानुवृत्यर्थम्। तेन वारिणी, मधुनी इत्यादीनि रूपाणि सिद्ध्यन्ति।

अत्रेदमाशङ्कते यत् 'जश शी' इति सूत्रेण जसः स्थाने शी आदेशः **अनेकाल्शित् सर्वस्य** इति सूत्रेण शित्वादेव सम्पूर्णस्य जशः स्थानेऽस्तु कथम् अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः।

यतोहि '**नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम्**' इत्यनया परिभाषया अनुबन्धकृतम् अनेकाल्त्वं न गृह्यते अर्थात् शकारस्येत्संज्ञकत्वात् शकारोऽनुबन्धः तत्स्वीकृत्यानेकाल्त्वं न भविष्यति तदतिरिच्य इकारमात्रस्यैकाल्त्वादिति। तद्यथा– **अर्वणस्त्रसावनञः (6.4.127)** इत्यनेन नञा रहितस्य अर्वत् इत्यस्याङ्गस्य तृ इत्यादेशो भवति, अत्र ऋकारस्येत्संज्ञकत्वेऽनुबन्धत्वात् तत्स्वीकृत्य अनेकाल्त्वात् सर्वादेशो न भवति अनया परिभाषया निषेधात् **ततोऽलोऽन्त्यस्य** इति परिभाषासूत्रेण अन्त्यस्य स्थाने आदेशो भवति तथैव अत्रापि शी इत्यत्र शकारानुबन्धमादाय अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः कथमिति जिज्ञासायां कथयति मूले – **सर्वादेशत्वात् प्रागित्संज्ञाया एवाभावात् इति।** अत्रेदं तात्पर्यं यत् '**जशः शी**' इति सूत्रं प्रत्ययाधिकारे नास्ति, अतः शी इत्यस्य प्रत्ययत्वाभावात् '**लशक्वतद्धिते**' इति सूत्रेण प्रत्ययस्याद्यानामेव लशकवर्गानां इत्संज्ञा विधानात् शी इत्यस्य न भविष्यति, प्रत्ययत्वाभावात्। न च अत्र

जस: प्रत्ययत्वात् तत्स्थाने शी इत्यादेशस्य प्रत्ययत्वं स्थानिवद्भावेनैव कर्त्तुं शक्यते, कृतस्य आदेशस्य एव स्थानिभाव: आदेशात् प्राग् इत्संज्ञाया अभावात् न, शित्वं किन्तु, अनेकाल्त्वं तु स्यादेव अत: तत: पूर्वं अनुबन्धत्वाभावात् नास्या: परिभाषाया: प्रवृत्ति: तस्मात् अनेकाल्त्वादेव सर्वादेश इति। एतदभिप्रेत्य मूले उक्तम्– **अनेकाल्त्वात् सर्वादेश:।**

सर्व: – सर्वशब्दात् **अर्थवदधातुरप्रत्यय: प्रातिपदिकम्** इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां '**द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने**' इति सूत्रेण एकत्वविवक्षायां **स्वौजसमौट्** इत्यादिना सूत्रेण सुविभक्तौ अनुबन्धलोपे सर्व स् इति जाते सस्य रुत्वे विसर्गे सर्व इति रूपं सिद्ध्यति।

सर्वौ– सर्वशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां द्वित्वविवक्षायां प्रथमाद्विवचने,औ विभक्तौ, सर्व औ इति जाते **प्रथमयो: पूर्वसवर्ण** इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घेप्राप्ते, '**नादीचि**' इति सूत्रेण निषेधे, **वृद्धिरेचि** इति सूत्रेण वृद्धौ सर्वौ इति रूपं भवति।

सर्वे– सर्वशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां बहुत्वविवक्षायां प्रथमाबहुवचने जस् विभक्तौ सर्व जस् इति जाते '**सर्वादीनि सर्वनामानि**' इति सूत्रेण सर्वनामसंज्ञायां '**जस: शी**' इति सूत्रेण जस: स्थाने अनेकाल्त्वसर्वादेशे 'शी' इत्यादेशे 'सर्व शी' इति जाते अनुबन्धलोपे सर्व ई इत्यवस्थायाम् '**आद्गुण:**' इति सूत्रेण गुणे सर्वे इति रूपं सिद्ध्यति।

सर्वनाम्न: स्मै (7.1.14) अदन्तात् सर्वनाम्न: ङे इत्यस्य स्मै स्यात्। सर्वस्मै।

ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ (7.1.15) अदन्तात् सर्वनाम्न: एतयोरेतौ स्त:। सर्वस्मात्।

संस्कृतव्याख्या – अत्र पदद्वयं वर्तते। सर्वनान: इति पञ्चम्यन्तं, स्मै इति लुप्तप्रथमान्तं पदम्। **अतो भिस् ऐस्** इत्यस्मात् अत: इत्यस्य, **ङेर्य:** इत्यत: 'ङे' इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। अत इति पदं सर्वनाम्नो विशेषणम् तस्मात् तदन्तग्रहणम्। एतेन सर्वनामसंज्ञकात् अदन्तशब्दात् ङे इत्यस्य स्थाने स्मै इत्यादेशो भवति इति सूत्रार्थ: सम्पद्यते।

सर्वस्मै – सर्वशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायाम् एकत्वविवक्षायां चतुर्थ्येकवचने ङे विभक्तौ अनुबन्धलोपे सर्व ए इत्यवस्थायां सर्वनामसंज्ञायां '**ङेर्य:**' इति सूत्रेण ङे इत्यस्य स्थाने यादेशे प्राप्ते तं प्रबाध्य **सर्वनाम्न:** स्मै इति सूत्रेण स्मै इत्यादेशे सर्वस्मै इति रूपं सिद्ध्यति।

'**ङसि ङ्यो.......**' ङसिङ्यो: स्मात्स्मिनौ इति सूत्रस्य पदच्छेद:। अत्र पदद्वयम्। 'ङसिङयोरिति' षष्ठ्यन्तं, स्मात्स्मिनौ इति प्रथमान्तम्। अत्रापि सर्वनाम्न: अत: इत्यनयो: अनवृतिर्भवति, ङसिङयोर्सिति स्थानी स्मात्स्मिनौ इत्यादेश:।

उभयो: समानसंख्याकत्वात् '**यथासंख्यमनुदेश: समानाम्**' इति परिभाषासूत्रेण यथासंख्यम् अन्वय:। एतेन ह्रस्वाकारान्त सर्वनामसंज्ञकात् शब्दात् परस्य ङसि इत्यस्य स्थाने स्मात्, ङि इत्यस्य स्थाने स्मिन् इत्यादेशो भवतीति सूत्रार्थो भवति। सर्वशब्दात् ङि स्थाने स्मात् इत्यादेशे तकारस्येत्संज्ञा न भवति, स्थानिवत्वात् विभक्तित्वात् '**न विभक्तौ तुस्मा:**' इति सूत्रेण निषेधात्।

सर्वस्मात् – सर्वशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां पञ्चम्येकवचने ङसि विभक्तौ सर्व ङसि इति जाते '**टाङसिङसामिनात्स्या:**' इति सूत्रेण ङसि इत्यस्य आत् आदेशे प्राप्ते तं प्रबाध्य '**ङसिङ्यो: स्मात् स्मिनौ**' इति सूत्रेण स्मात् इत्यादेशे सर्वस्मात् इति। अत्र '**झलां जशोऽन्ते**' इति सूत्रेण तकारस्य जश्त्वे दकारे '**वाऽवसाने**' इति सूत्रेण विकल्पेन चर्त्वे सर्वस्मात् विकल्पपक्षे सर्वस्माद् इति रूपद्वयं भवति।

सर्वस्य – सर्वशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां षष्ठ्येकवचने ङस् विभक्तौ सर्व ङस् इति जाते '**टाङसिङसामिनात्स्या:**' इति सूत्रेण ङस् स्थाने स्य आदेशे सर्वस्य इति रूपं भवति।

सर्वयोः – सर्वशब्दात् षष्ठी द्विवचने ओस् विभक्तौ सर्व ओस् इत्यवस्थायाम् '**ओसि च**' इति सूत्रेण सर्वशब्दस्य अकारस्य एत्वे, '**एचोऽयवायावः**' इति सूत्रेण अयादेशे सर्वयोस् इति जाते सकारस्य रुत्वे विसर्गे सर्वयोः इति रूपं सिद्ध्यति।

आमि सर्वनाम्नः सुट् (7.1.52) अवर्णान्तात् परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः स्यात्। एत्व षत्वे सर्वेषाम्। सर्वस्मिन्। शेषं रामवत्। एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः।

सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत्। सर्व विश्व उभ उभय डतर उतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसञ्ज्ञायाम् (ग.सू.३)

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् (ग.सू.२) अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः (ग.सू.३) त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् इति।

तत्र उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः। अत एव नित्यं द्विवचनान्तः।

तस्येह पाठस्तु 'उभकौ' इत्यकजर्थः। न च क प्रत्ययेनेष्टसिद्धिः।

द्विवचनपरत्वाभावेन उभयतः उभयत्र इत्यादाविवायच्प्रसङ्गात्। तदुक्तम् – उभयोऽन्यत्र (वा.२३२)। अन्यत्र द्विवचनपरत्वाभावे।

संस्कृतव्याख्या – आमि सर्वना.....। त्रिपदात्मकमिदं विधिसूत्रं वर्तते। आमि इति सप्तम्यन्तं, सर्वनाम्नः इति पञ्चम्यन्तं, सुट् इति प्रथमान्तं पदम्। अत्र **आज्जसेरसुक्** इत्यतः आत् इत्यनुवृत्तिर्भवति। अङ्गस्य चाधिकारः। तस्य पञ्चम्यन्तेन विपरिणम्य अङ्गात् इति विशेष्यत्वेन गृह्यते। आत् इत्यस्य विशेषणत्वात् **येन विधिस्तदन्तस्य** इति सूत्रेण तदन्तग्रहणं भवति। 'परस्य' इत्याध्याह्रियते।

अत्र आमि इत्यस्य सप्तम्यन्तत्वात् **तस्मिन्नित्यादि परिभाषा सूत्रस्य प्रवृत्तौ सप्तम्यन्तनिर्दिष्टस्याव्यवहितपूर्वस्य** इत्यर्थो लभ्यते, 'सर्वनाम्नः' इत्यस्य च पञ्चम्यन्तत्वात् **तस्मादित्युत्तरस्य** इति परिभाषासूत्रेण पञ्चमीनिर्दिष्टस्य अव्यवहितपरस्य इत्यर्थो लभ्यते, अस्यां स्थितौ युगपत् द्वयोः प्राप्तयोः **उभयनिर्देशे पञ्चमी निर्देशो बलीयान्।** इत्यनया परिभाषया पञ्चमीनिर्दिष्टमादाय आमि इति इति सप्तम्यन्तं पञ्चम्यन्तत्वेन विपरिणम्यते। सर्वनाम्न इति विहितविशेषणम्। इत्थम्– अवर्णान्ताद् अङ्गात् परस्य सर्वनाम्नो विहितस्य आमः सुडागमः स्यादिति सूत्रार्थो लभ्यते।

अवर्णान्तात् इत्यनन्तरम् अङ्गात् इति अन्वयं कृत्वार्थबोधः कार्य इति तात्पर्यम्। अत्रेदं विचार्यते यत् –

अवर्णान्तात् सर्वनाम्नो विहितस्य आमः सुडागमः इत्यर्थः, अवर्णान्तादङ्गात् परस्य सर्वनाम्नो विहितस्य आमः सुडागमः इत्यर्थो वा इति पक्षद्वयम्। तत्र प्रथमपक्षस्वीकारे येषां, तेषामित्यादौ सुडागमो न भविष्यति यतोहि तत्र आमो दकारान्तात् विहितो वर्तते। अस्यायमभिप्रायः– यद् तद् शब्दात् आम्प्रत्यये परे 'त्यदादीनामः' इति सूत्रेण दकारस्य स्थानेऽकारादेशे अतो गुणे इति सूत्रेण पररूपे **य आम्, त आम्** इत्यवस्थायाम् अवर्णान्तत्वं भवति परम् आम्विधानकाले यद् तद् शब्दः सर्वनामसंज्ञकस्तु वर्तते परम् अवर्णान्तो नास्ति दकारान्तो वर्तते दकारान्तत्वातच्च न सुडागमः। अतः अवर्णान्तात् अङ्गात् परस्य सर्वनाम्नो विहितस्येति द्वितीयः पक्षः स्वीक्रियते। एतेन अवर्णान्ततत्वाभावेऽपि सर्वनाम्नो विहितत्वात् येषां तेषामित्यादौ सुडागमो भवतीति। एवमेव केवलं सर्वनाम्नः परस्य आमः सुडागमः इत्यर्थोऽपि न क्रियते, तथा सति '**वर्णाश्रमेतराणाम्**' इत्यादावपि सुटः प्राप्तिः, यतोहि अत्र 'इतरशब्दस्य सर्वनामत्वं '**द्वन्द्वे च**' इति सूत्रेण विहितो निषेधः **वर्णाश्रमेतर** इति सम्पूर्णसमुदायस्य भवति न तु केवलम् इतर इत्यवयवस्य।

अत: अवर्णान्तात् परस्य सर्वनाम्नो विहितस्य इत्यर्थे नात्र सुट्प्रसङ्ग:। वर्णाश्रमेतर इत्यस्य अकारान्तत्वेऽपि सर्वनामसंज्ञकाभावात्।

अत्र पुनरिदं विचार्यते यत् सूत्रे आमि इति सप्तमीनिर्देशसामर्थ्यात् **तस्मादित्युत्तरस्य** इति न प्रवर्तते। तत: आमि परे प्रकृतेरेव सुडागमो युक्त इति। **अत्रेदं बोध्यम्** – भाष्ये अत्र आम: इति षष्ठीप्रकल्पकत्वं स्वीकृत्यैव कार्यनिर्देशो विहित:। भाष्यकारेण यदा षष्ठीप्रकल्पकत्वं स्वीकृतं तर्हि कथन्न पाणिनिना पूर्वमेव सूत्रे षष्ठीनिर्देशो विहित इति चेत् अत्र सप्तमी इति निर्देश: 'त्रेस्त्रय:' इत्युत्तरसूत्रे आमि इत्यनुवृत्तये बोध्य:। न च षष्ठीनिर्देशेऽपि उत्तरसूत्रे विभक्तिविपरिणामेणान्वय: कर्त्तव्य इति वाच्यम् विभक्तिविपरणामिस्यापि तत्समानाधिकरणशब्दसत्वे संभवात् नहि त्रेस्त्रय: इत्यत्र तत्समानाधिकरणक: शब्द:, तस्मात् आमि निर्देशस्तूत्तरार्थमावश्यकमिति। **एत्व षत्वे सर्वेषाम्** इति।

सर्वेषाम् – सर्वशब्दात् षष्ठीबहुवचने आम् विभक्तौ सर्व आम् इति जाते **ह्रस्वनद्यापो नुट्** इति सूत्रेण नुटि प्राप्ते तं प्रबाध्य **आमि सर्वनाम्न: सुट्** इति सूत्रेण अवर्णान्त सर्वशब्दात् आमो विहितत्वात् सुडागमेऽनुबन्धलोपे 'सर्व स् आम्' इति जाते: '**बहुवचने झल्येत**' इति सूत्रेण एत्वे '**आदेशप्रत्यययो:**' इति सूत्रेण षत्वे सर्वेषाम् इति रूपं सिद्ध्यति।

सर्वस्मिन् – सर्वशब्दात् सप्तम्येकवचने ङिविभक्तौ 'सर्व ङि' इति जातेऽनुबन्धलोपे '**ङसिङ्यो: स्मात्स्मिनौ**' इति सूत्रेण ङि इत्यस्य स्थाने स्मिन् इति आदेशे सर्वस्मिन् इति रूपं सिद्ध्यति।

सर्वेषु – सर्वशब्दात् सप्तमीबहुवचने सुप् विभक्तौ अनुबन्धलोपे सर्व सु इति जाते बहुवचने झल्येत इति सूत्रेण एत्वे, **आदेशप्रत्यययो:** इति सूत्रेण षत्वे सर्वेषु इति रूपं सिद्ध्यति।

शेषं रामवत् इति मूलोक्तस्येदं तात्पर्यं यत् सर्वशब्दस्य **सर्वे, सर्वस्मै, सर्वस्मात्, सर्वेषाम्, सर्वस्मिन्** इत्येतानि रूपाणि सर्वनामसंज्ञकविशिष्टकार्यसम्बद्धानि पृथक् भवन्ति, एतेभ्य अन्यानि यानि रूपाणि तानि रामशब्दवत् भविष्यन्तीति। अयं सर्वादिगणशब्दो विशेषणानि भवन्ति तस्मात् विशेष्यनिघ्नानि त्रिलिङ्गेषु प्रयुक्तानि भवन्ति।

एवं विश्वादयोऽप्यदन्ता: यथासर्वशब्दस्य रूपाणि सिद्ध्यन्ति तथैव विश्वशब्दस्यापि रूपाणि भवन्ति।

सर्वादयश्च पञ्चत्रिंशत् – तद्यथा – सर्व विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम इत्येते चतुर्दश साक्षात्पठिता शब्दा: सन्ति एतदतिरिच्य गणसूत्रानुसारम् विशिष्टेऽर्थे प्रयुक्तानि सन्ति। तथाहि –

पूर्वपरावरेत्यादि – पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर इत्येते शब्दा अपि सर्वादय: तस्मात् एतेषां सप्तानामपि सर्वनामसंज्ञा।

स्वमज्ञाति – स्वशब्दस्य घनभिन्ने ज्ञाति (बन्धु) भिन्नेऽर्थे सर्वनामसंज्ञा भवति।

अन्तरं बहिर्यो ...... अन्तर शब्दस्य बहि:, उपसंख्यानम् (धारणयोग्य:) इत्यर्थे सर्वनामसंज्ञा भवति।

त्यद् तद् यद् एतद् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् इत्येते शब्दा अपि सर्वनामगणपठिता: तस्मात् सर्वनामसंज्ञका सन्तीति।

तत्रेति – सर्वादिषु मध्य उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचको वर्तते तस्मात् सर्वदा द्विवचनान्त एव भवति न त्वेकवचने बहुवचने इति तात्पर्यम् तेन टाबादि न निवार्यते। अत्रेदमाशङ्कते यत् **जश: शी, सर्वनाम्न: स्मै, ङसिङयोस्मात्स्मिनौ, आमि सर्वनाम्न: सुट्** इत्येतानि कार्याणि द्विवचने न भवन्ति तथा च स्मयादीनां सर्वनामकार्याणामभावात् सर्वादिषु उभशब्दपाठो व्यर्थ:। यदि चात्रैवमुच्येत यत् '**सर्वनाम्नस्तृतीया च**' इति सूत्रेणोभाभ्यां हेतुभ्यां उभयोर्हेतोरिति षष्ठीतृतीयादिसिद्धि: गणपाठफलम् इति तन्न युक्तम् – निमित्तकारणहेतुषु **सर्वासां प्रायदर्शनम्**

इति वार्तिकेनैव तस्य गतार्थत्वात् इति। अत्रोच्यते समाधानमुखेन मूले **तस्येह पाठस्तु उभकौ इत्यकजर्थः।** अस्येदं तात्पर्यं उभशब्दस्यास्मिन् गणे पाठस्तु 'उभकौ' इत्यत्र **'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः',** इत्यकच्प्रत्ययार्थः। अत्र पुनरिदमाशङ्कते यत् **'स्वार्थिके'** क प्रत्ययेऽपि 'उभकौ' इत्यस्य रूपसिद्धौ मास्तु गणपाठः, मास्तु सर्वनामसंज्ञा, मास्तु सर्वनामप्रयुक्त अकच्प्रत्ययः इति। तत्रोच्यते मूले **न च कप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः द्विवचनपरत्वाभावेन 'उभयतः' इत्यादाविवायच्प्रसङ्गात्** अर्थात् उभकौ इति रूपसिद्धिः 'क' प्रत्ययेन न भविष्यति यतोहि स्वार्थे कप्रत्यये कृते उभ क औ इत्यवस्थायाम् मध्ये क प्रत्ययस्य व्यवधानात् उभशब्दात् द्विवचनपरत्वाभावे यथा उभयतः इत्यत्र स्वार्थे अयजादेशो भवति तथात्रापि स्यात्तदा उभयकौ इत्यनिष्टरूपापत्तिः न तु उभकौ इति रूपं स्यादिति भावः। द्विवचने सति अयच्प्रत्ययो न इत्यत्र किं प्रमाणमिति जिज्ञासायां कथयति मूले – **तदुक्तम्– वातृककृता।** अर्थात् द्विवचने सति अयच्प्रत्ययो नेति यदभिहितं तद् **उभयोऽन्यत्र** इति वदता वार्तिककृता उक्तमित्यर्थः।

उदाहृतवार्तिके अन्यत्र इत्यनेन द्विवचनाद् अन्यस्मिन् परे इत्यर्थो विवक्षितः। ततश्च सर्वनामतानिमित्तकाकजर्थ उभशब्दस्य सर्वादिषु पाठ इति सुस्थितम्।

उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति कैयटः, अस्तीति हरदत्तः। तस्माज्जस्ययजादेशस्य स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्ततया प्रथमचरम (सू.२२६) इति विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वान्नित्यैव सञ्ज्ञा भवति। उभये। उतरडतमौ प्रत्ययौ।

प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्या (प.२४) यद्यपि सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति (प.२८) सुप्तिङन्तम् (सू.२९) इति ज्ञापकात्। तथापीह तदन्तग्रहणम् केवलयोः संज्ञायाः प्रयोजनाभावात्। अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद् द्विबहुविषये निर्धारणे वर्तेते। तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा।

'त्व' 'त्व' इति द्वाप्यदन्तावन्यपर्यायौ, एक उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके। एकस्तान्तः इत्यपरे। नेम इत्यर्धे। समः सर्वपर्यायः। तुल्यपर्यायस्तु नेह गृह्यते, यथासंख्यमनुदेशः समानाम् (सू.१२८) इति ज्ञापकात्। अन्तरं बहिर्योगोप (ग.सू.३) इति गणसूत्रे 'अपुरीति वक्तव्यम् (वा.२४०) अन्तरायां पुरि।

संस्कृतव्याख्या – उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्ति इति कैयटस्य मतं वर्तते। कथन्नास्तीति चेद् अनभिधानात् इति बोध्यम्। उभौ अवयवौ यस्य सः उभय 'अत्र उभशब्दात् **उभादुदात्तो नित्यम्'** इति सूत्रेण तयपः स्थाने अयजादेशे उभय इति रूपं भवति। अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दाद् अवयववित्यर्थे अयच् प्रत्यये उभय इत्यस्य द्व्यवयवारब्धो मणिरित्यर्थः। उभयश्च उभयश्चेत्येयं द्व्यवयवारब्धत्र्यादिमणिविवक्षायां तु बहुवचनं भवति **उभये मणय** इति। तदाह कैयट् उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्तीति। परं हरदत्तो न तथा स्वीकरोति – हरदत्तमते द्विवचनम् अस्तीति तथाहि **पचतिकल्पं पचतिरूपमि**त्यादिवारणेन पाठस्य उपक्षीणत्वात् कैयटेन अनभिधानादिति कथनमयुक्तमिति भावः।

उभयशब्दाद् जसि विभक्तौ **सर्वादीनि सर्वनामानि** इति सूत्रेण नित्यां सर्वनामसंज्ञां प्रबाध्य परत्वात् **'प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च'** इति सर्वनामसंज्ञाविकल्पप्राप्तिमाशङ्क्य तत्समाधानमुखेन कथयति मूले – **'तस्माज्जस्ययजादेशस्य स्थानिवत्वेन तयप्प्रत्ययान्ततया' प्रथम चरम इति विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति – उभये।**

अस्यायं भावः उभयशब्देऽयजादेशः तयपः स्थाने सत्वात् स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्तत्वेन – **प्रथमचरमेत्यादिना** परत्वात् **'सर्वादीनि'** इत्यादिसूत्रेण प्राप्तां नित्यसर्वनामसंज्ञां बाधित्वा विकल्पेन प्राप्नोति परं **सर्वादीनि सर्वनामानीति** सूत्रं विभक्तिनिरपेक्षत्वाद् अन्तरङ्गं, **प्रथमचरमेत्यादिसूत्रं** तदपेक्षया बहिरङ्गम् अतः अन्तरङ्गस्य

बलवत्वात् बहिरङ्गं प्रथमेत्यादिसूत्रं प्रबाध्य **सर्वादीनी**त्यादिना नित्यैव सर्वनामसंज्ञा भवति। तस्मात् उभयशब्दात् प्रथमाविभक्तौ जसि एकमेव **उभये** इति रूपं भवति।

उभये – उभयशब्दात् **सर्वादीनि सर्वनामानि** इति सूत्रेण प्रातिपदिकत्वात् सर्वनामसंज्ञायाम्, प्रथमाबहुवचने जस्विभक्तौ उभय जस् इति जाते, '**जस:शी**' इति सूत्रेण जस: स्थाने शी इत्यादेशेऽनुबन्धलोपे उभय ई इति जाते '**आद्गुण:**' इतिसूत्रेण गुणे उभये इति रूपं सिद्ध्यति।

ननु डतरडतमशब्दयो: प्रयोगस्य दर्शनाभावात् किमर्थस्तयो: पाठ: सर्वादिगणे विहित इत्याशङ्कायां मूले कथयति – **डतरडतमौ प्रत्ययौ**। अत्रेदं तात्पर्यं यत् '**किं यत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच्, वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्, 'एकाच्च प्राचाम्' इति तद्धिताधिकारे डतरडतमयो: प्रत्ययत्वेन पाठात् 'प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्या:' (प.२४)** इति परिभाषया डतरग्रहणेन प्रत्ययान्ततया कतरादीनां शब्दानां डतमग्रहणेन कतमादिशब्दानां सर्वनामसंज्ञां विधातुं डतरडतमयोर्ग्रहणं कृतमिति। एतेन – प्रथमाबहुवचने कतरे, कतमे इत्यादीनि सर्वशब्दवत् रूपाणि भवन्ति।

अत्रेयमाशङ्का भवति यत् – 'सुप्तिङन्तं पदम्' इतिसूत्रेण अन्तग्रहणेन ज्ञापितया '**संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति** इति परिभाषया तदन्तविधे: निषेधात् अत्रापि सर्वनामसंज्ञाविधौ डतरडतमयो: प्रत्ययत्वात् तद्ग्रहणे तदन्तस्य निषेधात् कथं कतरकतमादीनां डतरडतमप्रत्ययान्तानां ग्रहणं स्यादिति – तदेवोत्तरति स्वयं मूलकारो भट्टोजिदीक्षित: प्रश्नोत्थापनमुखेन – **तथाहि – यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति,** (प.२८) **सुप्तिङन्तं पदम् इति ज्ञापकात् – तथापीह तदन्तग्रहणम्।** केवलयो: संज्ञाया: प्रयोजनाभावात् इति।

अर्थात् **संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे च तदन्तग्रहणं नास्तीत्यस्यां** परिभाषायां सत्यामपि अन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदन्तग्रहणाभावेऽपि इह सर्वनामसंज्ञाविधौ डतरडतमग्रहणे तदन्तग्रहणं भवत्येव, कथमिति चेत् कथयति केवलयो: संज्ञाया: प्रयोजनाभावात् तथाहि – '**न केवला प्रकृति: प्रयोक्तव्या, नापि केवल: प्रत्यय:** इति न्यायेन केवलयो: डतरडतमयो: प्रयोगानर्हत्वेन तयो: सर्वनामसंज्ञाया: फलाभावात् तद्ग्रहणं व्यर्थं स्यात्, कृतञ्च तत् तस्मात् डतरडतमग्रहणेनात्र कतरकतमादिशब्दानां ग्रहणं भवति तयोश्च सर्वनामसंज्ञा सिद्धेति।

अत्रेदमाशङ्कते यत् डतरग्रहणेनैव सिद्धे सर्वादिगणे अन्यतरशब्दपाठो व्यर्थ: किञ्च अन्यतमशब्दस्यापि डतमप्रत्ययान्तत्वात् सर्वनामत्वापत्तिश्च स्यादिति – अत्रोच्यते समाधानमुखेन मूले – **अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद् द्विबहुविषये निर्धारणे वर्तेते। तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावान्न संज्ञा।**

अस्यायम्भाव: – अन्यतर अन्यतमशब्दौ डित्थादिशब्दवत् अव्युत्पन्नौ प्रकृतिप्रत्ययविभागविहीनौ वर्तेते – किं यत् तद् एकेभ्य एव डतरडतमविधानात् पाठाभावान्न सर्वनामसंज्ञा तस्मादस्य रूपं रामशब्दवदेव भवति। अन्यतरशब्दस्य डतरप्रत्ययान्तत्वाभावेऽपि सर्वादिगणे पाठादेव सर्वनामत्वमिति तूक्तमेव।

त्व त्व इति द्वावपि अदन्तौ अन्यशब्दपर्यायौ – **एक: उदात्तोऽपरोऽनुदात्त:** इति केषाञ्चन मतम्, एकस्तान्त: इत्यन्ये। इत्थं स्वरभेदादुभयोर्ग्रहणं कृतमिति। अन्ये कथयन्ति अनयोरेक: तकारान्त: त्वत् शब्दो वर्तते। इत्थमनयोरपि सर्वनामसंज्ञया सर्ववत् रूपं भविष्यतीति। अत एव '**त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तम्**' इति जयदेवप्रयोगोऽपि संगच्छते। तत्र त्वच्छब्दोऽन्यपर्याय:। त्वत: अधर इति विग्रह: अन्यस्या इति पूर्ववाक्येन सह अन्वयानुपपत्तिसम्भवात्।

नेम: इत्यर्धे अर्थे वर्तते। समशब्द: सर्वसमानार्थक: सर्वादिगणे पठित इत्यर्थ:। तुल्यपर्याय: समशब्दो नात्र गृह्यते, '**यथासंख्यमनुदेश: समानाम्**' इति सूत्रज्ञापकात्। अर्थात् यदि तुल्यपर्याय: समशब्द: स्यात्तदा समानाम् इत्यस्य स्थाने समेषाम् इत्येव पाठ: कर्त्तव्य: तथा एव निर्दिशेत परन्तथा नास्ति तस्मात् नात्र तुल्यपर्याय इति ज्ञायते।

अन्तरं बहिर्योगोप......। अत्रेदं तात्पर्यं यत् **सर्वादीनि सर्वनामानि** इति सूत्रान्तर्गते **अन्तरं बहिर्योगोपव्यानयो:**

इत्यस्मिन् गणसूत्रे '**अपुरीति वक्तव्यम्**' इति वार्तिकं पठितं वर्तते। एतेन सर्वादिगणे बाह्यपरिधानीय इत्यर्थवाचकस्य अन्तरशब्दस्य पाठात् **सर्वादीनि सर्वनामानि** इत्यनेन नित्यसर्वनामसंज्ञा प्राप्नोति तत्र पुर् इत्यर्थवाचकं परित्यज्य इति वार्तिकस्य तात्पर्यम् तस्मात् पुरवाचकस्य अन्तरशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा नेष्टा। अतः सर्वनामसंज्ञाभावे पुर्शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् अन्तरशब्दादपि स्त्रीलिङ्गे टाप्प्रत्यये अन्तरा इति जाते सप्तम्येकवचने अन्तरायां पुरि इति इष्टरूपं भवति। सर्वनामसंज्ञायां सत्यां तु 'अन्तरस्यां पुरि इत्यनिष्टापत्तिः'। पुर इत्यर्थे भिन्ने तु **अन्तरस्यां** भवत्येव। तच्च **प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्** इति परिभाषया अन्तरा शब्दादपि भवतीति।

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्। १/१/३४

एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात् सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात्। पूर्वे, पूर्वाः। स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था। व्यवस्थायां किम्? दक्षिणा गाथकाः, कुशला इत्यर्थः। असंज्ञायां किम्? उत्तराः कुरवः।

संस्कृतव्याख्या – सर्वादिगणं व्याख्यायेदानीं तदन्तर्गतत्रिसूत्रीसमानाकारम् अष्टाध्यायीस्थां त्रिसूत्रीं विवेचयति – **पूर्वपरेत्यादिना।** अस्मिन् सूत्रे पदत्रयं वर्तते। तथाहि – पूर्वञ्च परञ्च अवरञ्च दक्षिणञ्च उत्तरञ्च, अपरञ्च तेषामितरेतरद्वन्द्वघटितम् पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि इत्येकं पदम्। न संज्ञा असंज्ञा तस्याम्, असंज्ञायाम् इति सप्तम्येकवचनं द्वितीयं पदम्, व्यवस्थायाम् इति सप्तम्येकवचनान्तं तृतीयं पदम्। अत्र **सर्वादीनि सर्वनामानि** इत्यस्मात् सूत्रात् सर्वनामानि इत्यस्य, **विभाषा जसि** इत्यतश्च विभाषा, जसि इत्यनयोरनुवृत्तिर्भवति। एतेन संज्ञाभिन्ने व्यवस्थार्थे पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर, अपर, अधर इत्येतेषां शब्दानां सर्वनामगणे पाठात् सर्वत्र या सर्वनामसंज्ञा सा जसि विकल्पने स्यादिति सूत्रार्थः सङ्गच्छते। तस्मात् जसि विकल्पेन रूपद्वयमपि भवति, पूर्वे, पूर्वाः इति।

का नाम व्यवस्थेति जिज्ञासायामुच्यते मूले – **स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था।** स्वस्य पूर्वादिशब्दस्य, अभिधेयः – दिग्देशकालरूपोऽर्थः, तेन अपेक्ष्यस्य=अपेक्षमाणस्य, योऽवधिस्तस्य नियमे इति। स एव व्यवस्थाशब्देन विवक्ष्यत इति तात्पर्यम्। अपेक्ष्यत इत्यपेक्षः स च अवधिः तस्य नियमो व्यवस्था इति। तद्यथा – **अयोध्या पूर्वा कुतः**? इत्यपेक्षायां **वृन्दावनात्**। अत्र पूर्वशब्दस्यार्थः अवधेर्नियमे साकाङ्क्षः। अतः पूर्वपूर्वशब्दोऽत्र व्यवस्थाया अर्थे विद्यते। व्यवस्थायां शब्दस्त्रिविधः **दिग्देशकालरूपः**। दिग्वाचकस्योदाहरणम् – **उत्तरस्यां ध्रुवः**। अत्र उत्तरा शब्दो दिशाविशेषः। देशवाचकस्योदाहरणं यथा – **काशी पूर्वा** = अर्थात् पूर्वदिशि स्थिता काशी नगरविशेषः। **कालवाचकस्योदाहरणम् – पूर्वे युधिष्ठिरादयो राजानः**। अत्र पूर्वे इति पूर्वकालिकेऽर्थे प्रयुक्तः। केभ्य इत्याकाङ्क्षायां **चन्द्रगुप्तादिभ्य** इति। अत्र सूत्रे व्यवस्थायाम् किमिति जिज्ञासायाम् **– उच्यते दक्षिणा गाथकाः** इति। अत्रेदं तात्पर्यम् सूत्रे व्यवस्थाग्रहणं न क्रियेत तदा व्यवस्थाभिन्नेऽर्थेऽपि पूर्वादिशब्दानां विकल्पेन सर्वनामसंज्ञा भविष्यति, अस्यां स्थितौ **दक्षिणा गाथकाः** इत्यादौ दक्षिणा शब्दस्य व्यवस्थाभिन्ने कुशलेऽर्थे सत्यपि सर्वनामसंज्ञायां दक्षिणे, दक्षिणा इति वैकल्पिकं रूपं स्यात् तन्नेष्टम्, अतः 'दक्षिणे' इत्यनिष्टरूपवारणाय व्यवस्था ग्रहणमावश्यकमिति।

एवमेव सूत्रे असंज्ञायाम् इति कथनेन संज्ञाभिन्नेऽर्थे एवं विकल्पेन सर्वनामसंज्ञा भवति अन्यथा संज्ञार्थेऽपि विकल्पेन सर्वनामसंज्ञायां प्राप्तायां 'उत्तराः कुरवः' इत्यादावपि उत्तरे कुरवः इत्यपि अनिष्टरूपापत्तिस्तन्माभूत् तदर्थं संज्ञायाम् इत्युक्तम् इति तात्पर्यम्। अत्र कुरुशब्दो देशविशेषे नित्यं बहुवचनान्तः। सुमेरुमवधीकृत्य तत्रोत्तरशब्दो वर्तत इत्यस्यत्र व्यवस्था। संज्ञाशब्दत्वन्नास्य सर्वनामता। दिक्कालेषु पूर्वादिशब्दानां तु अनादिसंकेत न ते संज्ञाशब्दाः।

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् (१.१.३५) ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात्। स्वे, स्वाः। आत्मीया इत्यर्थः। आत्मान इति वा। ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः, ज्ञातयोऽर्था वा।

संस्कृतव्याख्या – अत्र सूत्रे पदद्वयम्, स्वम् इति प्रथमान्तम्, अज्ञातिधनाख्यायाम् इति सप्तम्यन्तम्।

सर्वादीनि सर्वनामानि इत्यतः 'सर्वनामानि' इति पदम्, '**विभाषा जसि**' इति सूत्रञ्चात्र अनुवर्तेते। ज्ञातिश्च धनं चेति ज्ञातिधने तयोराख्या ज्ञातिधनाख्या, न ज्ञातिधनाख्येति अज्ञातिधनाख्या, तस्याम् अज्ञातिधनाख्यायाम् इति।

अर्थात् ज्ञातिधनवाचकात् भिन्नस्य स्वशब्दस्य सर्वनामवाचित्वात् सर्वादीनि सर्वनामानि इतिसूत्रेण नित्यं प्राप्ता सर्वनामसंज्ञा सा जसि विकल्पेन स्यादिति सूत्रार्थः। स्वशब्दस्य चत्वारोऽर्था भवन्ति **आत्मा आत्मीयं ज्ञातिः धनं** चेति।

प्रमाणञ्चात्र कोशवचनम् – स्वो ज्ञातावात्मनि, स्वं त्रिष्वात्मीये, स्वोऽस्त्रियां धने इत्यमरः। स्वः स्यात् पुंस्यात्मनि ज्ञातौ, त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धने इति मेदनीकोशः। तत्र सूत्रे ज्ञातिधनयोः पर्युदासात् पर्युदासस्य च तद्भिन्ने तत्सादृश्यबोधकत्वात् आत्मनि आत्मीये च सर्वनाम त्वं जसि विकल्प्यते। एतदभिप्रेत्य मूले कथयति – **स्वेः, स्वाः**। आत्मीया इत्यर्थः। आत्मन इति वा। ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वाः, ज्ञातयोऽर्था वा।

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः (१.१.३६) बाह्ये परिधानीये चार्थे अन्तरशब्दस्य या प्राप्ता संज्ञा सा जसि वा स्यात्। अन्तरे, अन्तरा वा गृहाः। बाह्या इत्यर्थः। अन्तरे, अन्तरा वा शाटकाः। परिधानीया इत्यर्थः।

संस्कृतव्याख्या – अत्र पदद्वयम्। अन्तरम् इति प्रथमान्तं, बहिर्योगोपसंव्यानयोः इति षष्ठ्यन्तं पदम्। बहिः अनावृतप्रदेशः, तेन योगः सम्बन्धो यस्य स बहिर्योगः बहिविद्यमानोऽर्थ इति। उपसंवीयते परिधीयत इति उपसंव्यानम् अन्तरीयं वस्त्रम्। अत्रापि सर्वनामानि इति विभाषा जसि इति चानुवर्तते। एतेन बाह्ये परिधानीये चार्थे अन्तरशब्दस्य जसि विकल्पेन सर्वनामसंज्ञा भवतीति सूत्रार्थः।

अन्तरशब्दस्य नैकेऽर्था भवन्ति। तद्यथा –

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये।

छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च।। इत्यमरः।

अवकाशः अवधिः परिधानम्, अन्तर्ध्यानम्, भेदः, तादर्थ्यम्, छिद्रम्, आत्मीयः, विना बाह्यः, अवसरः, मध्यः अन्तरात्मा चेति। एतेषु बाह्ये परिधानीये चार्थे अन्तर्शब्दस्य जसि विकल्पेन सर्वनामसंज्ञा भवतीति तात्पर्यम्। अन्तरे, अन्तरा वा गृहाः। बाह्या इत्यर्थः। अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः। परिधानीया इत्यर्थः।

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा (७.१.१६) एभ्यो नवभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्यात्। पूर्वस्मात्, पूर्वात्। पूर्वस्मिन्, पूर्वे। एवं परादीनामपि। शेषं सर्ववत्। एकशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः।

संस्कृतव्याख्या – पूर्वः आदिर्येषां ते पूर्वादयः, तेभ्यः पूर्वादिभ्यः, नवभ्यः पञ्चमीबहुवचनान्तम्। अत्र '**ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ इत्यनुवर्तते**'। पूर्वादिभ्य इत्यत्र आदिपदेन पूर्वपर इत्यादि त्रिसूत्रीनिर्दिष्टा अत्र विवक्षिताः। तेन पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अन्तर इत्येतेभ्यः नवभ्यः परस्य ङसिङ्योः स्थाने विकल्पेन यथासंख्यं स्मात्स्मिनौ आदेशौ भवत इति सूत्रार्थः। इत्थम् पञ्चम्येकवचने पूर्वस्मात् पूर्वात् इति रूपद्वयं भवति सप्तम्येकवचने च पूर्वस्मिन्, पूर्वे इति रूप द्वयं च जायते। एवमेव परादीनामपि रूपं बोध्यम्। शेषं सर्ववत्।

पूर्वाः, पूर्वे = पूर्वशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमाबहुवचने जस् विभक्तौ **सर्वादीनि सर्वनामानि** इति सूत्रं प्रबाध्य **पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थामसंज्ञायाम्** इतिसूत्रेण जसि विकल्पेन सर्वनामसंज्ञायां, सर्वनामसंज्ञापक्षे, '**जशः शी**' इतिसूत्रेण जसः स्थाने शी इत्यादेशेऽनुबन्धलोपे पूर्व ई इति जाते '**आद्गुणः**' इति सूत्रेण गुणे पूर्वे इति रूपं भवति, विकल्पपक्षे सर्वनामसंज्ञायां अभावे पूर्व जस् इत्यवस्थायाम् अनुबन्धलोपे **प्रथमयोः पूर्वसवर्णः** इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे सस्य रुत्वे विसर्गे पूर्वाः इति रूपं भवति।

एवमेव जसि पर अवर इत्यादीनां शब्दानामपि रूपं बोध्यम्।

स्वे स्वाः – ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दात् प्रथमाबहुवचने जस् विभक्तौ **सर्वादीनि सर्वनामानि** इति सूत्रं प्रबाध्य 'स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्' इति सूत्रेण जसि विकल्पेन सर्वनामसंज्ञायां जसः स्थाने शी इत्यादेशेऽनुबन्धलोपे गुणे स्वे इति रूपं, विकल्पपक्षे च स्व जस् इत्यवस्थायामनुबन्धलोपे पूर्वसवर्णदीर्घे सस्य रुत्वे विसर्गे स्वाः इति।

अन्तरे, अन्तराः – बाह्ये, परिधानीये चार्थे अन्तर् शब्दात् जसि, **अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः** इति सूत्रेण विकल्पेन सर्वनामसंज्ञायां **जसः शी** इत्यनेन शी इत्यादेशेऽनुबन्धलोपे, गुणे अन्तरे इति विकल्पपक्षे अन्तर जस् इत्यवस्थायामनुबन्धलोपे, पूर्वसवर्णदीर्घे सस्य रुत्वे विसर्गे अन्तराः इति रूपं भवति।

पूर्वस्मात्, पूर्वात् – पूर्वशब्दात् सर्वनामसंज्ञायां पञ्चम्येकवचने ङसि विभक्तौ पूर्व ङसि इत्यस्मात् **ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ** इति सूत्रं प्रबाध्य '**पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा**' इतिसूत्रेण विकल्पेन ङसि इत्यस्य स्थाने स्मात् आदेशे पूर्वस्मात् इति विकल्पपक्षे ङसि स्थाने **टाङसिङसामिनात्स्या इति** सूत्रेण आत् आदेशे दीर्घे पूर्वात् इति रूपं भवति।

पूर्वस्मिन्, पूर्वे – पूर्वशब्दात् सप्तम्येकवचने ङिविभक्तौ '**सर्वादीनि सर्वनामानि**' इतिसूत्रेण सर्वनामसंज्ञायां '**ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ**' इतिसूत्रं प्रबाध्य '**पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा**' इतिसूत्रेण विकल्पेन ङिस्थाने स्मिन् इत्यादेशे पूर्वस्मिन् इति रूपं सिद्ध्यति विकल्पपक्षे पूर्व ङि इत्यवस्थायाम् अनुबन्धलोपे **आद्गुणः** इतिसूत्रेण गुणे पूर्वे इति रूपं सिद्धम्।

न बहुव्रीहौ १.१.२९ बहुव्रीहौ चिकीर्षिते सर्वनामसंज्ञा न स्यात्।

त्वकं पिता यस्य स त्वत्कपितृकः। अहकं पिता यस्य स मत्कपितृकः। इह समासात्प्रागेव प्रक्रियावाक्ये सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते। अन्यथा लौकिकविग्रहवाक्य इव तत्राप्यकच् प्रवर्तेत। स च समासेऽपि श्रूयेत। अतिक्रान्तो भवकन्तम् अतिभवकान् इतिवत्।

भाष्यकारास्तु त्वकत्पितृकः, मकत्पितृक इति रूपे इष्टापत्तिं कृत्वैतत्सूत्रं प्रत्याचख्यौ। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्।

सञ्ज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः (वा.२२५) महासञ्ज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे संनिवेशात्। अतः सञ्ज्ञाकार्यमन्तर्गणकार्यं च तेषां न भवति। सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय देहि। अतिक्रान्तः सर्वमतिसर्वस्तस्मा अतिसर्वाय देहि। अतिकतरं कुलम्। अतितत्।

संस्कृतव्याख्या – सूत्रेऽस्मिन् न इत्यव्ययम्, बहुव्रीहौ इति सप्तम्यन्तं पदम्। '**सर्वादीनि सर्वनामानि**' इत्यनुवर्तते। एतेन बहुव्रीहौ सर्वादीनि सर्वनामानि न स्युरित्यर्थः सम्पद्यते। परमेतत्स्वीकारे सूत्रमिदं व्यर्थम्, यतोहि बहुव्रीहिसमासेऽन्यपदार्थस्य प्रधानतया सर्वादीनाम् उपसर्जनत्वात् (अप्रधानत्वात्) **संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः** इति नियमेनैव सर्वनामसंज्ञाया निषेधात् सूत्रमिदं निष्प्रयोजकम्। अतो वृत्तौ उच्यते – **बहुव्रीहौ चिकीर्षित** इति। बहुव्रीहौ इत्यत्र वैषयिकी सप्तमी तेन बहुव्रीहिसमासे चिकीर्षिते। अलौकिकविग्रहवाक्यदशायामेव प्राप्तायाः सर्वनामसंज्ञाया निषेधोऽनेन सूत्रेण क्रियते।

यदि कर्त्तुम् इष्टम् 'चिकीर्षितम्' इति नोच्येत तदा '**त्वकं पिता यस्य अहकं पिता यस्य** इत्यर्थे बहुव्रीहौ सुबन्तसमुदायस्य निमित्तत्वात् बहिरङ्गत्वम्, '**अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः**' इत्यस्य अनैमित्तिकत्वात् अन्तरङ्गत्वम्। तथा च अन्तरङ्गत्वात् '**अज्ञातः कुत्सितौ वा अहं त्वञ्च** इत्यर्थे अकच् प्रत्यये जाते बहुव्रीहौ युष्मकद् सु, अस्मकद् सु इत्यवस्थायाम् '**प्रत्ययोत्तरपदयोश्च**' इत्यनेन मपर्यन्तस्य त्वादेशे **त्वकत्पितृकः मकत्पितृक** इत्यनिष्टं रूपं स्यात् न तु त्वत्कपितृकः, मत्कपितृकः इतीष्टं रूपम्, तस्मात् चिकीर्षिते इत्यध्याह्रियते।

अत्रोच्यते बहुव्रीहिप्रवृत्तेः प्राग् अलौकिकविग्रहवाक्ये सर्वनामत्वनिषेधात् त्वकं पितेति कथं

लौकिकविग्रहवाक्यं प्रदर्श्यते इत्याशङ्कायां कथयति मूले – इह (न बहुव्रीहौ इत्यस्मिन् सूत्रे) समासात् प्रागेव प्रक्रियावाक्ये युस्मद् सु पितृ स्, अस्मद् स् पितृ स् इत्यलौकिकविग्रहवाक्य एव सर्वनामसंज्ञा निषिध्यते। लौकिकविग्रहवाक्ये तु नायं निषेधः बहुव्रीहिवत् तस्य स्वार्थे परिनिष्ठितत्वेन स्वतन्त्रप्रयोगार्हतया बहुव्रीहेस्तत्र चिकीर्षितत्वाभावात्, अलौकिकविग्रहवाक्ये प्रक्रियावाक्य एव चिकीर्षितत्वात् – अन्यथा अर्थात् अलौकिकविग्रहवाक्ये निषेधाभावे सति लौकिकविग्रहवाक्य इव अलौकिकविग्रहवाक्येऽपि अकच् प्रवर्तेत। स च समासेऽपि श्रूयेत 'त्वकत्पितृकः मकत्पितृक' इति, तन्माभूत् तदर्थम् अलौकिकविग्रहवाक्य एव अनेन निषेधः। ननु अलौकिकविग्रहवाक्ये यस्य श्रवणं तस्य समासेऽपि श्रवणं भवति तत्र किं मानमिति चेदत्र दृष्टान्तरूपेण द्वितीयेनोदाहरणेन कथयति तद्यथा – अतिक्रान्तो भवन्तकम् अतिभवकान् इत्यत्र समासात् प्रागपि भवच्छब्दस्य सर्वनामसंज्ञायाम् अकच् प्रत्यये द्वितीयैकवचने यथा भवकन्तम् अत्राकच् श्रूयते तथैव समासस्थले 'अतिभवकान्' इत्यत्रापि अकच् श्रूयमाणो वर्तते।

भाष्यकारस्तु अकच्प्रत्ययविशिष्टः त्वकत्पितृकः, मकत्पितृकः इत्यत्र इष्टापत्तिं कृत्वा 'न बहुव्रीहौ' इति सूत्रं प्रत्याचख्यौ।

इत्थं भाष्यकारमते रूपद्वयमपि इष्टम्, सूत्रकारमते एकमेव तर्हि किमत्र स्वीकर्तव्यमिति चेत् कथयति – **यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति।**

संज्ञोप......... संज्ञाशब्दा उपसर्जनीभूताश्च शब्दा न सर्वादयः = सर्वादिगणे पठिता न भवन्तीत्याशयः। संज्ञा नाम आधुनिकसंकेतः। उपसर्जनञ्च **अन्यविशेषणत्वेन स्वार्थोपस्थापकम्**। एवंभूताः शब्दा सर्वनामशब्दवत् सन्तोऽपि न सर्वादिगणपठिता भवन्ति न तेषां सर्वनामसंज्ञा इति तात्पर्यम्। कथमिति चेत् कथयति महासंज्ञाकरणेन तदनुगुणानामेव गणे सन्निवेशात्। अस्यायम्भावः–टि घु भ इत्यादीनामिव लघुसंज्ञामकृत्वा सर्वनाम इति महासंज्ञाकरणेन सर्वेषां नामानि इत्यन्वर्थसंज्ञाबलात् प्राधान्येन उपस्थितस्य स्वीयसर्वार्थवाचकस्यैव गणे पाठात् तेषामेव ग्रहणं न तु संज्ञाशब्दानाम् उपसर्जनीभूतानां शब्दानामिति।

अत एव **सर्वो नाम कश्चित् तस्मै सर्वाय देहि** इत्येवं रूपं भवति न तु सर्वस्मै, सर्वशब्दस्यात्र संज्ञावाचकत्वात्।

एवमेव अतिक्रान्तः सर्वम् अतिसर्वः तस्मै अतिसर्वाय देहि इत्येव, अत्र समासार्थप्राधान्यातिक्रान्तार्थस्य प्रधानत्वात् सर्वशब्दस्य चोपसर्जनीभूतत्वात् न सर्वनामसंज्ञा इति। अतिकतरं कुलम् इत्यत्रापि कतरद् अतिक्रान्तम् इत्यर्थे अतिक्रान्तार्थस्य प्राधान्यात् कतरशब्दस्य न सर्वनामसंज्ञा।

तृतीयासमासे १.१.३०। इह सर्वनामता न स्यात्। मासपूर्वाय। तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि न। मासेन पूर्वाय।

संस्कृतव्याख्या – अत्र **सर्वादीनि सर्वनामानि** इत्यतः सर्वनाम् ग्रहणं भवति, **न बहुब्रीहौ** इत्यस्मात् 'न' इत्यनुवर्तते, तृतीयासमासे इति सप्तम्यन्तं तृतीयासमासान्तमेकं पदम्। एतेन तृतीयासमासे सर्वादिगणपठितानां शब्दानां सर्वादीनि सर्वनामसनि इत्यनेन सूत्रेण प्राप्ता सर्वनामसंज्ञा न भवतीति सूत्रार्थः। एतेन मासेन पूर्वः, मासपूर्वः इत्यस्य तृतीयासमासघटितस्य पदस्य न सर्वनामसंज्ञा चतुर्थीविभक्तौ मासपूर्वाय इत्येव।

विभाषादिक्समासे बहुव्रीहौ इत्यस्मात् समासग्रहणे अनुवर्तमाने पुनरत्र समासग्रहणेन तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि सर्वनामसंज्ञा न भवति। अतः वाक्येऽपि 'मासेन पूर्वाय' इत्येवं रूपं भवति इति। तदेवोच्यते मूले – **तृतीयासमासार्थवाक्येऽपि नेति।**

भाष्यकारास्त्वत्र '**तृतीयासमासे**' इत्यस्य सूत्रस्य तृतीया असमासे इत्येवंरूपेण पदच्छेदं कृत्वा 'मासेन पूर्वाय' इत्यादिषु समासार्थवाक्येषु सर्वनामसंज्ञाया निषेधं कुर्वन्ति।

अत्रेदं ध्यातव्यं यत् '**पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः इत्यादिभिः सूत्रैर्विहितेषु**' प्रतिपदोक्तसमासेष्वेवायं निषेधो न तु '**कर्तृकरणे कृता बहुलम्**' इत्यनेन सूत्रविहिततृतीयासमासे। एतेन '**त्वयका कृतम्**', **मयका कृतम्** इत्यादिषु वाक्येष्वपि सर्वनामसंज्ञायाम् 'अकच्' भवत्येव। तस्मादत्र साक्षात्पठितत्वरूपं प्रतिपदोक्तं ग्राह्यमिति।

द्वन्द्वे च १.१.३१द्वन्द्वे उक्तसंज्ञा न। वर्णाश्रमेतराणाम्। समुदायस्यैवायं निषेधः, न त्ववयवानाम्। न चैवं तदन्तविधिना सुट् प्रसङ्गः, सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्यातत्वात्।

संस्कृतव्याख्या – अत्र पदद्वयम्, द्वन्द्वे इति सप्तम्यन्तमेकं चेत्यव्ययं द्वितीयम्। सर्वादीनि इत्यतः सर्वनामग्रहणं '**न बहुव्रीहौ**' इत्यस्मात् नेति चानुवर्तते। एतेन द्वन्द्वसमासे सर्वाद्यन्तसमुदायस्य सर्वनामसंज्ञा न भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। अत एव '**वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषतः**' इत्यादियाज्ञ्यवलक्यस्मृतादिवाक्येषु 'वर्णाश्च आश्रमाश्च' इति इतरेतरद्वन्द्वसमासे सर्वनामसञ्ज्ञाया अभावात् षष्ठीबहुवचने '**आमिसर्वनाम्नः सुट्**' इतिसूत्रेण सुट् न भवति वर्णाश्रमेतराणाम् इत्येवं रूपं भवति तत्रैव द्वन्द्वशब्दस्य मुख्यत्वात्। न चात्र द्वन्द्वे विद्यमानानि यानीति सम्बन्धं कृत्वा तत्र स्यादिति वाच्यं, विद्यति क्रियाध्याहारे गौरवात्, निषेध्याया भवति क्रियाया एव प्राधान्येन तदन्वस्यैव न्याय्यात्वात्। अत एव वृत्तौ '**समुदास्यैव**' इत्युक्तम्। द्वन्द्वे विद्यमानानि यानि सर्वादीनि तानि सर्वनामानि न स्यु इति नार्थः। तेन द्वन्द्वस्य सर्वनामसंज्ञा नेति फलितार्थः। वर्णाश्रमेतरेत्यादिसमुदायस्यैव द्वन्द्वता न तु तदवयवानाम्। एवं च **वर्णाश्रमेतराणामिति** समुदायस्यैव सर्वनामत्वनिषेधः न तु तदवयवानाम् इति वस्तुस्थितिः। अत्रेदमाशङ्कते यत् इतरशब्दस्य सर्वादिगणे पाठात् तस्य च सर्वनामसंज्ञायाम् '**आमिसर्वनाम्नः सुट्**' इत्यस्य अङ्गाधिकारस्थत्वात् तत्राधिकृतेन अङ्गेन सह सर्वनाम्नो विशेषणत्वेनान्वयात् '**विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा इति** नियमात् सर्वनाम्नः अदन्तात् अङ्गात् विहितात् आमः सुडागमः इत्यर्थात् वर्णाश्रमेतर शब्दस्य सर्वनामत्वाभावेऽपि सर्वनामान्ताङ्गत्वात् आमि परे सुट् स्यादेवेति किमनेन द्वन्द्वे चेति सूत्रेण? तदुच्यते मूले –

न चैवं तदन्तविधिना सुट्=प्रसङ्गः। सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्यातत्वात्। अस्यायं भावः यद्यपि इतरशब्दस्य सर्वनामत्वम् अस्ति तथापि = आमि सर्वनाम्नः सुट् इत्यस्य सर्वनाम्नो विहितस्य सुट् इत्यर्थत्वात् नात्र इतरशब्दात् आमो विहितोऽपितु वर्णाश्रमेतरशब्दात् आमः, वर्णाश्रमेतरशब्दस्य च असर्वनामत्वात् न सुट् प्रसङ्ग इति।

अत एव पूर्वे च परे तेषामितरेतरयोगद्वन्द्वे पूर्वपराणाम्, पूर्वश्च दक्षिणश्च उत्तरश्चेति तेषां पूर्वोत्तरदक्षिणानाम्, कतरकतमानाम् इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति इति।

विभाषा जसि (१.१.३२) जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्त्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात्। वर्णाश्रमेतरे, वर्णाश्रमेतराः। शीभावं प्रत्येव विभाषा इत्युक्तम्, अतो नाकच्, किं तु कप्रत्यय एव। वर्णाश्रमेतरकाः।

संस्कृतव्याख्या – अत्र पदद्वयम्। विभाषा इति प्रथमान्तम्, जसि इति जस इः जसिः तस्मिन् इति सप्तम्यन्तं पदम्, सौत्रत्वात् सप्तम्या अलुक्, इशब्दः इवर्णपरः अथवा जसि इत्यविभक्तिको निर्देशः।

अत्र **सर्वादीनि सर्वनामानि** इति सूत्रं, **न बहुव्रीहौ** इत्यतो न इति पदं, **द्वन्द्वे च** इत्यस्मात् द्वन्द्वे इति पदमनुवर्तते। एतेन जस् आधारो यस्य तत् जसाधारं जस्स्थानकं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्त्तव्ये द्वन्द्वे सर्वनामसंज्ञा वा स्यादिति सूत्रार्थः सम्पद्यते। अतो वर्णाश्रमेतरशब्दस्य द्वन्द्वात् जसि, तस्य शीभावे कर्त्तव्येऽनेन सूत्रेण विकल्पेन सर्वनामसंज्ञायां वर्णाश्रमतरे इति विकल्पपक्षे वर्णाश्रमेतरा इति रूपं भवति।

अत्रेदं बोध्यं यदिदं सूत्रं **द्वन्द्वे च** इत्यस्यैवार्थं संकोचयति तदपि जस्विभक्तावेव अन्यत्र तु द्वन्द्वे सर्वनामसंज्ञाया निषेधो भवत्येवेति।

अत्रेदमाशङ्कते यत् जसि परतो द्वन्द्वे सर्वनामसंज्ञा वा स्यात् इत्यर्थः कथन्न स्वीक्रियत इति तत्रेदं बोध्यं तथा स्वीकारे अकचि प्रत्यये कर्त्तव्येऽपि **'जसःशी'** इत्यस्य प्रवृत्तौ 'वर्णाश्रमेतरके' इत्यनिष्टं रूपं स्यात् तन्माभूत् तदर्थं कथयति मूले **–शीभावं प्रत्येव'** विभाषेत्युक्तम्। अर्थात् शीभावे कर्त्तव्ये एवं सर्वनामसंज्ञाया विकल्पत्वम्, नान्यत्रेति। अत एव वर्णाश्रमेतरे इत्यत्र अकच् न भवति अपितु कप्रत्यये वर्णाश्रमेतरका इति रूपं भवति।

प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च (१.१.३३) एते जसः कार्यं प्रत्युक्तसञ्ज्ञा वा स्युः। प्रथमे प्रथमाः। शेषं रामवत्। तयप् प्रत्ययस्ततस्तदन्ता ग्राह्याः। द्वितये, द्वितयाः। शेषं रामवत्। नेमे, नेमाः। शेषं सर्ववत्।

विभाषाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम् (वा.२४२) द्वितीयस्मै, द्वितीयाय इत्यादि। एवं तृतीयः। अर्थवद्ग्रहणान्नेह – पटुजातीयाय। निर्जरः।

संस्कृतव्याख्या – संज्ञासूत्रमिदम्। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयम्। प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाः इत्येकं प्रथमान्तं, च इत्यव्ययं द्वितीयं पदम्। प्रथमश्च चरमश्च तयश्च अल्पश्च अर्धश्च कतिपयश्च नेमश्चेत्येतेषाम् प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमा इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः। अत्र सूत्रे **'सर्वादीनि सर्वनामानि'** इत्यस्मात् सर्वनामानि इति पदं **'विभाषा जसि'** इति सूत्रञ्चानुवर्तते। इत्थं सूत्रपठितानां प्रथम–चरम–तयप्प्रत्ययान्तशब्दानाम् अल्प–अर्ध कतिपय नेम इत्येतेषाञ्च शब्दानां जसि विभाषया सर्वनामसंज्ञा भवतीति सूत्रार्थः।

सूत्रपठितेषु नेमशब्दस्य सर्वादिगणे पाठात् सर्वनामसंज्ञा नित्या प्राप्ता तद्विकल्पविधानं, तथा नेमशब्दातिरिक्तानां प्रथमादिशब्दानां तु गणे पाठाभावात् सर्वनामसंज्ञायाम् अप्राप्तायां विकल्पेन सर्वनामसंज्ञाविधानं भवत्यनेन सूत्रेण, तस्मात् उभयत्र (प्राप्ताप्राप्त) विभाषा अत्र वर्तते।

एतेन नेमशब्दातिरिक्तानां प्रथमादिशब्दानां जसविभक्तेरतिरिक्तस्थले सर्वनामसंज्ञा न भवति, तेन जसि प्रथमे, प्रथमा इति रूपद्वयं भवति, अन्यत्र रामशब्दवदरूपं भवति। नेमशब्दस्य च जसोऽतिरिक्तस्थले सर्वशब्दवत् रूपं भवति। **संख्याया अवयवे तयप्** इति सूत्रेण विहितः तयप् प्रत्ययोऽत्र वर्तते तस्मात् प्रत्ययग्रहणेन तदन्ता ग्राह्या इति परिभाषया तयप्प्रत्ययान्तशब्दो गृह्यते। द्वौ अवयवौ अस्य इत्यर्थे द्विशब्दात् तयप्प्रत्ययेन निष्पन्नस्य द्वितीयशब्दस्य जसि विकल्पेन सर्वनामसंज्ञायां द्वितये, द्वितया इति रूपद्वयम् अन्यत्र रामवत्।

विभाषा............विभाषा जसि इत्यधिकारे तीयान्तस्य ङे ङसि–ङस्–ङि इत्येतेषु ङित्सु परेषु सर्वनामसंज्ञावचनं कर्त्तव्यम् इति वार्तिकार्थः। एतेन एतासु ङित्विभक्तिषु तीयप्रत्ययान्तस्य विकल्पेन सर्वनामसंज्ञा भवतीति। इत्थम् – द्वितीयस्मै, द्वितीयाय, द्वितीयस्मात्, द्वितीयात्, द्वितीयस्मिन्, द्वितीये इति वैकल्पिकं रूपं भवति। एवमेव तृतीयादिशब्दानामपि बोध्यम्।

अत्रेदमाशङ्कते – **'प्रकारवचने जातीयर्'** इतिसूत्रेण जातीयर्प्रत्यये निष्पन्नस्य पटुजातीयादिशब्दस्य च तीयप्रत्ययान्तत्वात् कथन्न सर्वनामसंज्ञेति। तत्रोच्यते – **'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम्'** इति परिभाषया स्वतंत्र–तीयप्रत्ययस्यैवार्थवत्वात् तस्येव ग्रहणात् जातीयर्प्रत्ययस्यैकदेशस्य तीयस्य निरर्थकत्वात् न तस्य ग्रहणम्। तस्मात् पटुजातीय इत्यादौ न सर्वनामसंज्ञेति।

प्रथमे, प्रथमाः – प्रथमशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमाबहुवचने जसि विभक्तौ प्रथम जस् इत्यवस्थायाम्, **प्रथमचरमेत्यादिना** सूत्रेण जसिविकल्पेन सर्वनामसंज्ञायां **'जसःशि'** इतिसूत्रेण सर्वनामसंज्ञापक्षे जस्स्थाने 'शि' इत्यादेशेऽनुबन्धलोपे 'प्रथम इ' इति जाते **'आद्गुण'** इतिसूत्रेण गुणे प्रथमे इति, विकल्पपक्षे प्रथम जस् इत्यवस्थायाम्

अनुबन्धलोपे प्रथम अस् इत्यवस्थायाम् '**प्रथमयोः पूर्वसवर्णः**' इतिसूत्रेण दीर्घे सस्य रुत्वे विसर्गे प्रथमाः इतिरूपं सिद्ध्यति। **शेषं रामवत्।**

द्वितये, द्वितया – तयप्प्रत्ययान्तद्वितीयशब्दात् **प्रातिपदिकग्रहणे तदन्तग्रहणमिति** नियमात् प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमाबहुवचने जस्विभक्तौ द्वितीयजस् इत्यवस्थायां **प्रथमचरमतयपादिना** सूत्रेण जसि विकल्पेन सर्वनामसंज्ञायां जसः स्थाने शि इत्यादेशेऽनुबन्धलोपे द्वितय इ इति जातेः गुणे द्वितये इति, विकल्पपक्षे जसः अनुबन्धलोपे द्वितय अस् इत्यवस्थायां **प्रथमयोः पूर्वसवर्णः** इतिसूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे सस्य रुत्वे विसर्गे द्वितया इतिरूपं सिद्धयति। शेषं रामवत्।

नेमे, नेमाः – नेमशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमाबहुवचने जस् विभक्तौ '**प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च**' इति सूत्रेण जसि विकल्पेन सर्वनामसंज्ञायां जसः स्थाने 'शि' इत्यादेशेऽनुबन्धलोपे गुणे नेमे इति विकल्पपक्षे जसः अनुबन्धलोपे पूर्वसवर्णदीर्घे 'नेमास्' इत्यवस्थायां सस्य रुत्वे विसर्गे नेमाः इति रूपं भवति।

निर्जरः – निर्गता जरा यस्मात् इत्यर्थे निर्जरशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमैकवचने '**स्वौजस्मौट्**' इत्यादिना सूत्रेण सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे निर्जर स् इति जाते, सस्य रुत्वे विसर्गे निर्जर इति रूपं भवति।

जराया जरसन्यतरस्याम् (७.२.१०१) जराशब्दस्य जरस् वा स्यादजादौ विभक्तौ। पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च (परि.३) अनेकाल्त्वात् सर्वादेशे प्राप्ते –

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति (प.१३) एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् जरशब्दस्य जरस्। निर्जरसौ। निर्जरसः। इनादीन्बाधित्वा परत्वाज्जरस्। निर्जरसा। निर्जरसे। निर्जरसः। पक्षे हलादौ च रामवत्। वृत्तिकृता तु पूर्वविप्रतिषेधेनेनातोः कृतयोः संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वमाश्रित्य जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसात् इति रूपे, न तु निर्जरसा निर्जरस इति 'केचित्' इत्युक्तम्। तथा भिसि निर्जरसैः इति रूपान्तरमुक्तम्। तदनुसारिभिश्च षष्ठ्येकवचने 'निर्जरस्य' इत्येव रूपमिति स्वीकृतम्। एतच्च भाष्यविरुद्धम्।

संस्कृतव्याख्या – सूत्रेऽस्मिन् पदत्रयं वर्तते। जराया इति षष्ठ्यन्तं, जरस् इति प्रथमान्तम्, अन्यतरस्याम् इति सप्तयन्तम्। अत्र '**अचि र ऋतः**' इत्यस्मात् अचि इति, अष्टन् आ विभक्तौ इत्यस्मात् विभक्तौ इति चेति अनुवर्तेते। अचि इति सप्तम्यन्तं विभक्तौ इत्यस्य विशेषणं भवति, **यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे**' इत्यनया परिभाषया तदादिविधिः। एतेन – अजादौ विभक्तौ जराशब्दस्य स्थाने विकल्पेन जरस् इत्यादेशो भवतीति सूत्रार्थो भवति।

अत्रेदमाशङ्कते यत् जराशब्दस्य स्थाने विधीयमानो जरसादेशो निर्जरशब्दस्य स्थाने कथं भविष्यति 'जरा' इति प्रतिपत्पाठात् तदुच्यते मूले '**पदाङ्गेत्यादि**' अर्थात् पदाधिकारे अङ्गाधिकारे च यस्य यद् विहितं तस्य तदन्तस्य च भवतीति परिभाषाबलात् जरसादेशस्य अङ्गाधिकारस्थत्वात् जराशब्दस्य तदन्तस्य निर्जरशब्दस्य च स्थाने भवतीति। अनेकालत्वात् सम्पूर्णस्य निर्जरशब्दस्य स्थाने प्राप्तो जरसान्देशः **निर्दिश्यमानपरिभाषया** केवलं जराशब्दस्य स्थाने भवति किञ्च जरा इत्यस्य विधीयमानो जरस् एकदेशविकृतस्य न अन्यत्वात् जरशब्दस्य स्थानेऽपि भवति। **निर्जरसौ। निर्जरसः**। प्रथमाद्वितीययोर्द्विवचने बहुवचने च रूपम्। अमि निर्जरसम्। **ननु** निर्जरशब्दस्य तृतीयैकवचने पञ्चम्येकवचने, निर्जर आ, निर्जर अस् इति स्थिते '**टाङसिङसामिनात्स्याः**' इति सूत्रेण इनादेशे आत् आदेशे च कृते निर्जरसिन, निर्जरसात् इति रूपं भवितव्यम्, किञ्च चतुर्थ्येकवचने षष्ठ्येकवचने च यथाक्रमं ङे ङस् विभक्तौ अनुबन्धलोपे च निर्जर ए, निर्जर अस् इति स्थिते **ङेर्यः** इति सूत्रेण 'य' आदेशे, '**टाङसि**' इत्यादिना ङसः स्थाने स्य इत्यादेशे अजादिविभक्त्यभावाद् जरसादेशाभावे निर्जराय, निर्जरस्य इति रूपं भवितव्यम् इति – अत्रोच्यते समाधानमुखेन मूले – **इनादीन् बाधित्वा परत्वाज्जरस् इति।** अर्थात् इन–य–आत्–स्य इत्यादेशान् नुटं च परत्वात् बाधित्वा

जरसादेशः। ततश्च अदन्तत्वाभावाद् इनादयो न भवन्तीति। निर्जरसा, तृतीयैकवचने। चतुर्थ्येकवचने निर्जरसे इति। पञ्चम्येकवचने षष्ठ्येकवचने च निर्जरसः इति रूपम्। जरसादेशाभावपक्षे हलादौ भिस ऐशादेशे 'निर्जरैः' इत्येव। अत्र मूले **वृत्तिकृता** इत्यादिना तु काशिकाकारमतं प्रदर्शयित्वा तन्मतं भाष्यविरुद्धत्वात् खण्डयति। **तथाहि** – काशिकाकारमते – निर्जर टा निर्जर ङसि इत्यादिषु स्थलेषु परशास्त्रत्वात् पूर्वं जरसादेशः प्राप्नोति परं परशास्त्रस्य नियामके = **विप्रतिषेधे परं कार्यम्**' इत्यस्मिन् सूत्रे परशब्दस्य इष्टवाचित्वात् इष्टकार्यं हि पूर्वसूत्रेण इनादेशः, आत् इत्यादेशः तस्मात् तृतीयैकवचने निर्जरसिन, पञ्चम्येकवचने निर्जरसात् इत्येवोचितम्, **सन्निपातपरिभाषाया** अनित्यवात् न कश्चन दोष इति। किञ्च षष्ठ्येकवचने निर्जरस्य इत्येवरूपम् उचितमिति यदुक्तं तद्भाष्यविरुद्धत्वात् न स्वीकर्तुं योग्यम्। तथाहि – **भाष्यकारस्तु** – '**टाङसिङसामिनात्स्याः**' इति सूत्रस्थस्य इनः, आतः च स्थाने यथाक्रमं न इति अत् इति चेत्यादेशं विधाय राम टा इत्यवस्थायाम् '**आङि चापः**' इति सूत्रस्य योगविभागं कृत्वा '**आङि**' इति सूत्रेण आङ्परस्य अकारान्तस्य अङ्गस्य एकारादेशे कृते रामेण इत्यादेः रूपसिद्धौ अजादित्वाभावात् जरसादेशस्याप्राप्तिरिति भाष्यपक्षस्य विरोधः स्यात् तस्मात् वृत्तिकृन्मतं न ग्राह्यमिति भावः।

निर्जरसौ = निर्जरशब्दात् प्रथमाद्वितीयाद्विवचने औ औट् विभक्तौ निर्जर औ इति जाते, **पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य चेति** परिभाषासहकारेण **निर्दिश्यमानपरिभाषा सहकारेण च** '**जरायाःजरसन्यतरस्याम्**' इति सूत्रेण जरस्थाने जरस् इत्यादेशे निर्जरस् औ इति जाते वर्णसंयोगे निर्जरसौ इति रूपं सिद्ध्यति।

निर्जरसः – निर्जरशब्दात् प्रथमाद्वितीयाबहुवचने जस् शस् विभक्तौ अनुबन्धलोपे निर्जर अस् इति जाते '**जरायाः जरसन्यतरस्याम्**' इति सूत्रेण जरसादेशे वर्णसंयोगे सस्य रुत्वे विसर्गे निर्जरसः इति रूपं सिद्ध्यति।

निर्जरसा – निर्जरशब्दात् तृतीयैकवचने टाविभक्तावनुबन्धलोपे जरस्थाने जरस् इत्यादेशे वर्णसंयोगे निर्जरसा इति रूपं भवति।

निर्जरसे – निर्जरशब्दात् चतुर्थ्येकवचने ङे विभक्तावनुबन्धलोपे निर्जर ए इति जाते जरस्थाने जरसादेशे संयोगे निर्जरसे इति।

निर्जरसः – निर्जरशब्दात् पञ्चम्येकवचने ङसि विभक्तौ, षष्ठ्येकवचने ङस् विभक्तौ अनुबन्धलोपे निर्जर अस् इति जाते जरस्थाने जरस् इत्यादेशे वर्णसंयोगे सस्य रुत्वे विसर्गे निर्जरस इति रूपं सिद्ध्यति।

पक्षे हलादौ रामवत् रूपं बोध्यम्।

पदन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु (६.१.६३) पाद दन्त नासिका हृदय निशा असृज् यूष दोष यकृत् शकृत् उदक आस्य एषां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ वा। यत्तु 'आसनशब्दस्यासन्नादेशः' इति काशिकायामुक्तं तत्प्रामादिकम्। पादः। पादौ। पादाः। पादम्। पादौ। पदः, पादान्। पदा, पादेनेत्यादि।

संस्कृतव्याख्या – विधिसूत्रम् इदम्। अत्र पदद्वयमस्ति। पद् च दत् च नस् च मास् च हृत् च निश् च असन् च यूषन् च दोषन् च यकन् च शकन् च उदन् च आसन् च इत्येतेषां समाहारद्वन्द्वघटितं पदन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकनुदन्नासन् इति प्रथमान्तं पदमेकम्, शस–प्रभृतिर्येषां ते शस्प्रभृतयस्तेषु शस्प्रभृतिषु इति सप्तम्यन्तं पदं द्वितीयम्। अत्र अन्यतरस्याम् इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। सूत्रेऽस्मिन् केवलम् विधीयमाना आदेशा एवोल्लिखिताः सन्ति। अर्थानुसारं स्थानिनां ग्रहणं स्वयं कर्त्तव्यं भवति। एतेन पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असृज् यूष दोष यकृत् शकृत् उदक् आस्यम् इत्येतेषां स्थानिनां स्थाने यथासंख्यं पद दत् नस् मास् हृत् निश् असन् यूषन् दोषन् यकन् उदन् आसनम् इत्येते आदेशा भवन्तीति सूत्रार्थः।

अत्र काशिकारेण आसनशब्दस्य स्थाने आसन् इत्यादेशः कथितः तद्दीक्षितानुसारं प्रामादिकम्। तथाहि काशिकायाम् '**आसने किं लभे मधूनि**' इत्युदाहरणं प्रदत्तम् ऋग्वेदस्य मन्त्रे **हव्या जुह्वान आसनि आसन्यं प्राणमूचुः** इत्यादिषु स्थलेषु आसनि, आसन्यम् इति पदम् आस्ये (मुखे) इत्यर्थे प्रयुक्तम्, तस्मात् आसन् इत्यादेशः आस्यम् इत्यस्यैव स्थाने उचितन्नतु आसनशब्दस्य स्थान इति भट्टोजिदीक्षितस्य तात्पर्यम्।

पादः, पादौ, पादाः, पादम्, पादौ इत्येतानि रामशब्दवदेव भविष्यन्ति।

पदः, पादान् – पादशब्दस्य द्वितीयाबहुवचने शसप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे पाद अस् इति जाते '**पदन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु**' इतिसूत्रेण विकल्पेन पदादेशे वर्णसंयोगे सस्य रुत्वे विसर्गे पदः इति विकल्पपक्षे पाद अस् इत्यवस्थायां **प्रथमयोः पूर्वसवर्ण** इति सूत्रेण दीर्घे, पादास् इति जाते **तस्माच्छसो नः पुंसि** इति सूत्रेण सस्य स्थाने न् इत्यादेशे पादान् इति रूपं सिद्ध्यति। एवमेव **पदा पादेनेत्यादि**।

पदा, पादेन – पादशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां तृतीयैकवचने टा विभक्तावनुबन्ध पाद आ इत्यवस्थायां '**पदन्नोमासित्यादिना**' सूत्रेण पद् इत्यादेशे वर्णसंयोगे पदा इति, विकल्पपक्षे पाद टा इत्यवस्थायां टा स्थाने इनादेशे '**आद्गुणः**' इतिसूत्रेण गुणे 'पादेन' इति रूपं सिद्धम्।

सुडनपुंसकस्य (१.१.४३) सुडिति प्रत्याहारः। स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसञ्ज्ञानि स्युरक्लीबस्य।

संस्कृतव्याख्या – संज्ञसूत्रमिदम्। सुट् अनपुंसकस्य इति सूत्रस्य पदविभागः। अत्र पदद्वयम् – सुट् इति प्रथमान्तम्, अनपुंसकस्य इति षष्ठ्यन्तं पदञ्च।'**शिसर्वनामस्थानम्**' इति सूत्रात्'सर्वनामस्थानम्' इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। अत्र सुट् इति सु इत्यारभ्य औटष्टकारपर्यन्तं प्रत्याहारो गृह्यते। एतेन नपुंसकभिन्नानि सु औ जस् अम् औट् इत्येतानि पञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञकानि भवन्तीति सूत्रार्थः सम्पद्यते।

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने (१.४.१७) कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात्।

संस्कृतव्याख्या – स्वादिषु असर्वनामस्थाने इति सूत्रस्य पदच्छेदः। न सर्वनामस्थानम् इति असर्वनामस्थानं तस्मिन् असर्वनामस्थाने सर्वनामस्थानभिन्ने इत्यर्थः। अत्र **सुप्तिङन्तं पदम्** इति सूत्रेण पदमनुवर्तते। इत्थम् – सर्वनामस्थानसंज्ञकं प्रत्ययं परित्यज्य सु प्रभृति कप्प्रत्ययपरेषु पूर्वशब्दरूपं पदसंज्ञकं भवतीति सूत्रार्थः।

यचिभम् (१.४.१८) यकारादिष्वजादिषु कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं भसंज्ञं स्यात्।

संस्कृतव्याख्या – य च अच् च इति यच् तस्मिन् यचि इति सप्तम्यन्तं पदम्, भम् इति प्रथमान्तपदम्। इत्थं, द्विपदमिदं सूत्रम्। '**स्वादिष्वसर्वनामस्थाने** इति सम्पूर्णं सूत्रमनुवर्तते। एवम् – सर्वनामसंज्ञके प्रत्यये भिन्ने सुप्रभृति कप्पर्यन्तेषु प्रत्ययेषु यकारादौ अजादौ च प्रत्यये परे पूर्वं भसंज्ञं भवतीति सूत्रस्य तात्पर्यम्। तेन दत्शब्दात् द्वितीयाबहुवचने शस् विभक्तौ अनुबन्धलोपे दत् अस् इत्यत्र **स्वादिष्वसर्वनामस्थाने** इति सूत्रेण प्राप्तां पदसंज्ञां प्रबाध्य अनेन सूत्रेण भसंज्ञा भवति तेन पदत्वाभावात् दत् अस् 'इत्यवस्थायां तकारस्य जश्त्वं दकारो न भवतीति।

आ कडारादेका संज्ञा (१.४.१) इत ऊर्ध्वं कडारा कर्मधारये (२.२.३८) इत्यतः प्रागेकस्यैकैव सञ्ज्ञा ज्ञेया। या परा अनवकाशा च। तेन शशादावचि भसञ्ज्ञैव, न पदत्वम्। अतो जश्त्वं न। दतः। दता। जश्त्वम् दद्भ्यामित्यादि।

संस्कृतव्याख्या – दत् अस् इत्यवस्थायां **स्वादिष्वसर्वनामस्थाने** इति सूत्रेण प्रत्ययपूर्वस्य दत् शब्दस्य

पदसंज्ञा प्राप्नोति, **यचि भम्** इति सूत्रेण भसंज्ञा च। अस्यामवस्थायां सूत्रमिदं प्रवर्तते – **आ कडारेत्यादिः**। सूत्रे आ इति मार्यादायां न तु अभिविधौ कडाराशब्दस्यापि प्रवेशे प्रयोजनाभावात्।

एतेन इत ऊर्ध्वं **कडारा कर्मधारये** इत्यतः प्राक् एकस्य एक एव संज्ञा भवतीति सूत्रस्य तात्पर्यम्। तस्मात् दत् अस् इत्यवस्थायां पदसंज्ञा भसंज्ञा वा एकैव संज्ञा, का च सा संज्ञा भविष्यतीत्याशङ्कायां कथयति **या परा अनवकाशा** चेति। अर्थात् अष्टाध्यायिक्रमपाठात् परवर्तिनी, अनवकाशा अर्थात् संज्ञासूत्र स्वसमकालसूत्रापेक्षा कुत्राप्यचरितार्था सैव स्यादिति। **परशास्त्रविहितसंज्ञाया उदाहरणं** यथा – '**धनुषा शरैर्विध्यति**' अत्र धनुषः बाणस्य विश्लेषणात् अपायेऽपादानसंज्ञा प्राप्नोति किञ्च विश्लेषणं प्रति व्यधनव्यापारं प्रति अवधिभूतं धनुः साधकतममपि अस्ति। उभयोः युगपत्प्राप्तौ परत्वात् करणसंज्ञा भवति तेन धनुषा इति तृतीया विभक्तिर्भवति।

अनवकाशसंज्ञाया उदाहरणम् – अततक्षत् इति। अत्र क्ष इत्यस्मिन् कषसंयोगात् तत्पूर्ववर्तिनोऽकारस्य '**संयोगे गुरुः**' इति सूत्रेण गुरुसंज्ञा प्राप्नोति, ह्रस्वात्तस्य **ह्रस्वं लघु** इति सूत्रेण लघुसंज्ञापि। अत्र अनवकाशात् गुरुसंज्ञा भवति। एतेन **सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे** इति सूत्रेण सन्वद्भावो न भवति न च तन्निमित्तकम् इत्वमपि। इत्थम् दत् अस् इत्यादौ शसादौ अचि परे भसंज्ञा एव भवति न तु पदसंज्ञा। **दतः। दता।**

दतः – दन्त् शब्दात् द्वितीया बहुवचने शस् विभक्तावनुबन्धलोपे, **पदन्नोमासे**त्यादि सूत्रेण दन्तस्थाने दत् आदेशे विकल्पेन इति जाते **स्वादिष्वसर्वनामस्थाने** इति सूत्रेण प्राप्तां पदसंज्ञां प्रबाध्य '**आकडारादेश संज्ञा**' इति नियमसूत्रेण परत्वात् '**यचि भम्**' इति सूत्रेण भसंज्ञायां पदत्वनिषेधे जश्त्वाभावे वर्णसंयोगे दतस् इति जाते सस्य रुत्वे विसर्गे दतः इति। विकल्पपक्षे दन्त शस् इत्यवस्थायामनुबन्धलोपे, **प्रथमयोः पूर्वसवर्णः** इति सूत्रेण दीर्घेः, **तस्माच्छसो नः पुंसि** इत्यनेन सस्य नत्वे दन्तान् इति रूपं भवति।

दता–दन्तेन – दन्तशब्दात् तृतीयैकवचने टा विभक्तावनुबन्धलोपे **पदन्नोमासेत्यादि** सूत्रेण दन्तस्थाने विकल्पेन दत् इत्यादेशे भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधे वर्णसंयोगे दता इति, विकल्पपक्षे दन्तशब्दात् टा विभक्तौ तत्स्थाने इनादेशे गुणे दन्तेन इति रूपं सिद्ध्यति।

दद्भ्याम्, दन्ताभ्याम् – दन्तशब्दात् तृतीयाद्विवचने भ्याम् विभक्तौ, दन्तभ्याम् इत्यवस्थायां **पदन्नोमास्हृन्निशसन्यूषनित्यादिसूत्रेण** दन्तस्थाने विकल्पेन तद् इत्यादेशे **स्वादिष्वसर्वनामस्थाने** इति सूत्रेण पदसंज्ञायां '**झलां जशोऽन्ते**' इति सूत्रेण तकारस्य स्थाने जश्त्वे दकारे वर्णसंयोगे दद्भ्याम् इति रूपं भवति, विकल्पपक्षे दन्तभ्याम् इति इत्यवस्थायां '**सुपि च**' इति सूत्रेण दीर्घे दन्ताभ्याम् इति रूपं भवति।

माभ्याम्, मासाभ्याम् – मास शब्दात् तृतीया द्विवचने भ्याम् विभक्तौ मासभ्याम् इति जाते **पदन्नोमासेत्यादि**सूत्रेण मासशब्दस्य स्थाने विकल्पेन मास् इत्यादेशे, **स्वादिष्वसर्वनामस्थाने** इति सूत्रेण पदसंज्ञायां, '**ससजुषो रुः**' इति सूत्रेण सस्य रुत्वे, '**भो भगोऽघोऽपूर्वस्य योऽशि**' इति सूत्रेण रेफस्य स्थाने यकारादेशे, '**हलि सर्वेषाम्**' इति सूत्रेण यलोपे माभ्याम् इति रूपं सिद्ध्यति, विकल्पपक्षे मास भ्याम् इत्यवस्थायां '**सुपि च**' इति सूत्रेण दीर्घे मासाभ्याम् इति। एवमेव **माभिरित्यादिः**।

भस्य 6.4.129 इत्यधिकृत्य

संस्कृत व्याख्या – एकपदात्मकमिदं सूत्रम्। एतच्चाधिकारसूत्रम्, भस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम्। अधिकारस्योत्तरसूत्रार्थबोधकत्वात् षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादसमाप्तिपर्यन्तमस्याधिकारः। एतन्मध्यकं सर्वं कार्यं भसंज्ञकनिमित्तकं भवतीति सूत्रस्य तात्पर्यम्।

अल्लोपोऽनः 6.4.134

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिष्वादि परो योऽन् तस्याकारस्य लोपः स्यात्।

संस्कृत व्याख्या – सूत्रेऽस्मिन् पदत्रयं वर्तते, अत् इति लुप्तषष्ठीकं पदम्, लोप इति प्रथमान्तम्, अनः इति षष्ठ्यन्तं पदम्। अत्र यस्य, अङ्गस्य च अधिकारः। भसंज्ञा च असर्वनामस्थानेषु यजादि स्वादिपरे पूर्वस्य भवति। इत्थं सर्वनामस्थानभिन्नेषु यकारादिषु अजादिस्वादिप्रत्ययेषु परेषु अङ्गावयवस्य अनः अकारस्य लोपो भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तदुक्तं वृत्तौ अङ्गावयवोऽसर्वनामेत्यादिः।

रषाभ्यां नो णः समानपदे 8.4.1

एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात्।

यूष्णः। यूष्णा। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावः इति पक्षे तु अडव्यवाये इत्येवात्र णत्वम्। पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् (वा.४३३) इति त्विह नास्ति। तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु (वा. ४४०) इति निषेधात्।

संस्कृत व्याख्या – अत्र सूत्रे चत्वारि पदानि सन्ति। रश्च षश्च तयो रषौ, ताभ्यां रषाभ्याम् इति पञ्चम्यन्तं पदम्, नः इति षष्ठ्यन्तं, णः इति प्रथमान्तं, समानं च तत्पदं तस्मिन् समानपदे इति सप्तम्यन्तं पदम्।

सूत्रेऽस्मिन् रेफस्थोऽकारः, षकारस्थोऽकारो णकारस्थोऽकारश्चोच्चारणार्थकः। रषाभ्याम् इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वात् '**तस्मादित्युत्तरस्य**' इति परिभाषासूत्रस्य प्रवृत्तौ अव्यवहितपरस्य' इत्यर्थो लभ्यते, नः इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् स्थाने' इति पदं प्रवर्तते। समानपदेन अखण्डपदस्य ग्रहणम्। इत्थं समानपदे अर्थात् एकस्मिन् पदे स्थितस्य रेफस्य षकारस्य च अकारात् परस्य नकारस्य स्थाने णकारादेशो भवतीति सूत्रस्यार्थः संगच्छते। एतेन **यूष्णः**, यूषान् इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति। तद्यथा –

यूष्णः, यूषान् – यूष् शब्दात् द्वितीयाबहुवचने शस् विभक्तावनुबन्धलोपे यूष अस् इत्यवस्थायां **पदन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषनित्यादि**सूत्रेण यूषस्थाने विकल्पेन यूषन् इत्यादेशे यूषन् अस् इति जाते, अजादिप्रत्ययपरत्वात् '**यचि भम्**' इति सूत्रेण भसंज्ञायाम्, **अल्लोपोऽनः** इति सूत्रेण अनोऽकारस्य लोपे यूष् न् अस् इति जाते '**रषाभ्यां नो णः समानपदे**' इति सूत्रेण नस्य णत्वे वर्णसंयोगे यूष्णस् इति जाते सस्य रूत्वे विसर्गे इति रूपं भवति विकल्पपक्षे पूर्वसवर्णदीर्घे सस्य नत्वे यूषान् इति रूपं सिद्ध्यति।

अत्रेदमाशङ्कते यत् यूषन् अस् इत्यवस्थायाम् **अल्लोपोऽनः** इति सूत्रेण विधीयमानोऽकारलोपः णत्वनिमित्ते षकारोत्तरवर्ती वर्तते। **अचः परस्मिन् पूर्वविधौ** इत्यस्मिन् सूत्रे पूर्वविधौ इत्यस्य पूर्वस्माद् विधौ इत्यर्थे अकारलोपस्य स्थानिवद्भावे ष् न् इत्यनयोर्मध्येऽकारस्य व्यवधानात् कथं '**रषाभ्यां नो णः समानपदे**' इति सूत्रेण णत्वमिति, तदुच्यतेऽस्मिन् पक्षे अडव्यवाये, **अट्कुप्वाङ्नुमित्यादि**सूत्रेणैव णत्वमिति।

अत्र पुनरिदमाशङ्कते – **पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्** इति वार्तिकेन पूर्वत्रासिद्धे कार्ये कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावो न भवतीति दशायां त्रिपाद्यामपि असिद्धशास्त्रस्य प्रवृत्तेः यूष् न् अस् इत्यादौ स्थानिवद्भावो न स्यात् इति। **अत्रोच्यते समाधानमुखेन मूले पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् इति तु इह नास्ति।** अर्थात् णत्वकर्त्तव्यतायाम् अस्य वार्तिकस्य प्रवृत्तिर्नभवति, तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु इति वार्तिकेन तद्वार्तिकस्य निषेधात् तस्मात्स्थानिवद्भावो भवति। अस्येदं तात्पर्यं यत् –

संयोगादिलोपे, लत्वं – णत्वं च कार्ये कर्त्तव्ये त्रिपाद्यामपि स्थानिवद्भावो भवति, यूष् न् अस् इत्यत्र णत्व कर्तव्यतायां स्थानिवद्भावे न कश्चिद् बाधः।

संयोगान्तलोपस्योदाहरणम् – चक्री अत्र चक्रयत्र इत्यादौ च क् र् य इत्यत्र ककारस्य **स्कोः संयोगाद्योरन्ते च** इति सूत्रेण लोपो न इकारस्य स्थानिवद्भावात्। **लत्वविधौ स्थानिवद्भावस्योदाहरणम् –** निगाल्यते। तथाहि नि

इत्युपसर्गात् गृधातो णिचि ऋकारस्य वृद्धौ निगाद् इत्यवस्थायां कर्मणि यक्प्रत्यये णिलोपस्य स्थानिवद्भावेन अजादिपरत्वात् '**अचि विभाषा**' इति सूत्रेण रेफस्य स्थाने लत्वं भवति।

णत्वविधौ स्थानिवद्भावस्योदाहरणम् – माषवपनी, माषोतर वप् धातोः ल्युट् प्रत्यये स्त्रीत्वे ङीप् प्रत्यये माषवपनी इति जाते अकारलोपस्यात्र स्थानिवद्भावेन नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् **प्रातिपदिकान्तान्नुम्विभक्तिषु च** इति सूत्रेण णत्वन्न भवतीति।

न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य 8.2.7 नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीके पदे। प्रातिपदिकसञ्ज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात्। न लोपस्यासिद्धत्वात् दीर्घत्वमेत्वमैस्त्वं च न। यूषभ्याम्। यूषभिः इत्यादि।

संस्कृत व्याख्या – अस्मिन् सूत्रे न इति पदं नस्य इति षष्ठ्यन्तस्य, प्रातिपदिक इति प्रातिपदिकस्य इति षष्ठ्यन्तस्य लुप्तषष्ठीकं पदं वर्तते, अन्तस्य इति पदं लुप्तषष्ठीकस्य नस्य विशेषणम्, अधिकृतं पदस्य इति विशेष्यं पदं लुप्तषष्ठीकस्य प्रातिपदिकस्य इति पदं पदस्य विशेषणम्। एतेन प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तावयवस्य नकारस्य लोपो भवतीति सूत्रार्थः। नलोपस्य असिद्धत्वात् यूषन् भ्याम् इत्यादौ दीर्घत्वम् एत्वम्, ऐस्त्वं च न भवति।

यूषभ्याम्, यूषाभ्याम् – यूषशब्दात् तृतीयाद्विवचने भ्याम् विभक्तौ **पदन्नोमासेत्यादि**सूत्रेण विकल्पेन यूषन् इत्यादेशे यूषन् भ्याम् इति जाते '**स्वादिष्वसर्वनामस्थाने**' इति सूत्रेण पदसंज्ञायां, नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति सूत्रेण नलोपे तस्य असिद्धत्वात् **सुपि चेति** सूत्रेण प्राप्तस्य दीर्घस्याभावे वर्णसम्मेलने यूषभ्याम् इति रूपं भवति, विकल्पपक्षे यूषन् इत्यादेशाभावे यूषभ्याम् इत्यवस्थायां सुपि चेति सूत्रेण दीर्घे यूषाभ्याम् इति।

विभाषा ङिश्योः 6.4.136, अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरोयोऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यात् ङिश्योः परयोः। यूष्णि, यूषणि। पक्षे रामवत्। 'पदन्नो...... (सू.२२८) इति सूत्रे प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम्। तथा च औङः श्यामपि दोषन्नादेशः। अत एव भाष्ये 'ककुद्दोषणी' इत्युदाहृतः। तेन पदङ्घ्रिचरणयोऽस्त्रियाम्' 'स्वान्तं हृन्मानसं मनसः' इत्यादि च सङ्गच्छते। आसन्यं प्राणमूचुः इति च। आस्ये भावः आसन्यः। दोष् शब्दस्य नपुंसकत्वमत एव भाष्यात्। तेन दक्षिणं दोर्निशाचरः इति संगच्छते। 'भुजबाहू प्रवेष्टो दोः' इति साहचर्यात्पुंस्त्वमपि। दोषं तस्य तथाविधस्य भजतः इति। द्वयोरह्नोर्भवो द्व्यह्नः।

संस्कृत व्याख्या – सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयं वर्तते। विभाषा इति प्रथमान्तपदमेकम्, ङिश्च शीश्च तौ ङिश्यौ, तयो ङिश्योरिति सप्तमीद्विवचनान्तपदं द्वितीयम्। **अल्लोपोऽन** इति सूत्रमत्रानुवर्तते, अङ्गस्य भस्य चाधिकारः। अत्र सूत्रे ङि इत्यनेन सप्तम्येकवचनस्य ङिप्रत्ययः, **नपुंसकाच्च** इति सूत्रेण औ इत्यस्य स्थाने विधीयमान शी इत्यादेशो गृह्यते, न तु **जश्शसोः शि** इति सूत्रेण जश्शसोः स्थाने विधीयमानस्य शि इत्यादेशः, यतोहि भसंज्ञकस्य विषयः सर्वनामस्थानसंज्ञकात् भिन्नो वर्तते जश्शसोः शि इत्यनेन कृतस्य शि इत्यादेशस्य '**शि सर्वनामस्थानम्**' इति सूत्रेण सर्वनामस्थानसंज्ञा भवति। इत्थम् – अङ्गावयवः सर्वनामस्थानभिन्नयकारादिषु अजादि स्वादिप्रत्ययपरकेषु योऽन्, तस्य अकारस्य विकल्पेन लोपो भवति ङि प्रत्यये शिप्रत्यये च परे इति सूत्रस्यार्थः। एतेन **यूष्णि, यूषनि,** यूषे इति रूपत्रयं भवति –

यूष्णि, यूषणि, यूषे – यूष प्रातिपदिकात् सप्तम्येकवचने ङिप्रत्यये यूष ङि इति जाते '**पदन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्नित्यादि**' सूत्रेण विकल्पेन यूष् स्थाने यूषन् इत्यादेशे यूषन् इ इत्यवस्थायां **यचि भम्** इति सूत्रेण भसंज्ञायाम् **विभाषा ङिश्योः** इति सूत्रेण विकल्पेन यूषन् इत्यस्याकारलोपे वर्णसंयोगे यूष्णि, अकारलोपाभावे यूषणि, विकल्पपक्षे यूष ङि इत्यवस्थायाम् अनुबन्धलोपे '**आद्गुणः**' इति सूत्रेण गुणे यूषे इति रूपं भवति।

अत्र सूत्रे इदमाशङ्कते यत् **पदन्नोमासित्यादि**सूत्रे 'शस्प्रभृतिषु' इत्युक्तम्, तत्स्थाने 'शसादौ' इत्येव वक्तव्ये

कार्ये जाते लाघवात् तदेव वक्तव्यं प्रभृतिग्रहणं कथमिति **अत्रोच्यते समाधानरूपेण मूले – पदन्नो (सू.२२८) इति सूत्रे प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थम्।** अस्येदं तात्पर्यं यत् शसादौ इति वक्तव्ये शस् प्रत्ययादारभ्य सुप् पर्यन्तं विभक्तिषु पदेष्वेव कार्यं प्रवर्तेत न ततोऽन्यत्र, अन्यत्रापि कर्त्तुमिष्टम्। अत एव प्रभृतिग्रहणम्। प्रभृतिशब्दो हि प्रकारार्थः, स च सादृश्यवाची एतेन शस् सादृश्येऽपि कार्यं यथा स्यात्। सादृश्यञ्चात्र सुप्त्वेन गृह्यते। इत्थम् शस्सदृशान्येषु असर्वनामस्थलेष्वपि पदन्नोमासित्यादिसूत्रस्य प्रवृत्तिर्भवति। अत्र सूत्रे प्रभृतिशब्दस्य प्रकारार्थत्वे सत्येव भाष्ये **ककुद्दोषणी** इत्युदाहरणं प्रदत्तम्। अत्र प्रथमा द्विवचने ककुद् च दोः च इत्यर्थे ककुद् दोष् शब्दात् औ विभक्तौ अनेन सूत्रेण दोष् इत्यस्य स्थाने दोषन् इत्यादेशे ककुद्दोषणी इति रूपं भवति।

किञ्च एतत्स्वीकारे एव **पदङ्घ्रिश्चरणयोऽस्त्रियाम्, स्वान्तं हृन्मानसं मनः** इत्यादिकोशप्रयुक्तेषु पद् हृत् इत्यादीनां शब्दानां साधुत्वं संगच्छते। किञ्च **'आसन्यं प्राणमूचुः'** इत्यत्र आस्ये भवः आसन्य इति व्युत्पत्तौ आस शब्दस्य प्राणसमभिहारात् आस्ये भवम् इत्यर्थे **शरीरावयवाद्यत्** इति सूत्रेण यत् प्रत्यये **पदन्नोमासि**त्यादिना सूत्रेण आसन् इत्यादेशे **'ये च भावकर्मणोः'** इति सूत्रेण टिलोपं प्रबाध्य प्रकृतिभावे आसन्य इति रूपं सङ्गच्छते। तस्मात् प्रभृतिग्रहणमावश्यकमिति। सूत्रे **'दोषं तस्य तथाविधस्य भजतः'** इत्यादिप्रयोगेषु दोषशब्दः पुल्लिङ्गे दृश्यते तत्कथं भाष्यप्रयुक्ते 'ककुद्दोषणी' इत्युदाहरणे दोषशब्दस्य नपुंसकत्वमुपन्नमिति जिज्ञासायां कथयति मूले – **दोषशब्दस्य नपुंसकत्वमत एव भाष्यात्।** अर्थात् भाष्यप्रयोग एव प्रमाणम् दोषशब्दस्य नपुंसकत्वे। अतएव तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं **दोर्निशाचरः इति रघुवंशे दोः** इत्यस्य नपुंसकत्वम् उचितमेव। **भुजबाहू प्रवेष्टो दोः** इत्यादिकोशबलात् बाहुशब्दसाहचर्यात् दोषशब्दः पुल्लिङ्गेऽपि भवतीति बोध्यम्।

द्वयोरह्नोर्भवो इत्यर्थे द्वयह्नः इति शब्दः। द्वयह्नः, द्वयह्नौ द्वयह्नाः इत्यादिरूपं भवति।

सङ्ख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ ६.३.१०

सङ्ख्यादिपूर्वस्याह्नस्याहन्नादेशो वा स्यान्ङौ। द्वयह्नि, द्वयहनि, द्वयह्ने। विगतमहर्व्यह्नः। व्यह्नि, व्यहनि, व्यह्ने। अह्नः सायः सायाह्नः। सायाह्नि, सायाह्नि, सायाह्ने।।

संस्कृतव्याख्या – सूत्रेऽस्मिन् चत्वारि पदानि सन्ति। संख्याविसायपूर्वस्य इति षष्ठ्यन्तं, अह्नस्य इति षष्ठ्यन्तं अहन् इति प्रथमान्तम्, अन्यतरस्याम् इति सप्तमी प्रतिरूपकमव्ययम्।

संख्या च विश्च सायश्च तेषामिति संख्याविसायम्, एतत्पूर्वं यस्य स सङ्ख्याविसायपूर्वम् तस्य अर्थात् सङ्ख्या विसाय एतत्पूर्वकस्य अह्नशब्दस्य स्थाने अहन् इत्यादेशो विकल्पेन भवति, ङौ इत्यनेन सप्तम्येकवचने ङिप्रत्यये परे इति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तथाहि द्वयह्नशब्दात् सप्तम्येकवचने द्वयह्नि, द्वयहनि, विकल्पपक्षे अह्नादेशाभावे द्वयह्ने इति रूपं भवति।

द्वयहिन, द्वयहनि, द्वयह्ने = द्वयोरहनोर्भवः इत्यर्थे कृतसमासान्तद्वयह्नशब्दात् सप्तम्येकवचने ङि प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे द्वयह्न इ इति जाते **'सख्याविसायपूर्वस्याह्नस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ'** इति सूत्रेण द्वयह्नशब्दस्य अह्नस्य स्थाने विकल्पेन अहन् इत्यादेशे द्वयहन इ इति जाते, **'विभाषा ङिश्योः'** इति सूत्रेण हकारोत्तरवर्तिनोऽकारस्य विकल्पेन लोपे वर्णसंयोगे द्वयह्नि इति, अकारलोपाभावपक्षे वर्णसंयोगे द्वयहनि इति, अह्नादेशाभावो द्वयह्नशब्दात् ङिप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे 'आद्गुणः' इति सूत्रेण गुणे द्वयह्ने इति रूपं सिद्ध्यति।

एवमेव विगतम् अहः **व्यह्नः, अह्नः** सायः **सायाह्नः** इत्यादीनां रूपाणि बोध्यानि।

<u>इत्यदन्ताः</u>

विश्वपाः = आकारान्तपुल्लिङ्गशब्दः – विश्वपा इति। **विश्वं पाति**=रक्षति इत्यर्थे विश्व अम् पा धातोः

आतोऽनुपसर्गे क इति सूत्रेण प्राप्तं कं प्रत्ययं **प्रबाध्यवासरूपविधिना** वैकल्पिकेनापवादशास्त्रेण वैदिकप्रयोगाय 'आतोमनिन् क्वनिब्वनिपश्च' इति सूत्रेण, लौकिकप्रयोगाय च **अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते** इति सूत्रेण विच् प्रत्यये तस्य सर्वापहारिलोपे विश्वपा इति आकारान्तपुल्लिङ्गशब्दः, तस्य प्रथमैकवचने सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे सस्य रुत्वे विसर्गे विश्वपाः इति रूपं भवति।

दीर्घाज्जसि च 6.1.105 दीर्घाज्जसि इचि च परे पर्वूसवर्णदीर्घो न स्यात्। वृद्धि। विश्वपौ। सवर्णदीर्घः – विश्वपाः। यद्यपीह औङि नादिचि (सू. 165) इत्येव सिद्धम्। जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घे क्षतिर्नास्ति तथापि गौर्यौ गौर्यः इत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्याय्यत्वादुपन्यस्तम्।

संस्कृत व्याख्या – दीर्घात् जसि च इति सूत्रस्य पदविभागः। सूत्रेऽस्मिन् पदत्रयं वर्तते,दीर्घात् इति पञ्चम्यन्तं, जसि इति सप्तम्यन्तं च इत्यव्ययपदम्। अत्र **प्रथमयोः पूर्वसवर्णः** इत्यस्मात् पूर्वसवर्णग्रहणम्, '**अकः सवर्णे दीर्घः**' इति सूत्राच्च दीर्घग्रहणमनुवर्तते। एकः पूर्वपरयोरित्यस्याधिकारः। **प्रथमयोः पूर्वसवर्णः** इति सूत्रेण प्राप्तः पूर्वसवर्णदीर्घः अनेन सूत्रेण निषिध्यते इत्थं सूत्रस्यार्थो भवति यत् दीर्घात् जसि परे इचि परे च पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वसवर्ण दीर्घो न भवतीति। अतः **वृद्धिरेचि** इति सूत्रेण वृद्धौ विश्वपौ इति रूपं सिद्ध्यति।

यद्यपि औङ् विभक्तौ नादिचि इति सूत्रेणैव पूर्वसवर्णदीर्घस्य निषेधे सिद्धे, जसि परे च पूर्वसवर्णे दीर्घेऽपि क्षत्यभावात् प्रकृते **दीर्घाज्जसि चेति** सूत्रस्योपन्यासो न कर्त्तव्य इति चेत् अत्र कथयति मूले **तथापि गौर्यौ गौर्यः** इत्याद्यर्थं सूत्रमिहापि न्यायत्वादुपन्यस्तम्। अस्यायं भावः गौरी औ, गौरी जस् इत्यादौ इचि जसि परे पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधाय अस्य सूत्रस्यावश्यकत्वात् अनिवार्यतयास्य सूत्रस्य पठनीयत्वात् अत्रोपन्यास उचित एवेति।

विश्वपौ – विश्वपाशब्दात् प्रथमाविभक्तौ द्विवचने **स्वौजस्मौट्** इत्यादिना सूत्रेण औ प्रत्यये विश्वपा औ इति जाते **वृद्धिरेचि** इति सूत्रेण प्राप्तं वृद्धिं प्रबाध्य '**प्रथमयोः पूर्वसवर्णः**' इति सूत्रेण दीर्घे प्राप्ते, **दीर्घाज्जसि** च इति सूत्रेण निषेधे, '**पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्**' इति परिभाषया पुनः **वृद्धिरेचि** इति सूत्रेण वृद्धौ कृतायां विश्वपौ इति रूपं सिद्ध्यति।

विश्वपाः – विश्वपाः = विश्वपा शब्दात् प्रथमाबहुवचने जस् विभक्तावनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे सस्य रुत्वे विसर्गे विश्वपाः इति रूपं भवति।

आतो धातोः 6.4.140 आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः स्यात्। अलोऽन्त्यस्य (सू.४२) विश्वपः। विश्वपा। विश्वपाभ्यामित्यादि। एवं शङ्खध्मादयः। धातोः किम्? हाहान्। टा, सवर्णदीर्घः – हाहा। ङे, वृद्धि हाहै। ङसिङसोदीर्घः – हाहाः। ओसि वृद्धि– हाहौः। ङौ आद्गुणः– हाहे। शेषं विश्पावत्। 'आतः' इति योगविभागादधातोरप्याकारलोपः क्वचित्। क्त्वा। श्नः। इत्यादन्ताः।

संस्कृत व्याख्या – अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं वर्तते। आतः इति धातो इति च षष्ठ्यन्तं पदम्। **अल्लोपोऽनः** इत्यस्मात् लोपः इत्यनुवर्तते अस्य अङ्गस्य च अधिकारः। आतोः धातोः इत्यत्र तदन्तविधिना आकारान्तो धातुः तदन्तस्य अङ्गस्य इत्यर्थो गृह्यते। एतेन – आकारान्तो यो धातुः तदन्तस्य भसंज्ञकस्य अङ्गस्य लोपो भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। **अलोऽन्त्यस्य** इति सूत्रेण अङ्गस्य इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् तदन्तग्रहणम्। सूत्रे धातोग्रहणाभावे अव्युत्पन्नहाहाशब्दस्याकारस्य लोपप्रसङ्गः स्यात् तेन हाहाशब्दात् द्वितीया बहुवचनेऽपि हाहा इति रूपापत्तिः तद्वारणार्थं धातोग्रहणम्। एतेन अव्युत्पन्नहाहाशब्दात् द्वितीयाबहुवचने हाहान् इति रूपं भवति। सूत्रे आतः इति योगविभागो भवति तेन क्वचित् धातुभिन्नस्यापि आकारस्य लोपो भवति। यथा क्त्वा इत्यस्य षष्ठ्येकवचने क्त्वः, एवमेव श्ना इत्यस्य श्नः इति रूपं भवति।

विश्वपा – विश्वपाशब्दात् द्वितीयाबहुवचने शस् विभक्तौ अनुबन्धलोपे विश्वपा अस् इति जाते, **प्रथमयो: पूर्वसवर्ण:** इति सूत्रेण सवर्णदीर्घे प्राप्ते **यचि भम्** इति सूत्रेण भसंज्ञायाम् '**आतो धातो:**' इति सूत्रेण विश्वपाशब्दस्य आकारलोपे वर्णसम्मेलने सस्य रुत्वे विसर्गे विश्वप: इति रूपं सिद्ध्यति।

विश्वपा – विश्वपाशब्दात् तृतीयैकवचने टा विभक्तौ अनुबन्धलोपे भसंज्ञायाम्, आकारलोपे वर्णसंयोगे विश्वपा इति रूपं भवति। **भ्यामादौ विश्वपाभ्यामित्यादिरूपाणि भवन्ति। एवं शङ्खध्मा इत्यादीनामपि रूपाणि बोध्यानि।**

हाहाशब्द: गन्धर्ववाचक: तस्य प्रथमाविभक्तावेकवचने सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे सस्य रुत्वे विसर्गे हाहा:, औ विभक्तौ वृद्धौ **हाहौ,** बहुवचने सवर्णदीर्घे **हाहा:** इत्यादय:।

हाहा – हाहाशब्दात् तृतीयैकवचने टा विभक्तौ, '**अक: सवर्णे दीर्घ:**' इति सूत्रेण सवर्णदीर्घे हाहा इति।

हाहै – हाहाशब्दात् चतुर्थ्येकवचने ङेविभक्तावनुबन्धलोपे हाहा ए इत्यवस्थायाम् **वृद्धिरेचि** इति सूत्रेण वृद्धौ हाहै इति।

हाहा: – हाहाशब्दात् पञ्चमीषष्ठ्येकवचने यथाक्रमं ङसिङस्विभक्तौ अनुबन्धलोपे सवर्णदीर्घे सस्य रुत्वे विसर्गे हाहा: इति।

हाहौ: – हाहाशब्दात् षष्ठीसप्तमीद्विवचने ओस्विभक्तौ हाहा ओस् इत्यवस्थायाम्, '**ओसि च**' इति सूत्रेण वृद्धौ हाहौस् इति जाते सस्य रुत्वे विसर्गे हाहौ: इति रूपं भवति।

हाहे = हाहाशब्दात् सप्तम्येकवचने ङिविभक्तावनुबन्धलोपे हाहा इ इति जाते **आद्गुण:** इति सूत्रेण गुणे हाहे इति रूपं भवति।

शेषं विश्वपावत् रूपाणि बोध्यानि।

इत्यादन्ता:

हरि:। प्रथमयो: पूर्वसवर्ण: (सू. १६४) हरी।

हरि: = हरिशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमैकवचने स्वौजस्मौट् इत्यादिना सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे हरि स् इति जाते सस्य रुत्वे विसर्गे हरि: इति।

हरी = हरिशब्दात् प्रथमाद्वितीयाद्विवचने औ विभक्तौ हरि औ इति जाते **प्रथमयो: पूर्वसवर्ण:** इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे हरी इति रूपं भवति।

जसि च ७.३.१०९ ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुण: स्याज्जसि परे। हरय:।

संस्कृत व्याख्या – सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयं वर्तते, जसि इति सप्तम्यन्तं प्रथमं पदं चेत्यव्ययं द्वितीयं पदम्। '**ह्रस्वस्य गुण**' इति सूत्रमनुवर्तते। अनुवृत्तञ्च ह्रस्वस्येति पदम् अङ्गस्य विशेषणं तेन तदन्तविधि:। **अलोऽन्त्यस्य** इति परिभाषया अन्त्य अल् इत्युपस्थितो भवति। एतेन जस् विभक्तौ ह्रस्वान्तस्य अङ्गस्य अन्त्यवर्णस्य गुण: स्यादिति सूत्रार्थो भवति। तेन हरि शब्दाज्जसि इकारस्य गुणे अयादेशे हरयस् इति सस्य रुत्वे हरय: इति।

हरय: = हरिशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां जस् विभक्तौ अनुबन्धलोपे हरि अस् इति जाते '**जसि च**' इति सूत्रेण हरिशब्दस्य इकारस्य गुणे एकारादेशे हरे अस् इति जाते '**एचोऽयवायाव:**' इति सूत्रेण अयादेशे वर्णसंयोगे सस्य रुत्वे विसर्गे हरय इति रूपं सिद्ध्यति।

ह्रस्वस्य गुण: ७.३.१०८ ह्रस्वस्य गुण: स्यात्सम्बुद्धौ।

एङ् ह्रस्वात् (सू. 193) इति सम्बुद्धिलोपः। हे हरे। हरिम्। हरी। हरीन्।

संस्कृतव्याख्या – अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे वर्तेते। ह्रस्वस्य इति षष्ठ्यन्तं, गुण इति प्रथमान्तं पदम्। सम्बुद्धौ च इति सूत्रात् सम्बुद्धौ इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। अङ्गस्याधिकारः, ह्रस्वस्य इति पदम् अङ्गस्य विशेषणम्। एतेन तदन्तविधिः, **अलोऽन्त्यस्य** इति परिभाषासूत्रेण अन्त्यपदमुपतिष्ठते। इत्थम् ह्रस्वान्ताङ्गस्य अलोऽन्ताङ्गस्य गुणो भवति सम्बुद्धौ इति सूत्रस्य तात्पर्यम्। तद्यथा – सम्बोधने एकवचने सुविभक्तौ हे हरि सु इति जाते सम्बुद्धिसंज्ञायाम् इकारस्य गुणे हे हरे इति रूपं भवति।

हे हरे = हरिशब्दस्य सम्बोधने एकवचने सुविभक्तौ अनुबन्धलोपे हरि स् इति जाते **एकवचनं सम्बुद्धिः** इत्यनेन सम्बुद्धिसंज्ञायां **ह्रस्वस्य गुणः** इति सूत्रेण हरिशब्दस्य इकारस्य गुणे एकारादेशे हे हरे स् इति जाते '**एङ् ह्रस्वात् सम्बुद्धेः**' इति सूत्रेण सलो पे हे हरे इति रूपं **सिद्ध्यति। हरिम्। हरी। हरीन्।**

शेषो घ्यसखि १.४.७

अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविवर्णोवर्णौ तदन्तं सखिवर्जं घिसंज्ञं स्यात्। शेषः किम्– मत्यै। एकसंज्ञाधिकारे शेषग्रहणं स्पष्टार्थम्। ह्रस्वौ किम्– वातप्रम्ये। यू किम्? मात्रे।

संस्कृत व्याख्या – संज्ञासूत्रमिदम्। त्रिपदात्मकमेतत्। शेषः घि असखि इति सूत्रस्य पदविभागः। न सखि इत्यसखि। उक्तादन्यः शेषः। अत्र '**ङिति ह्रस्वश्च**' इति सूत्रात् ह्रस्वपदमनुवर्तते तस्य च वचनविपरिणामेन द्विवचनान्ततया 'ह्रस्वौ' इति गृह्यते। '**यू स्त्र्याख्यौ नदी**' इत्यस्मात् 'यू' इति पदमनुवर्तते। ह्रस्वौ इत्यस्य यू इत्यनेन गृहीतेन इकारेण उकारेण सह प्रत्येकमन्वयो भवति, यू इति विशेषणं तस्मात् तदन्तविधिः। इत्थम् सखिशब्दं परित्यज्य ह्रस्वेकारान्तस्य उकारान्तस्य च शब्दस्य घिसंज्ञा भवति इति सूत्रार्थो भवति।

अत्र सूत्रे – शेष इति कथनेन नदीसंज्ञकभिन्नस्यैव घिसंज्ञा भवति अन्यथा शेषग्रहणाभावे ह्रस्वेकारान्तस्य उकारान्तस्य च घिसंज्ञायां नदीसंज्ञकस्य मतिशब्दादेरपि घिसंज्ञा स्यात् तद्वारणाय **शेषग्रहणम्**। शेषपदग्रहणात् मतिशब्दस्य '**ङिति ह्रस्वश्च**' इति सूत्रेण नदीसंज्ञासत्वात् घिसंज्ञाया अभावे चतुर्थ्येकवचने ङे विभक्तौ मति ए इत्यवस्थायां गुणो न भवति, वृद्धौ कृतायां मत्यै इत्येव रूपं भवति इति।

यद्यपि **आ कडारादेकासंज्ञा** इति एकसंज्ञाधिकारे नदीसंज्ञया घिसंज्ञायाः स्वतो बाधात् शेषग्रहणमनावश्यकं तस्मिन् पक्षे स्पष्टार्थमेव शेषग्रहणं बोध्यम्।

सूत्रेऽस्मिन् '**ह्रस्वौ**' इति कथनेन **वातप्रमी** इत्यादि दीर्घेकारान्तशब्दादेः घिसंज्ञा न भवति, तदभावे दीर्घेकारादीनामपि घिसंज्ञा, तन्माभूत् तदर्थं ह्रस्वौ इति पदं बोध्यम्।

एवमेव 'यू' इति कथनेन इकारान्तोकारान्तस्यैव ग्रहणम्। अन्यथा तद्भिन्नानामपि घिसंज्ञायां सत्यां ऋकारान्तमातृशब्दादेरपि घिसंज्ञाप्रसङ्गः तेन च मात्रे इत्यादिरूपस्य असिद्धिः, अतः इकारान्तोकारान्तभिन्नस्य घिसंज्ञावारणार्थं यूग्रहणमावश्यकमिति बोध्यम्।

आङो नाऽस्त्रियाम् 7.3.120 घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियाम्। आङिति टासंज्ञा प्राचाम्। हरिणा। 'अस्त्रियाम्' किम्? मत्या।

संस्कृतव्याख्या – 'आङो न अस्त्रियाम्' इति सूत्रस्य पदच्छेदः। न स्त्री–अस्त्री, तस्याम्–अस्त्रियाम् इति। सूत्रे आङः इति षष्ठ्यन्तं, ना इति लुप्तप्रथमाकम्, अस्त्रियाम्, इति सप्तम्यन्तं पदम्। **अच्च घेः** इत्यस्मात् 'घेः' इत्स्यानुवृत्तिर्भवति। एतेन घिसंज्ञकात् परस्य आङः स्थाने ना इत्यादेशो भवति स्त्रीत्वभिन्ने सतीति सूत्रार्थः। अस्मिन् सूत्रे आङ्पदेन तृतीयैकवचनस्य 'टा' इत्यस्य ग्रहणं प्राचीनैराचार्यैः टा इत्यस्य आङ्संज्ञा विधानात्।

हरिणा – हरिशब्दात् तृतीयैकवचने टा विभक्तौ अनुबन्धलोपे हरि आ इति जाते '**शेषो घ्यसखि**' इति सूत्रेण घिसंज्ञयाम् '**आङो नाऽस्त्रियाम्**' इति सूत्रेण आकारस्य स्थाने ना इत्यादेशे हरिना इति जाते '**अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि**' इति सूत्रेण नस्य णत्वे हरिणा इति रूपं सिद्ध्यति।

तृतीया द्विवचने बहुवचने च यथाक्रमं **हरिभ्याम्, हरिभिः** इति रूपं भवति।

घेर्ङिति 7.3.111 घिसञ्ज्ञकस्य ङिति सुपि गुणः स्यात्।

हरये। घेः किम्? सख्ये। ङिति किम्? हरिभ्याम्। सुपि किम् – पट्वी। 'घेर्ङितिः' गुणे कृते –

संस्कृतव्याख्या – घेः ङिति इति सूत्रस्य पदविभागः। घेरिति षष्ठ्यन्तं ङिति इति सप्तम्यन्तं पदम्। घेः इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् '**अलोऽन्त्यस्य**' इति परिभाषासूत्रेण 'अन्त्यस्य' उपस्थितिर्भवति। स्थानान्तर्यात् यथाक्रमं इकारस्य स्थाने एकारादेशः उकारस्य च स्थाने ओकारादेशः गुणः प्रवर्तते। एतत्सर्वमाकल्य घिसंज्ञकस्य शब्दस्य अन्त्यस्य इकारस्य, उकारस्य च स्थाने गुणादेशो भवति ङित्सुप्प्रत्यये परे इति सूत्रार्थः सम्पद्यते।

सूत्र 'घेः' इति कथनेन सखिशब्दस्य इकारान्तत्वेऽपि न गुणो, घिसंज्ञाभावात्। अतः सखि ए इत्यवस्थायां यणि सख्ये इति रूपं भवति। अतः सखिशब्दस्य घिसंज्ञावारणार्थं सूत्रे 'घेः' इति पदम्।

एवमेव सूत्रे 'ङिति' ग्रहणाभावे केवलं घिसंज्ञकस्यैव गुणे प्राप्ते ङित्भिन्नेऽपि प्रत्यये हरिभ्याम् इत्यादावपि गुणप्राप्तिः तन्माभूत् तदर्थं ङितिग्रहणम्।

सुपि इति पदोपादानेन पटुशब्दात् स्त्रीत्वविवक्षायां ङीष्प्रत्यये पटु ई इत्यवस्थायां सुपिभिन्ने ङीष्प्रत्यये सति न पटुशब्दस्य उकारस्य गुणः। सुप्ग्रहणाभावे पट्वी इत्यादावपि गुणप्रसङ्ग तन्माभूत् तदर्थं सुप् ग्रहणमिति। **घेर्ङिति सूत्रेण गुणे कृते – हरये** = हरिशब्दात् प्रातिपदिकात् चतुर्थ्येकवचने ङे विभक्तावनुबन्धलोपे हरि ए इत्यवस्थायां '**शेषो घ्यसखि**' इति सूत्रेण हरिशब्दस्य घिसंज्ञायाम् '**घेर्ङितिः**' इति सूत्रेण इकारस्य गुणे एकारादेशे हरे ए इति जाते '**एचोऽयवायावः**' इति सूत्रेण एकारस्य स्थाने अयादेशे वर्णसंयोगे हरये इति रूपं सिद्ध्यति। **हरिभ्याम्, हरिभ्यः।**

ङसिङसोश्च। 6.1.110 एङो ङसिङसोरिति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात्। हरेः। हर्योः। हरीणाम्।

संस्कृतव्याख्या – ङसिङसोः च इति सूत्रस्य पदविभागः। ङसि च ङस् च तयोरित्यर्थे **ङसिङसोः** इति षष्ठीद्विवचनान्तं पदम्, च इत्यव्ययम्। **एङः पदान्तादति** इति सूत्रात् एङः अति इत्यनयोरनुवृत्तिर्भवति। **एकः पूर्वपरयोः** इत्यस्याधिकारः। एवं सर्वसंगृह्य सूत्रस्यार्थो भवति यत् – एङात् परस्य ङसि ङस् सम्बन्धिनोऽकारस्य पूर्वपरयोस्स्थाने पूर्वरूप इत्येकादेशः स्यादिति। तद्यथा–

हरेः = हरिशब्दस्य पञ्चमीषष्ठ्येकवचने यथाक्रमं ङसिङस्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे हरि अस् इति जाते '**शेषो घ्यसखि**' इति सूत्रेण घिसंज्ञायां '**घेर्ङिति**' इति सूत्रेण इकारस्य स्थाने गुणे एकारादेशे हरे अस् इति जाते '**ङसिङसोश्च**' इति सूत्रेण पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशे एकारे कृते हरेस् इति जाते सस्य रुत्वे विसर्गे हरेः इति रूपं सिद्ध्यति।

हर्योः = हरिशब्दात् षष्ठीसप्तमी द्विवचने ओस् विभक्तौ अनुबन्धलोपे हरि ओस् इति जाते **इको यणचि** इति सूत्रेण यणि वर्णसंयोगे सस्य रुत्वे विसर्गे हर्योः इति रूपं सिद्ध्यति।

हरीणाम् = हरिशब्दात् षष्ठीबहुवचने आम् हरि आम् इत्यवस्थायाम्, **ह्रस्वद्यापो नुट्** इति सूत्रेण नुटि, अनुबन्धलोपे '**नामि**' इति सूत्रेण दीर्घे नस्य णत्वे हरीणाम् इति रूपं भवति।

अच्च घेः 7.3.119 इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत् स्याद् घेरन्तादेशश्चाकारः। वृद्धिः। हरौ। हर्योः। हरिषु। एव श्रीपत्यग्निरविकव्यादयः।

संस्कृतव्याख्या – विधिसूत्रमिदम्। अत्र पदत्रयम्। अत् इति प्रथमान्तं, च इत्यवस्थायाम्, घे इति षष्ठ्यन्तं पदम्। अस्मिन् सूत्रे इदुदभ्याम् इत्यस्य **ङेराम्नाद्याम्नीभ्यः** इत्यस्मात् ङे इत्यस्य, औत् इत्यतः औत् इत्यस्य च अनुवृत्तिर्भवति। **इदुद्भ्याम्** इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वात् **'तस्मादित्युत्तरस्य'** इति परिभाषासूत्रेण अव्यवहितपरस्य इत्यर्थो लभ्यते, 'ङेः' इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात् स्थाने इति पदमुपतिष्ठते। इत्थम् – ह्रस्वेकारात् उकारात् परस्य ङि इत्यस्य स्थाने औत् (औकार) इत्यादेशो भवति घिसंज्ञकस्य च इकारस्य उकारस्य च स्थाने अत् (ह्रस्व अकारः) इत्यादेशश्च भवतीति।

हरौ = हरिशब्दात् सप्तम्येकवचने ङिविभक्तौ हरि ङि इति जाते, **शेषो घ्यसखि** इति सूत्रेण हरिशब्दस्य घिसंज्ञायाम्, **'अच्च घेः'** इत्यनेन सूत्रेण 'ङि' इत्यस्य स्थाने औकारादेशे हरिशब्दस्य इकारस्य च स्थाने अकारादेशे हर औ इति जाते **'वृद्धिरेचि'** इतिसूत्रेण वृद्धौ हरौ इति रूपं भवति।

हरिषु – हरिशब्दात् सप्तमीबहुवचने सुप् विभक्तावनुबन्धलोपे हरि सु इति जाते **'आदेशप्रत्यययोः'** इतिसूत्रेण सस्य षत्वे वर्णसंयोगे हरिषु इति रूपं भवति। हरिशब्दवत् एव श्रीपति अग्नि रवि, कवि इत्यादीनां शब्दानां रूपाणि भवन्तीति बोध्यम्।

सखि शब्दो निरूप्यते – समानं ख्यायते जनैरिति **सखा**।

अनङ् सौ। 7.1.93 सख्युरङ्गस्यानङादेशः स्यादसम्बुद्धौ सौ परे।

ङिच्च (सू. 43) इत्यन्तादेशः

संस्कृतव्याख्या – अत्र सूत्रे पदद्वयं विद्यते। अनङ् इति प्रथमान्तम् आदेशवाचकं, सौ इति सप्तम्यन्तं निमित्तवाचकम्। सख्युरसम्बुद्धौ इति सम्पूर्णं सूत्रमावर्तते। अङ्गस्य अधिकारः। अनङ् इत्यस्य ङित्वात् ङिच्च इति सूत्रेण अयमन्तादेशो भवति। एतेन सम्बुद्धिभिन्ने सुप्रत्यये परे अङ्गसञ्ज्ञकस्य सखिशब्दस्य स्थाने अनङ् इत्यादेशः स्यादिति सूत्रार्थो भवति। सखि स् इत्यवस्थायाम् इकारस्य स्थाने अनङादेशेऽनुबन्धलोपे सखन् स् इति जाते –

अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा 1.1.65 अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासञ्ज्ञः स्यात्।

संस्कृतव्याख्या – संज्ञासूत्रमिदम्। सूत्रे चत्वारि पदानि सन्ति अलः इति पञ्चम्यन्तम्, अन्त्यात् इति पञ्चम्यन्तं, पूर्वः उपधा इति पदद्वयं प्रथमान्तम्। अल् इति वर्णपर्यायः। इत्थम् – स्वापेक्षितस्य वर्णसमुदायस्य अन्त्यात् पूर्वो वर्ण उपधासञ्ज्ञो भवतीति सूत्रार्थः। तद्यथा सखन् स इत्यत्र अपेक्षितो वर्णसमुदायः सखन् इति समुदायः तस्यान्तिमो वर्णः नकारः तस्मात् पूर्व अकारः, तस्य उपधा संज्ञा भवति। या या संज्ञा सा सा फलवती तस्मात् उपधासंज्ञाया अत्र प्रयोजनं कथयति अग्रिमेण सूत्रेण –

सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ 6.4.8 नान्तस्योपाधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे।

संस्कृतव्याख्या – सर्वनामस्थाने च असम्बुद्धौ इति सूत्रस्य पदविभागः। सूत्रेऽस्मिन् पदत्रयम्। सर्वनामस्थाने इति सप्तम्यन्तम्, च इत्यव्ययम्, असम्बुद्धौ इति सप्तम्यन्तं पदम्। असम्बुद्धौ = न सम्बुद्धिः असम्बुद्धिः, तस्याम् – असम्बुद्धौ। अत्र नोपधाया इत्यस्मात् न उपाधाया इत्येतस्य पदद्वयस्य, **ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः** इत्यतः दीर्घपदस्य चानुवृत्तिर्भवति। एतत्सर्वम् आदाय सूत्रस्यार्थो भवति सर्वनामस्थानसंज्ञके भिन्ने प्रत्यये परे नकारान्तस्य उपधासंज्ञकस्य वर्णस्य दीर्घो भवतीति। सखन् स इत्यवस्थायाम् उपधा सञ्ज्ञकस्य अकारस्य दीर्घे सखान् स् इति स्थितिर्भवति।

अपृक्त एकाल्प्रत्ययः 1.2.41 एकाल् प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसञ्ज्ञः स्यात्।

संस्कृतव्याख्या – संज्ञासूत्रमिदम्। त्रिपदमिदं सूत्रम्। अपृक्तः एकाल् प्रत्यय इति पदत्रयमपि प्रथमान्तम्।

एकश्चासौ अल् इति एकाल् अर्थात् एकाल्रूपो यः प्रत्ययः तस्य अपृक्तसंज्ञा भवति। तद्यथा सखान् स् इत्यत्र स इति सुप्रत्ययः तस्येत्संज्ञया स् इत्येकाल्रूपः प्रत्यय तस्य अपृक्तसंज्ञा इति।

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् 6.1.68 हलन्तात् परं दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सु ति सि इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते हल्ङ्याब्भ्यः किम्? ग्रामणीः। दीर्घात् किम्? निष्कौशाम्बिः। अतिखट्वः। सु तिसि इति किम्? अभैत्सीत्। तिपा सहचरितस्य सिपो ग्रहणात् सिचो ग्रहणं नास्ति। अपृक्तम् इति किम्? बिभर्ति। हल् किम्? बिभेद। प्रथमहल् किम्? राजा। नलोपादिर्न स्यात्, संयोगान्तस्य असिद्धत्वात्। सखा। हे सखे।

संस्कृतव्याख्या – हल्ङयाब्भ्यः दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् इति सूत्रस्य पदविभागः। पदचतुष्टयात्मकं सूत्रमिदम्। हल् च ङीप् च आप् च तेषामितरेतरद्वन्द्वसमासः हलङ्याबः, तेभ्यः हल्ङ्याब्भ्य इति पञ्चम्यन्तं पदम्। सुश्च तिश्च सिश्च इति समाहारद्वन्द्वेन सुतिसि इति तस्मात् सुतिसिनोऽपृक्तम्। अत्र **लोपो व्योर्वलि** इत्यस्मात् लोप इत्यनुवर्तते। एतेन हलन्तात् अङ्गात् परौ दीर्घौ यौ ङीप् आप् प्रत्ययान्तौ, ताभ्यां ङ्याबन्ताभ्याम् अङ्गाभ्यां परस्य सु ति सि इत्येतस्य अपृक्तस्य हलो लोपो भवतीति सूत्रार्थः सङ्गच्छते। यथा सखान् स् इत्यवस्थायां सकारस्य अपृक्तस्य लोपे सखान् इति जाते नकारस्य लोपे सखा इति।

अस्मिन् सूत्रे पठितस्य प्रत्येकं पदस्य प्रयोजनं निर्दिशति मूले भट्टोजीदीक्षितः। तथाहि –

सूत्रे **हल्ङ्याब्ग्रहणं** किमर्थम् – अर्थात् हलन्तात् दीर्घौ यौ ङ्यापौ ताभ्यां परस्य इति विधानस्य किं प्रयोजनम् केवलं दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् लुप्यत इत्येव वक्तव्यं हल्ङ्याप्ग्रहणेन किम् इति जिज्ञासायां कथयति – **ग्रामणीः** इत्यादौ दीर्घात् परस्य सु इत्यस्य लोपो मा भूत्।

अर्थात् सूत्रे ङ्याब्ग्रहणाभावे दीर्घात् परस्य अपृक्तस्य सुति सि इत्यस्य हल लोपः इत्यर्थे **ग्रामं नयति** इति विग्रहे ग्राम् उपपदात् नी धातोः क्विप् प्रत्यये उपपदसमासे नस्य णत्वे ग्रामणी इति जाते प्रातिपदिकसंज्ञायां सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे ग्रामणी स् इत्यवस्थायां दीर्घात् परस्य स् इत्यस्य लोपः स्यात् तन्माभूत् तदर्थं ङ्याब्ग्रहणम्, तद्ग्रहणे तु ङीपः आपश्च यो दीर्घीभूतः ई आ इत्युभाभ्यां परस्यैव लोपे ग्रामणी इत्यादौ सुलोपो न भवति तस्य रुत्वे विसर्गे ग्रामणीः इति रूपं भवति। एवमेव सूत्रे दीर्घग्रहणाभावे निष्कौशाम्बिः इत्यादौ यत्र ङीपः इकारस्य ह्रस्वो भवति तस्मात् ह्रस्व–इकारात्परस्यापि सुलोपः स्यात् **एकदेशविकृतमनन्यवत्** परिभाषाबलात् 'तन्माभूत् तदर्थं दीर्घग्रहणम्' आवश्यकम्।

एवमेव अतिखट्वः इत्यत्रापि टापः आकारस्य ह्रस्वे अतिखट्व स् इत्यवस्थायां सुलोपापत्तिः स्यात्।

सूत्रे सु तिसि इत्येतेषां ग्रहणेन **अभैत्सीत्** इत्यादौ सिच् प्रत्ययस्य सकारस्य अपृक्तत्वेऽपि तस्य लोपो न भवति अपृक्तत्वेऽपि सु ति सि इत्येभ्यो भिन्नत्वात्। अन्यथा सिचः सकारस्यापि लोपप्रसङ्गः आपतति।

अपृक्तं ग्रहणं किमर्थमिति चेत् कथयति – अपृक्तग्रहणाभावे अपृक्तभिन्नस्यापि स त् इत्यनयोर्लोपे बि भर् ति इत्यादौ रेफात् हलः परत्वेऽपि तकारस्य लोपो न भवति अन्यथा तस्यापि लोपे बिभर्ति इति रूपं न स्यात्। अतोऽपृक्तग्रहणमपि कर्त्तव्यमेवेति।

प्रकृतसूत्रस्य हल्ग्रहणेन बिभेद इत्यादौ अचो अकार 'णलोऽनुबन्धभूतः अपृक्तोऽपि' ति सम्बन्धितोऽपि वर्तते तस्य लोपः स्यात् तद्वारणाय हल्ग्रहणं कृतम्।

सूत्रे प्रथमहल्ग्रहणस्य प्रयोजनं कथयति– **राजा** इति। अस्यायं भावो राजा इत्यत्र राजन्स् इत्यवस्थायां **संयोगान्तस्य लोपः** इति सूत्रेण सकारस्य लोपे संभवे प्रथम हल्ग्रहणस्य नास्ति प्रयोजनमिति तत्र समाधानमुखेन कथयति मूले– न लोपे कार्ये कर्त्तव्ये संयोगान्तलोपस्य असिद्धत्वात् नकारलोपः न स्यात् तस्मात् अनेन सूत्रेण सलोपाय प्रथम हल्ग्रहणं कर्त्तव्यमेवेति।

सखा – सखिशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमाविभक्तावेकवचने **स्वौजसमौट्** इत्यादिना सूत्रेण सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे सखि स् इत्यवस्थायां '**अनङ् सौ**' इति सूत्रेण सखिशब्दस्य इकारस्य स्थाने अनङादेशेऽनुबन्धलोपे सखन् स् इति जाते, '**अलोऽन्त्यात् पूर्व उपधा**' इति सूत्रेण अकारस्य उपधासंज्ञायां, सु इत्यस्य च '**सुडनपुंसकस्य**' इति सूत्रेण सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् '**सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ**' इति सूत्रेण उपधा दीर्घे सखान् स् इति जाते '**हलङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्**' इतिसूत्रेण सलोपे, **नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य** इति सूत्रेण नलोपे सखा इति रूपं सिद्ध्यति।

हे सखे! =सखिशब्दात् सम्बोधनविवक्षायां सम्बोधनैकवचने सुविभक्तौ अनुबन्धलोपे सखि सु स् इति जाते '**एकवचनं सम्बुद्धिः**' इति सूत्रेण सम्बुद्धिसंज्ञायां, '**ह्रस्वस्य गुणः**' इति सूत्रेण इकारस्य गुणे एकारादेशे हे सखे स् इति जाते '**एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः**' इति सूत्रेण सलोपे हे सखे! इति रूपं सिद्ध्यति।

सख्युरसम्बुद्धौ 7.1.92 सख्युरङ्गात् परं सम्बुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिद्वत् स्यात्।

संस्कृतव्याख्या – सख्युः असम्बुद्धौ इति सूत्रस्य पदविभागः। अत्र पदद्वयम्। सख्युः इति पञ्चम्यन्तं पदम्, असम्बुद्धौ इति न सम्बुद्धि, असम्बुद्धि, तस्याम् इत्यर्थे सप्तम्येकवचनम्। अत्र '**इतोऽत् सर्वनामस्थाने**' इत्यस्मात् सर्वनामस्थाने इत्यस्य '**गोतो णित्**' इत्यस्मात् णित् इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। अङ्गस्य च अधिकारः। इत्थम् – अङ्गसंज्ञकात् सखिशब्दात् परस्य सम्बुद्धिभिन्नस्य सर्वनामस्थानस्य णिद्वद्भावो भवति। णिद्वद्भावे तन्निमित्तकं वृद्ध्यादिकार्यं विधीयते। तद्यथा –

अचो ञ्णिति 7.2.115 ञिति णिति च परेऽजन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्। सखायौ। सखायः। सखायम्। सखायौ। घिसंज्ञाभावान्न तत्कार्यम्, सख्या। सख्ये।

संस्कृतव्याख्या – सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयम्। अचः इति षष्ठ्यन्तम्, ञ च ण च इति ञणौ, ञ्णौ इत् यस्य तत् ञ्णित् तस्मिन् 'ञ्णिति' इति सप्तम्यन्तं पदम्। अत्र **मृजेर्वृद्धिः** इत्यस्मात् सूत्रात् वृद्धिपदस्यानुवृत्तिर्भवति, अङ्गस्य च अधिकारः। अच इति अङ्गस्य विशेषणं तेन तदन्तविधिर्भवति। ञ्णिति इत्यस्य सप्तम्यन्तत्वात् **तस्मिन्निति निर्दिष्टे** पूर्वस्य इति परिभाषासूत्रेण 'अव्यवहितपूर्वस्य' इत्यर्थो गृह्यते। एवं सर्वमादाय सूत्रस्यार्थो भवति यत् ञित्णित्प्रत्यये परे अजन्तस्य अङ्गस्य वृद्धिर्भवति इति। तद्याथा– सखि औ इत्यवस्थायाम्, इकारस्य वृद्धौ सखै औ, अयादेशे सखायौ इति।

सखायौ – सखिशब्दात् प्रथमाद्विवचने औ विभक्तौ सखि औ इत्यवस्थायां **सख्युरसम्बुद्धौ** इति सूत्रेण णिद्वद्भावे '**अचो ञ्णिति**' इतिसूत्रेण इकारस्य वृद्धौ ऐकारादेशे सखै औ इति जाते '**एचोऽयवायावः**' इतिसूत्रेण आय् इत्यादेशे वर्णसंयोगे सखायौ इति रूपं भवति। द्वितीया द्विवचनेऽपीदमेव रूपं भवति।

सखायः – सखिशब्दात् प्रथमाबहुवचने जस् विभक्तौ सखि जस् इति जातेऽनुबन्धलोपे सखि अस् इत्यवस्थायां **सख्युरसम्बुद्धौ** इति सूत्रेण णिद्वद्भावे, वृद्धौ आय् आदेशे सखाय् अस् इति जाते वर्णसंयोगे सस्य रुत्वे विसर्गे सखायः इति रूपं भवति।

सखायम् = सखिशब्दात् द्वितीयैकवचने अम् विभक्तौ सखि अम् इति जाते, णिद्वद्भावे वृद्धौ आयादेशे, वर्णसंयोगे सखायम् इति रूपं भवति।

सखीन् = सखिशब्दात् द्वितीयाबहुवचने शस् विभक्तौ अनुबन्धलोपे सखि अस् इति जाते '**प्रथमयोः पूर्वसवर्णः**' इतिसूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे सखीस् इति जाते, '**तस्माच्छसोः नः पुंसि**' इति सूत्रेण सस्य नत्वे सखीन् इति।

सख्या = सखिशब्दस्य तृतीयैकवचने टा विभक्तौ अनुबन्धलोपे घिसंज्ञाया अभावे सखि आ इति जाते '**आङो नास्त्रियाम्**' इति सूत्रेण आ इत्यस्य स्थाने ना आदेशे सखिना इति रूपं भवति।

सखिभ्याम् = सखिशब्दात् तृ च पञ्चमी द्विवचने भ्याम् विभक्तौ सखिभ्याम्।

सखिभिः = सखिशब्दात् तृतीयाबहुवचने भिस् विभक्तौ सखिभिस् इति जाते सस्य रुत्वे विसर्गे सखिभिः इति।

सख्ये = सखिशब्दात् चतुर्थ्येकवचने ङे विभक्तावनुबन्धलोपे सखि ए इति जाते घिसंज्ञाया अभावे '**इको यणचि**' इति सूत्रेण यणि वर्णसंयोगे सख्ये इति रूपं भवति।

ख्यत्यात्परस्य 6.1.112 खितिशब्दाभ्यां खितीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उत् स्यात्। सख्युः।

संस्कृतव्याख्या – ख्यत्यात् परस्य इति सूत्रस्य पदविभागः। ख्यश्च त्यश्च तयोः समाहारद्वन्द्वात् ख्यत्यम्, तस्मात् ख्यत्यात् इति पञ्चम्यन्तं रूपम्, ख्यत्य इत्यत्र कृतयणूसन्धिनिर्देशे खि, खी, ति ती इत्युभयोर्ग्रहणं भवति यणादेशस्य उभयत्र प्रवृत्तेः।

परस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम्। अत्र **ङसिङसोश्च** इत्यस्मात् ङसिङसोः इत्यस्य **एङः पदान्तादति** इत्यस्य अति इत्यस्य विभक्तिं विपरिणम्य अत इत्यस्य, ऋत् उत् इत्यतः उत् इत्यस्य च अनुवृत्तिर्भवति। एतेन यणादेशः कृतो यस्य एवंभूतात् खिशब्दात् तिशब्दात् एवमेव खीशब्दात् ती शब्दात् परस्य ङसि ङस् इत्यनयोः अकारस्य स्थाने उकारादेशे (ह्रस्वो) भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। सख्युः इति।

सख्युः – सखिशब्दस्य पञ्चमीषष्ठ्योरेकवचने यथासंख्यं ङसि ङस्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे सखि अस् इति जाते '**इको यणचि**' इति सूत्रेण इकारस्य यणादेशे वर्णसंयोगे सख्यस् इति जाते '**ख्यत्यात्परस्य**' इति सूत्रेण अकारस्य स्थाने उकारादेशे सख्युस् इत्यवस्थायां सस्य रुत्वे विसर्गे सख्युः इति रूपं भवति।

सख्योः = सखिशब्दात् षष्ठीसप्तम्योः द्विवचने ओस् विभक्तौ सखि ओस् इत्यवस्थायायाम् **इको यणचि** इति सूत्रेण यणि वर्णसंयोगे, सस्य रुत्वे विसर्गे सख्योः इति।

सखीनाम् = सखिशब्दात् षष्ठीबहुवचने आम् विभक्तौ सखि आम् इति जाते नुटि, अनुबन्धलोपे, नामि इति सूत्रेण दीर्घे सखीनाम् इति रूपं सिद्धम्।

औत् 7.3.118 इदुद्भ्यां परस्य ङेरौत्स्यात्।

उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था। शेषं हरिवत्। शोभनः सखा सुसखा। सुसखायौ। सुसखायः। अनङ्णिद्वद्भावयोराङ्गत्वात्तदन्तेऽपि प्रवृत्तिः। समुदायस्य सखिरूपत्वाभावाद् असखि (सू. 243) इति निषेधाप्रवृत्तेर्घिसञ्ज्ञा। सुसखिना। सुसखये।

ङसिङसोर्गुणे कृते कृतयणादेशत्वाभावात् ख्यत्यात् (सू.255) इत्युत्वं न। सुसखे। सुसखावित्यादि। एवमतिशयितः सखा अतिसखा। परमसखा यस्य इति विग्रहे परमसखा परमसखायौ इत्यादि।

गौणत्वेऽप्यनङ्णित्वे प्रवर्तेते। सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः। लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न टच्। हरिवत्। इहानङ्णित्वे न भवतः। गोस्त्रियो (सू. 656) इति ह्रस्वेन सखिशब्दस्य लाक्षणिकत्वात्। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् (प.114)

संस्कृतव्याख्या – एकपदात्मकम् इति सूत्रम्। औत् इति प्रथमान्तम्। अत्र **इदुद्भ्याम्** इति सूत्रस्य, **ङेराम्नद्याम्नीभ्यः** इत्यस्मात् 'ङे' इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति इत्थम् ह्रस्वेकारात् उकारात् परस्य ङे इत्यस्य स्थाने औत् (औ) इत्यादेशो भवतीति सूत्रार्थः।

अत्र पूर्वसूत्रात् इदुद्भ्याम् इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति परं सखिशब्दे इत् (इकारस्यैव) इत्यस्यैव सत्वात् उत् इत्यस्य च अभावात् केवलम् इत् इत्यस्यैवानुवृत्तिः कर्त्तव्या उत् इत्यस्यानुवृत्तिर्व्यथा इत्याशङ्कायां समाधानरूपेण मूले कथयति – **उकारानुवृत्तिरुत्तरार्था।** अर्थात् उत्तरार्थम् उकारानुवृत्तिः कृता अस्ति। '**अच्च घेः**' इत्यस्मिन् सूत्रे उकारानुवृत्तिरावश्यिकी तदर्थमत्राप्यनुवृत्तौ न काचित्क्षतिरिति। सख्यौ।

अत्र शोभनः सखा, सुखा इत्यादिसमासस्थले सुसखिशब्दे कथम् अनङादेशः णिद्वद्भावश्चेति शङ्कायां कथयति, अनङ् सौ सख्युरसम्बुद्धौ इत्यनयोरङ्गाधिकारे पाठात् एतदुभयमपि कार्यम् आङ्कार्यं वर्तते। आङ्गकार्यस्य च '**पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च** इति परिभाषानियमात् सखिशब्दात् विधीयमानं कार्यं समासस्थले तदन्ते सुसखि इत्यादिस्थलेऽपि भवति। किञ्च सुसखि इत्यस्य **शेषो घ्यसखि** इति सूत्रेण घिसंज्ञा भवति परम् अस्य अङ्गाधिकाराभावे तदन्तस्य घिसंज्ञा न भवति। **सुसखिना।**

किञ्च ङसिङसोर्गुणे कृते कृतस्य यणादेशस्य अभावात् **ख्यत्यात्परस्य** इति सूत्रेण उत्वमपि न भवति। सुसखे इत्यादि। एवमेव अतिसखा इत्यादि रूपं भवतीति।

सख्यौ = सखिशब्दात् सप्तम्येकवचने ङिविभक्तौ, अनुबन्धलोपे सखि इ इति जाते, **औत्** इति सूत्रेण इकारस्य स्थाने औकारादेशे सखि औ इत्यवस्थायाम् '**इको यणचि**' इतिसूत्रेण यणि वर्णसंयोगे सख्यौ इति रूपं सिद्ध्यति।

सखिषु – सखिशब्दात् सप्तमीबहुवचने सुविभक्तावनुबन्धलोपे सखि सु इति जाते '**आदेशप्रत्यययोः**' इति सूत्रेण सकारस्य षत्वे सखिषु इति।

सुसखा – शोभनः सखा इत्यर्थे तत्पुरुषे समासे सुसखि शब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ अनुबन्धलोपे सुसखि स् इति जाते '**पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च**' इति परिभाषया तदन्तेऽपि आङ्गकार्यस्य सिद्धत्वात् अनङ् सौ इति सूत्रेण इकारस्य अनङादेशेऽनुबन्धलोपे सुसखन् स् इति जाते **संयोगान्तस्य लोपः** इति सूत्रेण सलोपे उपधादीर्घे नलापे च सुसखा इति रूपं भवति।

एवमेव **सखिशब्दवत् सुसखायौ, सुसखायः इत्यादयः।**

सुसखिना = सुसखिशब्दात् तृतीयैकवचने टा विभक्तौ, अनुबन्धलोपे '**शेषो घ्यसखि**' इति सूत्रेण घिसंज्ञायाम्, '**आङो नाऽस्त्रियाम्**' इति सूत्रेण आकारस्य स्थाने ना आदेशे वर्णसंयोगे सुसखिना इति।

सुसखये = सुसखिशब्दात् चतुर्थ्येकवचने ङे विभक्तावनुबन्धलोपे सुसखि ए इत्यवस्थायां घिसंज्ञायां '**घेर्ङिति**' इति सूत्रेण इकारस्य गुणे सुसखे ए इति जाते अयादेशे वर्णसंयोगे सुसखये इति।

सुसखेः = सुसखिशब्दात् पञ्चमीषष्ठ्योरेकवचनं यथाक्रमं ङसिङस्विभक्तौ अनुबन्धलोपे, सुसखि अस् इत्यवस्थायां यणादेशं प्रबाध्य **घेर्ङिति** इति सूत्रेण इकारस्य गुणे सुसखे अस् इति जाते '**ङसिङसोश्च**' इतिसूत्रेण पूर्वरूपे सुसखेस् इति जाते सस्य रुत्वे विसर्गे सुसखेः इति। एवमेव अतिशयितः सखा, **अतिसखि** शब्दस्य, परमः सखा यस्य इति विग्रहे परमसखि शब्दस्य च रूपाणि भविष्यन्ति।

पतिः समास एव 1.4.8 पातिशब्दः समास एव घिसंज्ञः स्यात्।

पत्या। पत्ये। पत्युः। पत्युः। पतीनाम्। पत्यौ। शेषं हरिवत्। समासे तु भूपतये। कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः।

संस्कृतव्याख्या – सूत्रेऽस्मिन् पदत्रयं वर्तते। पतिः इति प्रथमान्तं, समासे इति सप्तम्यन्तम् एव इत्यव्ययपदं

प्रथमान्तम्। '**शेषो घ्यसखि**' इत्यस्मात् 'घि' इत्यनुवर्तते। एतेन समासे सत्येव पतिशब्दो घिसंज्ञको भवतीति सूत्रार्थः।

इदं सूत्रं नियमसूत्रं वर्तते। तथाहि – '**शेषो घ्यसखि**' इति सूत्रेण पतिशब्दस्य समासे असमासे इत्यभुयदशायां घिसंज्ञा सिद्धा तत्रानेन सूत्रेण एतन्निम्यते यत् पतिशब्दस्य घिसंज्ञा समास एव भविष्यति। तस्मात् समस्ते पदे एव घिसंज्ञानिमित्तं कार्यं भवति न तु केवलं पतिशब्दे, एतेन पतिशब्दस्य पत्या, पत्ये, पत्युः इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति।

अत्र सूत्रे सिद्धे सत्यारभ्यमाणो विधिर्नियमाय भवतीत्यनया परिभाषया आरभ्यमानो विधिः 'पति समास एव' इति सूत्रं वर्तते। एतेन स्वतोऽस्य नियमार्थत्वं सङ्गच्छते पुनः सूत्रे एव शब्दस्य पाठः कथम् इति जिज्ञासायाम् कथयति– अनेन सूत्रेण द्विविधं नियमस्वरूपं सङ्गच्छते तथाहि – **प्रथमः** – समासे पतिशब्दः एव घिसंज्ञकः इति, द्वितीयश्च समासे एव पतिशब्द घिसंज्ञकः। तत्र समासे पतिशब्दस्यैव घिसंज्ञा स्वीकारे अन्यस्य इकारान्तशब्दस्य न घिसंज्ञा। अयं विपरीतनियमः। द्वितीयेन नियमेन पतिशब्दस्य यदि घिसंज्ञा तर्हि समास एव इति नियमः। सूत्रे 'एव' शब्दपाठात् विपरीतनियमस्य ग्रहणं न भवति। तस्मात् समासे तु भूपतिना इत्यादिरूपं भवति।

पतिशब्दस्य प्रथमाद्वितीयाविभक्तौ हरिशब्दवत् **पतिः, पती, पतयः, पतिम्, पती, पतीन्** इत्येवं रूपं भवति।

पत्या = पतिशब्दस्य तृतीयैकवचने टा विभक्तौ अनुबन्धलोपे पति आ इत्यवस्थायां '**शेषो घ्यसखि**' इति सूत्रेण यणि वर्णसंयोगे **पत्या** इति रूपं सिद्ध्यति।

पत्ये =पतिशब्दस्य चतुर्थ्येकवचने ङे विभक्तावनुबन्धलोपे पति एव इत्यवस्थायां घिसंज्ञाभावे '**इको यणचि**' इति सूत्रेण यणि वर्णसंयोगे पत्ये इति रूपं सिद्धम्।

पत्युः = पतिशब्दस्य पञ्चमीषष्ठ्योरेकवचने यथाक्रमं ङसिङस्विभक्तौ अनुबन्धलोपे पति अस् इत्यवस्थायाम् '**इको यणचि**' इति सूत्रेण यणि पत्यस् इति जाते '**ख्यत्यात्परस्य**' इति सूत्रेण अकारस्य उत्वे पत्युस् इति जाते, सस्य रुत्वे विसर्गे पत्युः इति रूपं सिद्ध्यति।

पत्यौ = पतिशब्दस्य सप्तम्येकवचने ङि विभक्तौ अनुबन्धलोपे पति इ इत्यवस्थायाम् '**औत्**' इति सूत्रेण इकारस्य स्थाने औकारादेशे '**इको यणचि**' इति सूत्रेण यणि वर्णसंयोगे पत्यौ इति रूपं सिद्ध्यति।

घिसंज्ञाभावे '**इको यणचि**' इति सूत्रेण यणि वर्णसंयोगे पत्ये इति रूपं सिद्धम्।

शेषं हरिवत्।

कति शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः= कति शब्दो नित्यमेव बहुवचन एव प्रयुज्यते तस्मात् एकवचने द्विवचने चास्य रूपं न भवतीति तात्पर्यम्। कतिशब्दोऽयं डति प्रत्ययान्तः।

बहुगणवतु डति संख्या 1.1.23। एते संख्यासंज्ञा स्युः।

संस्कृतव्याख्या – सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयं वर्तते। बहुश्च गणश्च वतुश्च डतिश्च तेषां समाहारद्वन्द्वसमासान्तं बहुगणवतुडति इति प्रथमान्तं पदम्, संख्या इति च प्रथमान्तं विधेयं पदम्। एतेन बहुगणशब्दः वतु प्रत्ययान्त डतिप्रत्ययान्तश्च शब्दः संख्यासंज्ञको भवतीति सूत्र तात्पर्यम्।

अत्र सूत्रे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम् इति परिभाषया तदन्तग्रहणेन वतुप्रत्ययान्त डतिप्रत्ययान्तश्चेत्यर्थः, संख्यायतेऽनया सा संख्या इत्यन्वर्थसंज्ञया बहुगणशब्दोऽपि त्रित्वसंख्याप्रभृति परार्धपर्यन्तं संख्यावाचको गृह्यते न तु वैपुल्यवाचको बहुशब्दः संघार्थवाचकश्च गणशब्दः। वतुप्रत्ययोऽप्यत्र **यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्** इति सूत्रेण विहितस्य परिमाणार्थतद्धितप्रत्ययस्य ग्रहणं भवति, न तु '**तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः**' इतिसूत्रेण विहितस्य वतिप्रत्ययस्य।

एवमेव तद्धितप्रत्ययान्त एव डतिप्रत्ययोऽपि न त्वुणादिसूत्रेण विहितस्य डतिप्रत्ययस्य **सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणात्।**

संख्यापदेन लोके एकः द्वौ बहवः इत्यादीनां संख्यावाचकानां ग्रहणं भवति, प्रकृतसूत्रेणापि संख्यासंज्ञा क्रियते। एतेन संख्यापदेन अकृत्रिमस्य एकत्वादेः कृत्रिमस्य बह्वादेश्च ग्रहणे '**कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययः**' इति परिभाषया कृत्रिमस्यैव ग्रहणं सिद्धं तथापि '**संख्यायाः अतिशदन्तायाः कन्**' इति सूत्रे लोकप्रसिद्धसंख्यावाचकस्य विंशति त्रिंशत् इत्यादिशब्देभ्यः कन्प्रत्ययस्य निषेधेन ज्ञाप्यते यत् संख्याग्रहणे **उभयगतिरिह** भवति। अर्थात् कृत्रिमाकृत्रिमयोरुभयोर्ग्रहणं भवति।

बहुगणशब्दः यथा – **बहुकृत्वः**, संख्यायाः विधार्थे – **बहुधा**, कन् प्रत्ययान्तो यथा – **बहुकः**, शस् प्रत्ययान्तो यथा – **बहुशः**, डट्प्रत्ययान्तः **तिथुक्** आगमविशिष्टो यथा – **बहुतिथः** इत्यादिशब्दो गृह्यते।

वतुप्रत्ययान्तः शब्दो यथा – **तावत्कृत्वः, तावद्धा, तावत्कः, तावतिथः, यावतिथः, एतावत्कृत्वः** इत्यादयः।

डतिप्रत्ययान्तो यथा– कियत्कृत्वः, कतिधा, कतिशः, कतिथ इत्यादयः।

डति च 1.1.25 डत्यन्ता संख्या षट्सञ्ज्ञा स्यात्।

संस्कृतव्याख्या – संज्ञासूत्रमिदम्। अत्र पदद्वयम्। डति इति प्रथमान्तम्, च इत्यव्ययम्। अत्र **बहुगणवतुडतिसंख्या** इत्यस्मात् संख्यापदस्य **ष्णान्ता षट्** इत्यस्मात् षट् इति संज्ञावाचकस्य पदस्य अनुवृत्तिर्भवति। प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य ग्रहणम् इति परिभाषया तदन्तग्रहणेन डतिप्रत्ययान्तस्य ग्रहणम्। इत्थम् – डतिप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञकः षट्संज्ञको भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते।

प्रत्ययस्य लुक् श्लु लुपः 1.1.61 लुक्श्लुलुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्सञ्ज्ञं स्यात्।

संस्कृतव्याख्या – संज्ञासूत्रम् इदम् द्विपदात्मकम्। प्रत्ययस्य इति षष्ठ्यन्तं, लुक् च, श्लुश्च, लुप् च इत्येतेषां समाहारद्वन्द्वसमासान्तं लुक्श्लुलुपः इति प्रथमाबहुवचनान्तं पदम्। '**अदर्शनं लोपः**' इत्यस्मात् अदर्शनम् इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। अत्र सूत्रे लुक्श्लुलुपः इत्यस्यावृत्तिं कृत्वा विभक्तिविपरिणामेन तृतीयाबहुवचने लुक्श्लुलुप्शब्दैः इत्यस्य प्रत्ययस्य अदर्शनम् इत्यनेन सहान्वयो भवति यथासंख्यमन्वयेन च सूत्रस्यार्थो भवति यत् – लुक् श्लु लुप् शब्दैः कथितस्य प्रत्ययस्य अदर्शनस्य यथासंख्यं लुक् श्लु लुप् संज्ञा भवतीति।

अर्थात् लुकशब्देन प्रत्ययस्य अदर्शनस्य लुक् संज्ञा, श्लुशब्देन प्रत्ययस्य अदर्शनस्य श्लुसंज्ञा, लुप्शब्देन च प्रत्ययस्य अदर्शनस्य लुप्संज्ञा भवतीति।

षड्भ्यो लुक् 7.1.22 षड्भ्यः परयोर्जश्शसोर्लुक् स्यात्।

संस्कृतव्याख्या – विधिसूत्रमिदम्। षड्भ्य इति पञ्चम्यन्तं, लुक् इति प्रथमान्तम् इत्येतत् पदद्वयमत्र विद्यते। '**जश्शसोः शिः**' इति सूत्रेण जश्शसोः इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। षट्पदेन षट्संज्ञकानां ग्रहणात् षड्भ्यः इति बहुवचने प्रयोगः। इत्थं षट्संज्ञकेभ्यः शब्देभ्यः परयोः जश्शसो लुक् भवतीति सूत्रार्थः सङ्गच्छते।

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् 1.1.62

प्रत्यये लुप्तेऽपि तदाश्रितं कार्यं स्यात्। इति जसि च (सू.241) इति गुणे प्राप्ते –

संस्कृतव्याख्या – अतिदेशसूत्रमिदम्। सूत्रे पदद्वयम् – प्रत्ययस्य लोपः इति प्रत्ययलोपः तस्मिन् प्रत्ययलोपे इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्, प्रत्ययोः लक्षणं निमित्तं यस्य तत् प्रत्ययलक्षणम्, इति बहुव्रीहिसमासान्तं प्रथमान्तं

पदम्। एतेन प्रत्यये लुप्ते, अर्थात् प्रत्ययस्य लोपे सत्यपि तन्निमित्तम् अर्थात् प्रत्ययसत्वे तदाश्रितं यत्कार्यं प्राप्तं भवति तत्कार्यं भवतीति सूत्रस्य अर्थः संघटते।

यथा कति जस् इत्यवस्थायां जस् प्रत्यये सत्वे **'जशि च'** इति सूत्रेण प्राप्तं गुणकार्यं जस् प्रत्यये लोपेऽपि प्राप्नोतीति।

न लुमताङ्गस्य 1.1.63 लुक् श्लु लुप् एते लुमन्तः। लुमताशब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात्। कति। कति। कतिभिः। कतिभ्यः। कतिभ्यः। कतीनाम्। अस्मदद्युष्मद्षट्सञ्ज्ञकास्त्रिषु सरूपाः। त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः। त्रयः। त्रीन्। त्रीभिः। त्रिभ्यः। त्रिभ्यः।

संस्कृतव्याख्या – अपवादसूत्रमिदम्। अत्र पदत्रयम्। तथाहि – लुः (इत्येकदेशः)अस्य अस्ति इति लुमान् तेन लुमता इति तृतीयैकवचनान्तम्। न इत्यव्ययपदम्, अङ्गस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम्। अत्र **प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्** इति सूत्रमनुवर्तते। एतेन यत्र लुमान्, तस्य– अर्थात् लुशब्देन लुक्, श्लु लुप् इत्येतस्य प्रत्ययस्य अदर्शनं (लोपसंज्ञं) भवति तन्निमित्ताश्रितम् अङ्गकार्यं न भवतीति सूत्रस्यार्थो निष्पद्यते। तथाहि कति शब्दात् जस्प्रत्यये तस्य लोपे जसि चेति सूत्रेण प्राप्तो गुणादेशो न भवति।

कति = कतिशब्दात् प्रथमा द्वितीया बहुवचने यथाक्रमं जस् शस् प्रत्यये अनुबन्धलोपे कति अस् इति जाते **'बहुगणवतुडतिसंख्या'** इति सूत्रेण संख्यासंज्ञायां, **'डति च'** इति सूत्रेण षट्संज्ञायां **'षड्भ्यो लुक्'** इति सूत्रेण जस् शसोः लुकि कति इति जाते, **'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्'** इति सूत्रेण प्रत्यये लुप्ते तन्निमित्तके **'जसि च'** इति इतिसूत्रेण गुणे प्राप्ते **'न लुमताङ्गस्य'** इति सूत्रेण निषेधे कति इति रूपं सिद्ध्यति।

कतिभिः = कतिशब्दात् तृतीयाबहुवचने भिस् प्रत्यये, संयोगे सस्य रुत्वे विसर्गे कतिभिः।

कतिभ्यः = कतिशब्दात् च पञ्चम्योरेकवचने भ्यस् प्रत्यये सस्य रुत्वे विसर्गे कतिभ्यः।

कतीनाम् = कतिशब्दात् षष्ठीबहुवचने आम् विभक्तौ कति, आम् इति जाते **'ह्रस्वनद्यापो नुट्'** इति सूत्रेण नुटि, अनुबन्धलोपे, **'नामि'** इति सूत्रेण दीर्घे कतीनाम् इति।

कतिषु = कतिशब्दात् सप्तमीबहुवचने सुप् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, सस्य षत्वे कतिषु इति।

युष्मदस्मत्......... युष्मद् अस्मद् षट्संज्ञकस्य शब्दः त्रिषु लिङ्गेषु समानरूपको भवति। सरूपा=समानानि रूपाणि येषां ते समानरूपवन्तो भवन्ति यतोहि तत्र लिङ्गबोधकप्रत्यया (टाप् ङीबादयः प्रत्ययाः) न भवन्ति।

त्रिशब्दो नित्यं बहुवचने एव प्रयुज्यते = **त्रयः। त्रीन्। त्रिभिः। त्रिभ्यः। त्रयाणाम्। त्रिषु** इति।

त्रयः = त्रिशब्दात् प्रथमाबहुवचने जस्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे त्रि अस् इति जाते **'जसि च'** इति सूत्रेण इकारस्य गुणे एकारादेशे त्रे अस् इति जाते **'एचोऽयवायावः'** इति सूत्रेण अयादेशे वर्णसंयोगे सस्य रुत्वे विसर्गे त्रयः इति रूपं सिद्ध्यति।

त्रीन् = त्रिशब्दात् द्वितीयाबहुवचने शस् विभक्तौ, अनुबन्धलोपे त्रि अस् इति जाते, **'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः'** इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे त्रीस् इति जाते, **'तस्माच्छसो नः पुंसि'** इति सूत्रेण तकारस्य नत्वे त्रीन् इति रूपं सिद्ध्यति।

त्रिभिः = त्रिशब्दात् तृतीयाबहुवचने भिस् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे सस्य रुत्वे विसर्गे त्रिभिः इति।

त्रिभ्यः = त्रिशब्दात् चतुर्थीपञ्चम्योरेकवचने भ्यस् प्रत्यये सस्य रुत्वे विसर्गे त्रिभ्य इति।

त्रेस्त्रयः 7.2.53 त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि। त्रयाणाम्। परमत्रयाणाम्। गौणत्वे तु नेति केचित्। प्रियत्रीणाम्। वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम्। त्रिषु। द्विशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः।

संस्कृतव्याख्या – द्विपदात्मकं विधिसूत्रमिदम्। त्रेः इति षष्ठ्यन्तं, त्रय इति प्रथमान्तं पदम्। अत्र **आमि सर्वनाम्नः सुट्** सूत्रात् आमि इत्यनुवर्तते। एतेन आमि विभक्तौ परे त्रिशब्दस्य स्थाने त्रय आदेशो भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। अयं त्रयादेश अनेकाल्त्वात् सम्पूर्णस्य त्रि इत्यस्य स्थाने भवति।

त्रयाणाम् = त्रिशब्दात् षष्ठीबहुवचने आमि विभक्तौ त्रि आम् इत्यवस्थायां **'ह्रस्वनद्यापो नुट्'** इति सूत्रेण प्राप्तं नुटं प्रबाध्य **'त्रेस्त्रयः'** इति सूत्रेण पूर्वं त्रिस्थाने त्रयादेशे इति जाते त्रय आम् इत्यवस्थायां नुटि, अनुबन्धलोपे त्रय न् आम् इति जाते, **नामि** इति सूत्रेण दीर्घे, णत्वे च त्रयाणाम् इति।

त्रिषु = त्रिशब्दात् सप्तमीबहुवचने सुप् प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे त्रि सु इति जाते **आदेशप्रत्यययोः** इति सूत्रेण सस्य षत्वे त्रिषु इति।

परमत्रयाणाम् = परमाश्च ते त्रयः इति विग्रहे कर्मधारयसमासे परमत्रिशब्दात् **पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य चेति** नियमेन, **निर्दिश्यमानस्यादेशा** भवन्ति इति परिभाषया त्रिशब्दस्य स्थाने त्रयादेशे, **परमत्रयः, परमत्रीन्, परमत्रिभिः, परमत्रिभ्यः, परमत्रयाणाम्, परमत्रिषु** इति रूपं भवति।

प्रिया त्रयो यस्य इति विग्रहे बहुव्रीहि समासे प्रियत्रिशब्दात् अन्यपदार्थस्य प्राधान्यात् त्रिशब्दस्य च अप्राधान्यात् वचनेषु रूपं भवति। तत्र आमिविभक्तिं परित्यज्य सर्वत्र हरिशब्द इव, **प्रियत्रिः, प्रियत्री, प्रियत्रय** इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति।

केचन् आचार्या गौणत्वे न त्रयादेश इति स्वीकृत्य त्रयादेशाभावे आमि **प्रियत्रीणाम्** इत्येव रूपं कथयन्ति।

वस्तुतस्तु प्रियत्रयाणाम् इत्येवोचितम्, **गौणमुख्यन्यायस्य** अत्र न प्रवृत्तिः तस्य तदाश्रिते कार्ये एव प्रवृत्तेः, नात्र पदाश्रितं कार्यमिति तात्पर्यम्।

त्यदादीनामः 7.2.102 एषामकारोऽन्तादेशः स्याद्विभक्तौ।

द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः (वा. 4468) द्वौ। द्वौ। द्वाभ्याम्। द्वाभ्याम्। द्वयोः। द्वयोः। द्विपर्यन्तानाम् इति किम्? भवान्। भवन्तौ। भवन्तः। संज्ञायामुपसर्जनत्वे च नात्वम्, सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात्। द्विर्नाम कश्चित्। द्विः। द्वी। द्वयः। द्वावतिक्रान्तोऽतिद्विः। हरिवत्। प्राधान्ये तु परमद्वावित्यादिः।

औडुलोमिः। औडुलोमी। बहुवचने तु उडुलोमाः। लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः (वा. 256) बाह्वादीञोऽपवादः। औडुलोमिम्। औडुलोमी। उडुलोमान्।

इति इदन्ताः

संस्कृतव्याख्या – त्यदा......। विधिसूत्रमिदम्। त्यदादीनाम् अः इति सूत्रस्य पदच्छेदः। त्यद् आदिर्येषां ते त्यदादयः, तेषामित्यर्थे बहुव्रीहिसमासघटितं षष्ठीबहुवचनान्तं 'त्यदादीनाम्' इति पदम्। अ इति प्रथमान्तम् **'अष्टन आ विभक्तौ'** इत्यस्मात् विभक्तौ इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। एतेन विभक्तौ परत्वे त्यदादीनां पठितानां शब्दानाम् अन्त्यस्य वर्णस्य स्थाने अकारादेशः स्यादिति सूत्रार्थः।

अनेन सूत्रेण विधीयमानोऽकारः द्विपर्यन्तमेव अर्थात् त्यद् तद् यद् एतद् इदम्, अदस् एकः, द्वि इत्येतत् पर्यन्तं भवति। तद्यथा – द्वि औ इत्यवस्थायां इकारस्य स्थाने अकारादेशे **वृद्धिरेचि** सूत्रेण वृद्धौ कृतायां द्वौ इति।

अनेन द्विपर्यन्तमेव अकारान्तादेशविधानेन त्यदादीगणपठितेऽपि भवत् शब्दस्य तकारस्य स्थाने अन्तादेशो न भवति। अतः भवत् शब्दस्य **भवान् भवन्तौ भवन्तः** इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति।

त्यदादीनाम इत्यनेन सूत्रेण विधीयमानोऽकारः संज्ञायाम् उपसर्जने (अप्रधाने) न भवति त्यदादीगणस्य सर्वादिगणान्तर्गतकार्यत्वात्। अर्थात् सर्वादिगणे यत्कार्यं न भवति तत्कार्यं तदन्तर्गतगणेऽपि न भवतीति।

यथा **द्विः** इति कस्यचित् नाम यद्यस्ति तर्हि संज्ञात्वात् न तदन्तस्य अकारादेशः। तत्र तु द्विः, द्वी द्वयः इत्येवं रूपं भवति।

उपसर्जनत्वे यथा– द्वौ अतिक्रान्तो इत्यर्थे द्वितीयातत्पुरुषे अतिद्वि इत्यत्र **'एकविभक्तिचापूर्वनिपाते'** इति सूत्रेण द्विशब्दः उपसर्जनसंज्ञकः तस्मादत्रापि अकारान्तादेशो न भवति।

यत्र तु समासेऽपि द्विशब्दः प्रधानो भवति तत्र अकारान्तादेशः भवत्येव यथा – परमश्चासौ द्वौ च इत्यर्थे कर्मधारये 'परमद्वि' इत्यस्मात् द्विशब्दस्य अकारान्तादेशे परमद्वौ इति रूपं भवति।

द्वौ = द्विशब्दात् प्रथमाद्वितीयाद्विवचने औ विभक्तौ द्वि औ इति जाते, **त्यदादीनामः** इति सूत्रेण द्विशब्दस्य इकारस्य स्थाने अकारादेशे द्व औ इत्यवस्थायां **वृद्धिरेचि** इतिसूत्रेण वृद्धौ द्वौ इति रूपं सिद्ध्यति।

द्वाभ्याम् = द्विशब्दात् तृतीयाचतुर्थीपञ्चमी इत्येतेषां द्विवचने भ्याम् विभक्तौ द्विभ्याम् इति जाते, **त्यदादीनामः** इति सूत्रेण इकारस्य अकारादेशे, **'सुपि च'** इति सूत्रेण दीर्घे द्वाभ्याम् इति।

द्वयोः = द्विशब्दात् षष्ठीसप्तम्योः द्विवचने ओसिविभक्तौ द्वि ओस् इति जाते, त्यदादीनामः इति सूत्रेण अकारादेशे द्व ओस् इति जाते **'ओसि च'** इति सूत्रेण एत्वे, **'एचोऽयवायावः'** इति सूत्रेण अयादेशे वर्णसंयोगे सस्य रुत्वे विसर्गे द्वयोः इति रूपं सिद्धम्।

औडुलोमिः = उडुलोम्नः अपत्यं पुमान् इत्यर्थे बाह्वादिभ्यश्च सूत्रेण इञ् प्रत्ययान्तात् आडुलोमिशब्दात् प्रथमैकवचने सुविभक्तौ अनुबन्धलोपे सस्य रुत्वे विसर्गे औडुलोमिः इति रूपं भवति।

औडुलोमी = औडुलोमिशब्दात् प्रथमाद्वितीयाद्विवचने औ विभक्तौ **'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः'** इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे औडुलोमी इति।

उडुलोमाः = उडुलोम्नः अपत्यम् इत्यर्थे बहुवचने इञ् प्रत्ययो न भवति, अपितु **'लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः'** इति वार्तिकेन अ प्रत्ययो भवति तेन बहुवचने **'उडुलोम'** शब्दो भवति। तस्मात् उडुलोमशब्दात् प्रथमाबहुवचने जस् विभक्तौ अनुबन्धलोपे, पूर्वसवर्णदीर्घे सस्य रुत्वे, विसर्गे उडुलोमाः इति रूपं भवतीति।

इति इदन्ताः

वातप्रमीः (उ.सू.441) इत्युणादिसूत्रेण माङ ईप्रत्ययः। स च कित्। वातं प्रमिमीते वातप्रमीः। दीर्घाज्जसि च (सू.२३९)। वातप्रम्यौ। वातप्रम्यः। हे वातप्रमीः। अमिपूर्वः (सू.१९४)। वातप्रमीम्। वातप्रम्यौ। वातप्रमीन्। वातप्रम्या। वातप्रमीभ्याम्। वातप्रम्ये। वातप्रमीभ्याम्। वातप्रम्यः। वातप्रमीभ्याम्। वातप्रम्यः। वातप्रम्योः। वातप्रम्याम्। दीर्घत्यान्न नुट्। ङौ तु सवर्णदीर्घः वातप्रमी। वातप्रम्योः। वातप्रमीषु। एवं ययीपप्यादयः।

यान्त्यनेनेति ययीः – मार्गः। पाति लोकमिति पपीः सूर्यः। यापोः किद्द्वे च (उ.सू.439) इति ईप्रत्ययः। क्विबन्तवातप्रमीशब्दस्य त्वमि शसि ङौ च विशेषः। वातप्रम्यम्। वातप्रम्यः। वातप्रम्यि। एरनेकाचः – इति वक्ष्यमाणो यण्। प्रधीवत्।

बह्वयः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी। दीर्घङ्यन्तत्वात् हलङ्याप् (सू.252) इति सुलोपः।

संस्कृतव्याख्या – क्विप् प्रत्ययान्तो वातप्रमी शब्दोऽपि दीर्घ ईकारान्तः पुल्लिंगः, तस्य च ययी पपी इत्यादिवत् रूपं प्रचलति तत्र केवलं अमि शसि ङिप्रत्यये च परे विशेषो भवति। तत्र द्वितीयैकवचने अमि, वातप्रमी+अम् इत्यवस्थायाम् **अमिपूर्वः** इति सूत्रेण पूर्वरूपं प्रबाध्य **'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य'** इति सूत्रेण यणि **वातप्रम्यम्** इति रूपं भवति, द्वितीयाबहुवचने शसि, तथा च सप्तम्येकवचने ङिप्रत्यये परे यथाक्रमं पूर्वसवर्णं प्रबाध्य यणि **वातप्रम्यः**, **वातप्रम्यि** इति रूपं भवति।

बहुश्रेयसी = बह्वयः श्रेयस्यो यस्य सः पुरुषः इत्यर्थे बहुश्रेयसी इति पुंवाचकात् प्रथमैकवचने बहुश्रेयसी सु इत्यवस्थायां हलङ्यादिना सुलोपे बहुश्रेयसी इति रूपं भवति।

यू स्त्र्याख्यौ नदी 1.4.3 ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः। प्रथमलिङ्गग्रहणं च (वा. १०३६) पूर्वं स्त्राख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि इदानीं नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः।

संस्कृतव्याख्या = संज्ञासूत्रमिदम्। अत्र पदत्रयं वर्तते। यू इति लुप्तप्रथमान्तं स्त्राख्यौ इति प्रथमान्तं, नदी इति च प्रथमान्तं पदम्।

तत्र ईश्च ऊश्चेति तयो यू इति इतरेतरद्वन्द्वसमासः। यू स्त्रियम् आचक्षाते इति स्त्र्याख्यौ। यू इति विशेषणं विशेषणत्वात् तदन्तविधिः, एतेन ईदन्तम् ऊदन्तम् इत्यर्थः। स्त्र्याख्यौ इत्यनेन नित्यस्त्रीलिङ्गशब्दौ गृह्येते। इत्थम् – नित्यं स्त्रीलिङ्गकः दीर्घईकारान्तः ऊकारान्तश्च इत्येतौ शब्दौ नदीसंज्ञकौ भवत इति सूत्रार्थः सम्पद्यते।

सूत्रे स्त्रियाम् इत्येव सिद्धौ आख्यौ इति पाठेन यस्य शब्दस्यार्थे स्वत एव स्त्रीत्वं तस्यैव नदीसंज्ञा, अन्यपदेन स्त्रीत्वे बोधिते सति न तस्य नदीसंज्ञा इति तात्पर्यम्। यथा – **ग्रामण्ये स्त्रियै इत्यर्थे** ग्रामणी शब्दे स्त्रियै इत्यनेन पदेन स्त्रीत्वद्योतनात् नदीसंज्ञा न भवति।

अत्र सूत्रे नदीसंज्ञाविषये विशेषमुपपादयति वार्तिकद्वारा – तथाहि **प्रथमलिङ्गग्रहणं च** – अर्थात् नदीसंज्ञाविषये प्रथमलिङ्गस्यापि ग्रहणं भवति। तात्पर्यमिदमस्ति यत् समासात्प्राक् स्त्रीलिङ्गेसत्वात् समासे उपसर्जनसंज्ञायां पुंवत्वेऽपि प्रथमलिङ्गमादाय नदीसंज्ञा भवति अत एव बह्वयः श्रेयस्यां यस्य स इत्यत्र बह्वी जस् श्रेयसी जस् इत्यत्र श्रेयसी शब्दः स्त्रीलिङ्गे समासत्वात् तस्य पुंवत्वेऽपि बहुश्रेयसी इत्यस्य नदीसंज्ञा भवति इति।

बहुश्रेयसीशब्दात् सम्बोधनैकवचने सुप्रत्यये हे बहुश्रेयसी सु इत्यवस्थायाम् –

अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः 6.3.106 अम्बार्थानां नद्यन्तानां च ह्रस्वः स्यात्सम्बुद्धौ। हे बहुश्रेयसि। शसि बहश्रेयसीन्।

संस्कृतव्याख्या – सूत्रमिदं विधिसूत्रम्। अत्र पदद्वयम्, अम्बा अर्थो यस्य सः अम्बार्थः। अम्बार्थश्च नदी च अम्बार्थनद्यौ तयोः अम्बार्थनद्योरिति षष्ठ्यन्तं पदमेकम्, ह्रस्वः इति प्रथमान्तं द्वितीयं पदम्। अत्र अङ्गस्य अधिकारः तस्य वचनविपरिणामेण अङ्गयो इति द्विवचनान्तं विशेष्यं पदम्, अम्बार्थनद्योरिति अङ्गयोः विशेषणम्। एतेन अम्बार्थकशब्दानां नद्यन्तशब्दानाञ्च सम्बुद्धिपरे ह्रस्वो भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तद्यथा – हे बहुश्रेयसि।

हे बहुश्रेयसि – बहुश्रेयसिशब्दात् सम्बोधनैकवचने सुविभक्तौ '**प्रथमलिङ्गग्रहणं चेति**' वार्तिकसहकारेण **यूस्त्र्याख्यौ नदी** इति सूत्रेण नदीसंज्ञायां हे बहुश्रेयसी स् इत्यवस्थायाम् अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः इति सूत्रेण ह्रस्वे हे बहुश्रेयसि स् इति जाते '**एङ्ह्रस्वात् सम्बुद्धेः**' इति सूत्रेण सुलोपे हे बहुश्रेयसि इति रूपं सिद्धम्।

बहुश्रेयसीम् = बहुश्रेयसी शब्दात् द्वितीयैकवचने अम् विभक्तौ 'अमिपूर्वः' इति सूत्रेण पूर्वरूपे बहुश्रेयसीम् इति।

बहुश्रेयसीन् = बहुश्रेयसीशब्दात् द्वितीयाबहुवचने बहुश्रेयसी शस् इति जाते अनुबन्धलोपे **प्रथमयोः पूर्वसवर्णः** इति सूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे, '**तस्माच्छसो नः पुंसि**' इतिसूत्रेण सस्य नत्वे बहुश्रेयसीन् इति सिद्धम्।

बहुश्रेयस्या = तृतीयैकवचने टा, अनुबन्धलोपे यणि।

बहुश्रेयसीभ्याम् = तृतीया–चतुर्थी–पञ्चमीद्विवचने भ्यामि।

बहुश्रेयसीभिः = तृतीयाबहुवचने भिस् सस्य रुत्वे विसर्गे।

आण्नद्याः 7.3.112 नद्यन्तात् परेषां ङितामाडागमः स्यात्।

संस्कृतव्याख्या – सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयम्। आट् इति प्रथमान्तं, नद्या इति पञ्चम्यन्तं पदम्। '**घेर्ङिति**' इति सूत्रात् विभक्तिवचनविपरिणामेन 'ङिताम्' इत्यस्य अनुवृत्तिः, अङ्गस्य च अधिकारः। एतेन नद्यन्तात् अङ्गात् परस्य ङिद्विभक्तेः आडागमः स्यादिति सूत्रार्थो भवति। ङेविभक्त्या ङे ङसि ङस् ङि इत्येता विभक्तयो गृह्यन्ते, अत्रैव आडागम इत्यवधेयम्।

आटश्च 6.1.10 आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्।

बहुश्रेयस्यै। बहुश्रेयस्याः। बहुश्रेयस्याः। नद्यन्तात्परत्वान्नुट्, बहुश्रेयसीनाम्।

संस्कृतव्याख्या – विधिसूत्रमिदम्। अत्र पदद्वयम्। आटः इति पञ्चम्यन्तम्, च इत्यव्ययम्। **इको यणचि** इतिसूत्रात् अचि इत्यस्य '**वृद्धिरेचि**' इत्यस्मात् वृद्धिपदस्य चानुवृत्तिर्भवति। **एकः पूर्वपरयोरधिकारो** वर्तते। एतेन आटः अचि परे पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धिः स्यादिति सूत्रार्थः सङ्गच्छते। तद्यथा = बहुश्रेस्यै इत्यादि।

बहुश्रेयस्यै = बहुश्रेयसी शब्दात् चतुर्थ्येकवचने ङे विभक्तौ, अनुबन्धलोपे '**यू स्त्र्याख्यौ नदी**' इति सूत्रेण नदीसंज्ञायाम्, '**आण्नद्याः**' इति सूत्रेण ङितः एकारस्य आडागमे बहुश्रेयसी आ ए इत्यवस्थायाम्, आटश्च इति सूत्रेण वृद्धौ बहुश्रेयसी ऐ इति जाते, '**इको यणचि**' इति सूत्रेण यणि वर्णसंयोगे बहुश्रेयस्यै इति सिद्धम्।

बहुश्रेयस्याः – बहुश्रेयसीशब्दात् पञ्चमीषष्ठ्योरेकवचने यथाक्रमं ङसिङस् विभक्तौ अनुबन्धलोपे बहुश्रेयसी अस् इति जाते, नदीसंज्ञायाम्, आण्नद्याः इति सूत्रेण आडागमेऽनुबन्धलोपे बहुश्रेयसी आ अस् इति जाते, आटश्च इति सूत्रेण वृद्धौ '**इको यणचि**' इति सूत्रेण यणि बहुश्रेयस्यास् इति जाते, सस्य रुत्वे विसर्गे बहुश्रेयस्याः इति रूपं सिद्धम्।

बहुश्रेयसीनाम् = बहुश्रेयसी शब्दात् षष्ठीबहुवचने बहुश्रेयसी आम् इति जाते नदीसंज्ञायाम्, '**ह्रस्वनद्यापो नुट्**' इति सूत्रेण नुटि, अनुबन्धलोपे '**पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः**' इति न्यायात् नामि इति सूत्रेण दीर्घे बहुश्रेयसीनाम् इति रूपं सिद्ध्यति।

ङे राम्नद्याम्नीभ्यः 7.3.116 नद्यन्तादाबन्तान्नीशब्दाच्च ङे राम् स्यात्। इह परत्वादाटा नुट् बाध्यते। बहुश्रेयस्याम्। शेषमीप्रत्ययान्तवातप्रमीवत्। अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः, अतिलक्ष्मीः। शेषं बहुश्रेयसीवत्। कुमारीमिच्छन् कुमारीवाचरन् वा ब्राह्मणः कुमारी, क्यजन्तादाचारक्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विप्। हल्ङ्याप् (सू. 252) इति सुलोपः।

संस्कृतव्याख्या – 'ङेः' आम् नद्याम्नीभ्य इति सूत्रस्य पदच्छेदः। ङेः इति षष्ठ्यान्तं पदम्, आम् इति प्रथमान्तं विधेयं पदम्। नदी च आप् च नीश्च इत्येतेषाम् इतरेतरद्वन्द्वसमासे नद्याम्न्यः तेभ्यो ङेराम्नद्यानीभ्यः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। अङ्गस्य अधिकारः तस्य वचनविपरिणामेन अङ्गभ्य इति पञ्चम्यन्तं विशेष्यं पदम्। तस्य च नद्याम्नीभ्य इति विशेषणम्। विशेषणत्वात् तेभ्यः तदन्तग्रहणं भवति। नद्याम्नीभ्यः इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वात् '**तस्मादित्युत्तरस्य**' इति परिभाषासूत्रेण अव्यवहितपरस्य कार्यं विधीयते। इत्थम् – नद्यन्तात् आबन्तात् नीशब्दाच्च परस्य ङि इत्यस्य स्थाने आमादेशो भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते। आम् इत्यस्य मकारस्य **न विभक्तौ तुस्माः** इति सूत्रेण निषेधात् इत्संज्ञा, लोपश्च न भवतीति।

बहुश्रेयस्याम्– बहुश्रेयसीशब्दात् सप्तम्येकवचने ङि विभक्तौ बहुश्रेयसी ङि इति जाते नदीसंज्ञायाम्, '**ङे राम्नद्याम्नीभ्यः**' इति सूत्रेण ङिस्थाने आम् इत्यादेशे बहुश्रेयसी आम् इति जाते परत्वात् नुटं प्रबाध्य आडागमेऽनुबन्धलोपे

बहुश्रेयसी आ आम् इति जाते '**आटश्च**' इति सूत्रेण वृद्धौ '**इको यणचि**' यणि वर्णसंयोगे बहुश्रेयस्याम् इति रूपं भवति। अवशिष्टं सर्वं रूपं मीप्रत्ययान्त वातप्रमीवत् भवति।

अतिलक्ष्मी: = अतिक्रान्तो लक्ष्मीम् इत्यर्थे द्वितीयातत्पुरुषसमासे अतिलक्ष्मी शब्दात् सुविभक्तौ अनुबन्धलोपे ङीप्रत्ययान्तत्वाभावात् सुलोपो न भवति तस्मात् सस्य रुत्वे विसर्गे अतिलक्ष्मी: इति रूपं भवति। **शेषं रूपं बहुश्रेयसीवत्** भवति।

कुमारी = कुमारीमिच्छन्, कुमारीवाचरन् वा ब्राह्मण: इत्यर्थे क्यजन्तादाचारात् क्विबन्ताद्वा कर्तरि क्विप् प्रत्यये तस्य सर्वापहारिलोपे कुमारी शब्दात् सु विभक्तौ अनुबन्धलोपे **हलङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्** इति सूत्रेण सुलोपे कुमारी इति रूपं भवति।

अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ 6.4.77 श्नुप्रत्ययान्तस्य इवर्णोवर्णान्तस्य धातो: 'भ्रू' इत्यस्य चाङ्गस्येङुवङौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे। ङिच्च (सू.43) इत्यन्तादेश:। आन्तरतम्यादेरियङ्। ओरुवङ् इतीयङि प्राप्ते –

संस्कृतव्याख्या – विधिसूत्रमिदम्। अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वो: इयङुवङौ इति सूत्रस्य पदविभाग:। श्नुश्च धातुश्च, भ्रुश्च तेषामित्यर्थे इतरेतरद्वन्द्वसमास: इश्च उश्च तयोरित्यर्थे य्वोरिति। इत्थम् श्नु, इवर्णान्त: उवर्णान्तश्च धातु: भ्रूशब्दश्च इत्येतानि स्थानीभूतानि पदानि, इयङुवङौ इति आदेशवाचकौ अचि इति सप्तम्यन्तं पदम्। अधिकृत्यस्य अङ्गस्य वचनपरिणामेण अङ्गानाम् इति बहुवचनान्तेन अन्वयो भवति। एतेन अजादिप्रत्यये परे श्नुप्रत्ययान्ताङ्गानाम्, इवर्णोवर्णान्तानां धात्वङ्गानां भ्रू इत्यङ्गस्य च अन्त्यस्य इकारस्य उकारस्य स्थाने यथाक्रमम् इयङ् उवङ् इत्येतौ आदेशौ भवत: इति सूत्रार्थ:।

एतदेव बोधयितुं कथयति मूले इयङ् उवङ् इत्यनयो: ङित्वात् ङिच्च इति सूत्रेण अन्तादेश:। किञ्च आन्तरतम्यात् इकारस्य स्थाने इयङ् उकारस्य च स्थाने उवङ् आदेशो भवति। तथाहि – कुमारी औ इत्यवस्थायाम् इकारस्य इयङादेश: प्राप्नोति –

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य 6.4.82 धात्वयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ प्रत्यये परे। इति यण्, कुमार्यौ। कुमार्य:। हे कुमारि! अमि शसि च कुमार्यम्, कुमार्य:। कुमार्यै। कुमार्या:। कुमार्या:। कुमारीणाम्। कुमार्याम्। कुमार्यो:।

प्रधी:। प्रध्यौ। प्रध्य:। प्रध्यम्। प्रध्य:

उन्नयतीत्युन्नी:। धातुना संयोगस्य विशेषणादिह स्यादेव यण्, उन्न्यौ। उन्नय:। हे उन्नी:। उन्न्यम्। ङेराम् उन्न्याम्। एवं ग्रामणी:। अनेकाच: किम्? नी:। नियौ। निय:। अमि शसि च परत्वादियङ् नियम्। निय:। ङे राम् –नियाम्।

असंयोगपूर्वस्य किम्? सुश्रियौ, यवक्रियौ।

गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते (वा. 5034) शुद्धधियौ, परमधियौ। कथं तर्हि 'दुर्धिय:' वृश्चिकभिय इत्यादि? उच्यते। दु:स्थिता धीर्येषाम् इति विग्रहे दुर् इत्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति। यत्क्रियायुक्ता: प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा:। वृश्चिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम्। वृश्चिकसंबन्धिनी भीर्वृश्चिकभीरित्युत्तरपदलोपो वा।

संस्कृतव्याख्या – एरनेकाचो..........। ए: अनेकाच:, असंयोगपूर्वस्य इति पदविभाग:। ए: इति इ इत्यस्य षष्ठ्येकवचनान्तं पदम्, न एकम् अनेकम्, अनेके अचो यस्मिन् सोऽनेकाच्, तस्य अनेकाच:

नञ्तत्पुरुषगर्भबहुव्रीहिसमाघटितं षष्ठ्येकवचनान्तम्, नास्ति संयोगः पूर्वो यस्य स असंयोगपूर्वः, तस्य इति असंयोगपूर्वस्य इति षष्ठ्यन्तं पदम्। अङ्गस्य अधिकारः 'इ' इत्यस्य विशेषणत्वात् तदन्तविधिः। इत्थम् – धात्ववयवो यः असंयोगपूर्वकः (संयोगः पूर्वस्मिन् नास्ति एवं भूतो) इवर्णान्तो धातुः स अन्ते यस्य तादृशस्य अनेकाचः अङ्गस्य यण् भवति, अजादिप्रत्यये पर इति सूत्रार्थः। इति यण् – **कुमारी औ, कुमार्यौ** इति।

कुमार्यौ = कुमारी शब्दात् प्रथमाद्वितीयाद्विवचने औ विभक्तौ कुमारी औ इत्यवस्थायाम् '**अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङ्ङुवङौ**' इति सूत्रेण इकारस्य स्थाने इयङिप्राप्ते तं प्रबाध्य '**एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य**' इतिसूत्रेण यणि, वर्णसंयोगे कुमार्यौ इति।

कुमार्यः = कुमारीशब्दात् प्रथमाबहुवचने जस् विभक्तौ अनुबन्धलोपे इयङादेशं प्रबाध्य यणि वर्णसंयोगे सस्य रुत्वे विसर्गे कुमार्य इति।

हे कुमारि! = कुमारीशब्दात् सम्बोधने एकवचने सुविभक्तौ अनुबन्धलोपे नदीसंज्ञायाम्, **अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः** इति सूत्रेण ह्रस्वे '**एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धे**' सुलोपे हे कुमारि इति।

कुमार्यम् = कुमारीशब्दात् द्वितीयैकवचने अमि, यणि कुमार्यम् इति।

कुमार्यः = कुमारीशब्दात् द्वितीयाबहुवचने शसि, अनुबन्धलोपे, **प्रथमयोः पूर्वसवर्णः** इति सूत्रेण दीर्घे प्राप्ते, **दीर्घाज्जसि च** इति सूत्रेण निषेधे, इयङिप्राप्ते, यणि कुमार्यस् सस्य रुत्वे विसर्गे कुमार्यः।

कुमार्या = कुमारीशब्दात् तृतीयैकवचने टाविभक्तौ अनुबन्धलोपे यणि कुमार्या इति सिद्धम्।

कुमार्यै = कुमारीशब्दात् चतुर्थ्येकवचने ङे विभक्तौ अनुबन्धलोपे कुमारी ए इति जाते, नदीसंज्ञायाम्, **आण्नद्या** इति सूत्रेण आडागमे आटश्च इति सूत्रेण वृद्धौ कुमारी ऐ इत्यवस्थायाम्, '**इको यणचि**' इति सूत्रेण यणि वर्णसंयोगे कुमार्यै इति सिद्धम्।

एवमेवान्यानि रूपाणि भवन्ति।

प्रधीः = प्रध्यायतीति प्रधी, शब्दात् प्रथमैकवचने सुविभक्तौ अनुबन्धलोपे अङ्यन्तत्वात् सुलोपाभावे सस्य रुत्वे विसर्गे **प्रधीः** इति।

प्रध्यौ = प्रधीशब्दात् प्रथमाद्वितीयाद्विवचने औ विभक्तौ पूर्वसवर्णदीर्घे प्राप्ते, **दीर्घाज्जसि** च इति सूत्रेण निषेधे, **अचिश्नुधातुरित्यादिना** इयङिप्राप्ते तं प्रबाध्य **एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य** इति सूत्रेण यणि **प्रध्यौ** इति रूपं सिद्धम्।

प्रध्यम् = प्रधीशब्दात् द्वितीयैकवचने अमि, यणि प्रध्यम् इति।

उन्नीः = उन्नयतीति विग्रहे क्विप्रत्यान्त उन्नीशब्दात् प्रथमैकवचने सु अनुबन्धलोपे सस्य रुत्वे विसर्गे उन्नीः इति।

उन्न्यौ = उन्नीशब्दात् प्रथमाद्वितीया द्विवचने औ विभक्तौ, यणि उन्न्यौ।

उन्नयः = उन्नीशब्दात् प्रथमाबहुवचने जहि अनुबन्धलोपे, यणि उन्नयः इति।

उन्न्याम् = उन्नीशब्दात् सप्तम्येकवचने ङि विभक्तौ **ङेराम् नद्याम्नीभ्यः** इति सूत्रेण ङिस्थाने आमि, यणि उन्न्याम् इति।

ग्रामणीः = ग्रामणीशब्दात् प्रथमैकवचने सु अनुबन्धलोपे सस्य रुत्वे विसर्गे ग्रामणीः।

सूत्रेऽस्मिन् अनेकाच् ग्रहणेन नीशब्दात् एकाच्त्वात् यण् न भवति। अनेकाच्ग्रहणाभावे एकाच्शब्देऽपि यणप्रसङ्गः स्यात् तन्माभूत्तदर्थम् **अनेकाच् ग्रहणम्।**

गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते – (वा.) अस्यायम्भावः गतिसंज्ञकपूर्वपदभिन्नस्य, कारकपूर्वपदभिन्नस्य 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' इति सूत्रेण यण् न इष्टम् तस्मात् शुद्धा धीर्यस्य इत्यस्मिन् विग्रहे शुद्धधीः शब्दात् यण् न भवति, इयङादेशे शुद्धधियौ इति रूपं सिद्ध्यति। एवमेव परमधियौ इति।

ननु एतत्स्वीकारे दुर्धियः, वृश्चिकधियः इत्यादौ कथन्न यण् इति चेत् कथयति – दुःस्थिता धीर्येषाम् इति विग्रहे दुर् इत्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति। यतोहि यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा। अत्रेदं तात्पर्यं यत् – दुःस्थिता धी इत्यत्र स्थाधातुं प्रति दुर् इत्यस्य गतिसंज्ञा संभवा न तु ध्यैधातुं प्रति तस्मात् इयङ्भवति।

वृश्चिकशब्दस्य बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम्। अथवा वृश्चिकसम्बन्धिनी भीः इत्यस्मिन् विग्रहे शेषषष्ठीस्वीकारात् तस्य च कारकत्वाभावात् न यण् अपितु इयङ् एवेति।

न भूसुधियोः 6.4.85 एतयोर्यण् न स्यादचि सुपि। सुधियौ, सुधिय इत्यादि। सखायमिच्छति सखीयति ततः क्विप्। अल्लोपयलोपौ। अल्लोपस्य स्थानिवत्वाद्यणि प्राप्ते –

क्वौ लुप्तं न स्थानिवत् (वा.431) एकदेशविकृतस्यानन्यतयानङ्णित्वे, सखा, सखायौ, सखायः। हे सखीः। अमि पूर्वरूपात्परत्वाद्यणि प्राप्ते ततोऽपि परत्वात् सख्युरसम्बुद्धौ (सू. 253) इति सूत्रं प्रवर्तते। सखायम्। सखायौ। शसि यण्, सख्यः।

सह खेन वर्तते इति सखः, तमिच्छतीति सखीः। सुखमिच्छतीति सुखीः, सुतमिच्छतीति सुतीः। सख्यौ। सुख्यौ। सुत्यौ। ख्यत्यात् (सू. 255) इति दीर्घस्यापि ग्रहणादुकारः, सख्युः, सुख्युः, सुत्युः। लूनमिच्छतीति लूनीः। क्षाममिच्छतीति क्षामीः। प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः। एषां ङसिङसोर्यण्। नत्वमत्वयोरसिद्धत्वात्, ख्यत्यात् (सू.255) इत्युत्वम् लून्युः, क्षाम्युः, प्रस्तीम्युः। शुष्कीयतेः क्विप्। शुष्कीः। पक्वीः। इयङ् शुष्कियौ, शुष्कियः। ङसिङसोः शुष्किय इत्यादि। इतीदन्ताः।

शम्भुर्हरिवत्। एवं विष्णुवायुभान्वादयः।

संस्कृतव्याख्या – अपवादसूत्रमिदम्। द्विपदमत्र। न इत्यव्ययपदम्, भूसुधियो इति भूश्च सुधीश्च तयोरितरेतरद्वन्द्वसमासघटितं षष्ठ्यन्तं पदम्। अत्र **अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ इत्यस्मात्** '**अचि**' इत्यस्य, **ओः सुपि** इत्यतः सुपि इत्यस्य, **इणो यण्** इत्यतो यण् इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। इत्थम् – अजादिसुप्प्रत्यये परे भू सुधी इत्यनयोः यण् न भवतीति सूत्रार्थः। तद्यथा – सुधी+औ इत्यवस्थायां सुधियौ इति।

सुधीः =सुष्ठु ध्यायतीति विग्रहे सु इत्युपसर्गपूर्वकात् ध्यै धातोः क्विप्प्रत्यये सम्प्रसारणे सुधीशब्दात् प्रथमैकवचने सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे सस्य रुत्वे, विसर्गे सुधीः इति सिद्धम्।

सुधियौ = सुधीशब्दात् प्रथमा–द्विवचने प्रथमा–द्विवचने औविभक्तौ, अनुबन्धलोपे '**सुधी औ**' इति जाते '**इको यणचि**' इति सूत्रेण प्राप्तं यणं प्रबाध्य **एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य** इति सूत्रेण यणि प्राप्ते, '**न भूसुधियोः**' इतिसूत्रेण निषेधे, **अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** इति सूत्रेण ईकारस्य स्थाने इयङादेशेऽनुबन्धलोपे वर्णसंयोगे सुधियौ इति सिद्धम्।

सुधियः = सुधीशब्दात् प्रथमाबहुवचने जस् विभक्तौ अनुबन्धलोपे सुधी अस् इति जाते, इयङादेशेऽनुबन्धलोपे, वर्णसम्मेलने सुधियस् इति जाते सस्य रुत्वे विसर्गे सुधिय इति रूपं सिद्धम्।

सखा = **सखायमिच्छतीति विग्रहे** सखीयति इत्यर्थे सखि अम् क्यच् विभक्तिलोपे, दीर्घे च सखीय

शब्दात् क्विप्प्रत्यये तस्य सर्वापहारिलोपे, अल्लोपयलोपौ, अत्र यलोपकर्त्तव्यतायाम्, अल्लोपस्य स्थानिवद्भावस्य निषेधो भवति परं सखि अम् इत्यवस्थायाम् यण् कर्त्तव्यतायाम् अलोपस्य स्थानिवद्भावः प्राप्नोति परं '**क्वौ लुप्तं न स्थानिवत्**' इति वार्तिकेन निषेधे **सखीशब्दात्** प्रथमैकवचने सु विभक्तौ अनुबन्धलोपे, अनङादेशेऽनुबन्धलोपे, उपधादीर्घे सलोपे, नलोपे सखा इति रूपं सिद्ध्यति।

सखायौ = प्रथमाद्वितीयाद्विवचने औ विभक्तौ सखी औ इति जाते, णिद्वद्भावे, **अचोञ्णिति** इति सूत्रेण वृद्धौ, अयादेशे वर्णसंयोगे सखायौ इति।

सखायः = सखीशब्दात् प्रथमाबहुवचने जसि, अनुबन्धलोपे, णिद्वद्भावे वृद्धौ अयादेशे वर्णसंयोगे, सस्य रुत्वे विसर्गे सखायः इति।

सखायम् = सखीशब्दात् द्वितीयैकवचने अमि, णिद्भावभावे वृद्धौ वर्णसंयोगे सखायम् इति।

एवमेव सह खेन वर्तते इति सखः, तमिच्छतीति सखी शब्दस्यापि रूपम्। सुखमिच्छतीति सुखी, सुतमिच्छतीति सुतीः इत्यादीनां रूपं बोध्यम्।

किञ्च – लूनमिच्छतीति लूनीः, क्षाममिच्छतीति क्षामीः, प्रस्तीममिच्छतीति प्रस्तीमीः इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति।

एवमेव आत्मनः शुष्कमिच्छतीत्यर्थे शुष्कीः, आत्मनः पक्वमिच्छतीत्यर्थे पक्वीः इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति।

शम्भुशब्दस्य रूपं **हरिशब्दवत्** भवति।

शम्भुः = शम्भुशब्दस्य प्रथमैकवचने सुप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे सस्य रुत्वे, विसर्गे शम्भुः इति।

एवमेव विष्णुः, वायुः, भानुः, अणुः, शिशुः, बाहुः, इन्दुः इत्यादीनां रूपाणि बोध्यानि।

क्रोष्टुशब्दः = तृज्वत्क्रोष्टुः 7.1.95 क्रोष्टुस्तृजन्तेन तुल्यं वर्तते असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे। क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः।

संस्कृतव्याख्या – अतिदेशसूत्रमिदम्। तृज्वत् क्रोष्टु इति सूत्रस्य पदविभागः। तृज्वत् इति तृचा तुल्यम् इत्यर्थे वतिप्रत्ययान्तम् अव्ययपदम्। क्रोष्टुः इति प्रथमान्तम्। अत्र **सख्युरसम्बुद्धौ** इत्यस्मात् असम्बुद्धौ इत्यस्य **इतोऽत् सर्वनामस्थाने** इत्यस्मात् सर्वनामस्थाने इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। इत्थम् – सम्बुद्धिभिन्ने सर्वनामस्थाने परे क्रोष्टुशब्दस्यस्थाने क्रोष्टृ इत्यादेशो भवति इति सूत्रार्थः।

क्रोष्टुशब्दस्य प्रथमैकवचने सुविभक्तौ सर्वनामस्थानसंज्ञायां क्रोष्टृ आदेशे क्रोष्टृ स् इति जाते –

ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः 7.3.110 ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्ताङ्गस्य गुणः स्यात्। इति प्राप्ते।

संस्कृतव्याख्या = विधिसूत्रमिदम्। ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः इति सूत्रस्य पदविभागः। ऋतः इति षष्ठ्यन्तं, ङिसर्वनामस्थानयोः इति सप्तम्यन्तं पदम्। अङ्गस्य अधिकारः। **ह्रस्वस्य गुणः** इत्यस्मात् सूत्रात् 'गुणः' इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। एतेन ह्रस्वऋकारान्ताङ्गस्य गुणो भवति ङिपरे सर्वनामस्थाने च परे इति सूत्रार्थः। एतेन क्रोष्टृ स् इत्यवस्थायाम् ऋकारस्य गुणे प्राप्ते तं प्रबाध्य अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते– तथाहि –

ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च 7.1.94 ऋदन्तानामुशनादीनां चानङ् स्यादसम्बुद्धौ सौ परे।

संस्कृतव्याख्या = अस्मिन् सूत्रे पदद्वयं वर्तते। ऋत् च उशना च पुरुदंसा च अनेहा च तेषाम्

ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसाम् इति षष्ठी बहुवचनान्तं पदम् 'च' इत्यव्ययम्। अत्र '**सख्युरसम्बुद्धौ**' इत्यत असम्बुद्धौ इत्यस्य **अनङ् सौ** इत्यतश्च 'सौ' इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति, अङ्गस्य च अधिकारः।

अधिकृतस्य अङ्गस्य वचनविपरिणामेन अङ्गानाम् इति विशेष्यत्वेनान्वयः, ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसाम् इत्यस्य च विशेषणत्वात् तदन्तविधिः। इत्थम् – ह्रस्वऋकारान्तस्य शब्दस्य, उशनम् पुरुदंसस्, अनेहस् इत्येतेषां शब्दानामङ्गस्य अनङादेशो भवति सम्बुद्धिभिन्ने सुपरे इति सूत्रार्थो भवति। तद्यथा – क्रोष्टृ स् इत्यवस्थायाम्। ऋकारस्य अनङादेशेऽनुबन्धलोपे क्रोष्टन् स् इति जाते –

अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम्। ६.४.४१

अबादीनामुपधाया दीर्घः स्यादसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे।

नप्त्रादिग्रहणं व्युपत्तिपक्षे नियमार्थम्। उणादिनिष्पन्नानां तृन्तृजन्तानां चेद्भवति तर्हि नप्त्रादीनामेव। तेन पितृभ्रातृप्रभृतीनां न। उद्गातृशब्दस्य तु भवत्येव। समर्थ (सू.647) सूत्रे उद्गातारः इति भाष्यप्रयोगात्। क्रोष्टा। क्रोष्टारौ, क्रोष्टारः। क्रोष्टारम्, क्रोष्टारौ, क्रोष्टून्।

संस्कृतव्याख्या = विधिसूत्रमिदम्। आपश्च तृन् च तृच् च स्वसा च नप्ता च, नेष्टा च त्वष्टा च, क्षत्ता च, होता च, पोता च, प्रशास्ता च तेषामिति – अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षतृहोतृप्रोतृशास्तृणाम् इत्येकपदात्मकं सूत्रम्। अत्र नोपधायाः' इत्यतः उपधायाः, '**ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः**' इत्यस्मात् दीर्घः इत्यस्य, **सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ** इत्यस्मात् असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। एतेन अप्शब्दस्य तृन्प्रत्ययान्तस्य, तृच्प्रत्ययान्तस्य, स्वसृ नप्तृ नेष्टृ त्वष्टृ, क्षतृ, होतृ प्रशास्तृ इत्येतेषां शब्दानाम् उपधायाः दीर्घो भवति सम्बुद्धिभिन्ने सर्वनामस्थाने परे इति सूत्रार्थः सम्पद्यते।

अत्र सूत्रे तृन्–तृच् प्रत्ययान्ततयोर्ग्रहणम्, स्वसृ–नप्तृ–नेष्टृ–त्वष्टृ, क्षतृ होतृ प्रशास्तृ शब्दोऽपि तृन्नन्तः, तृजन्त एव। अत्रेदमाशङ्कते यत् स्वसृ इत्यादीनामपि तृन्नन्तत्वे तृजन्तत्वे सति – अप्तृन्तृच्स्वसृणाम् इत्येव सूत्रं कर्त्तव्यं कथं नप्त्रादिग्रहणमिति। अत्रोच्यते – मूले **नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे** नियमार्थम्। अत्रेदं तात्पर्यं यत् भाष्ये उणादिविषये पक्षद्वयम् – **उणादयो व्युत्पन्नानि** प्रातिपदिकानि, **उणादयोऽव्युत्पन्नानि** प्रातिपदिकानि। तत्र व्युत्पत्तिपक्षे स्वीकारे अप्तृन् तृच् स्वसृणाम् इत्येव कार्यसिद्धे नप्त्रादिग्रहणं व्यर्थम्। व्यर्थं सज्ज्ञापयति –

उणादिनिष्पन्नानां तृन्तृजन्तानां चेद्भवति तर्हि नप्त्रादीनामेव नान्यस्य इति। अव्युत्पन्नपक्षे तु तद्ग्रहणं विध्यर्थमेव। एतेन नियमाश्रयेण उणादिनिष्पन्नानां तृन्–तृच्–प्रत्ययान्तानां नप्त्रादीनामेव दीर्घ इति नियमात् पितृभ्रातृप्रभृतीनां शब्दानाम् उपधादीर्घो न भवति, तस्मात् – पितरौ पितरः, मातरौ मातर इत्येवं रूपाणि भवन्ति। उद्गातृशब्दस्य तु भवत्येव – समर्थसूत्रेण भाष्यकारेण उदगातारः प्रयुक्तत्वादिति।

क्रोष्टा = क्रोष्टुशब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमैकवचने सुविभक्तावनुबन्धलोपे क्रोष्टु स् इत्यवस्थायां '**सुडनपुंसकस्य**' इति सूत्रेण सर्वनामस्थानसंज्ञायाम् – '**तृज्वत् क्रोष्टुः**' इतिसूत्रेण क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृ इत्यादेशे क्रोष्टृस् इति जाते '**ऋदुशनस्पुरुदं सोऽनेहसां च**' इति सूत्रेण ऋकारस्य स्थाने अनङादेशे अनुबन्धलोपे क्रोष्टन् स इत्यवस्थायाम् उपधासंज्ञायां '**सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ**' इतिसूत्रेण प्राप्तम् उपधादीर्घं प्रबाध्य – '**अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षतृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम्**' इतिसूत्रेण उपधादीर्घे, क्रोष्टान् स् इति जाते, हलङ्यादिना सलोपे '**नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य**' इति सूत्रेण नलोपे क्रोष्टा इति सिद्धम्।

क्रोष्टारौ = क्रोष्टुशब्दात् प्रथमाद्वितीयकद्विवचने औ विभक्तौ '**क्रोष्टु औ**' इति स्थिते सर्वनामस्थानसंज्ञायां '**ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः**' इतिसूत्रेण ऋकारस्य गुणे रपरत्वे क्रोष्टार् औ इत्यवस्थायाम् '**अप्तृन्तृजादिना**' उपधादीर्घे वर्णसंयोगे क्रोष्टारौ इति रूपं भवति।

क्रोष्टारः = क्रोष्टुशब्दात् प्रथमाबहुवचने जसि, अनुबन्धलोपे, सर्वनामस्थानसंज्ञायां, ऋकारस्य गुणे, रपरत्वे, उपधादीर्घे, वर्णसंयोगे, सस्य रुत्वे विसर्गे क्रोष्टार इति।

क्रोष्टून् – क्रोष्टुशब्दात् द्वितीयाबहुवचने शस् विभक्तौ अनुबन्धलोपे क्रोष्टु अस् इति जाते सर्वनामस्थानसंज्ञाभावात् तृज्वद्भावाभावे '**प्रथमयोः पूर्वसवर्णः**' इतिसूत्रेण दीर्घे, '**तस्माच्छसो नः पुंसि**' इतिसूत्रेण सस्य नत्वे क्रोष्टून् इति सिद्धम्।

विभाषा तृतीयादिष्वचि 7.1.97

अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत्। क्रोष्ट्रा। क्रोष्ट्रे।

संस्कृतव्याख्या = अपवादसूत्रमिदम्। सूत्रे पदत्रयम् अस्ति। विभाषा इति प्रथमान्तं, तृतीयादिषु इति सप्तम्यन्तम्, अचि इति सप्तम्यन्तम्। अचि इति पदं तृतीयादिषु इत्यस्य विशेषणम्, वर्णग्रहणात्, **यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे** इति परिभाषया तदादिविधिना अजादिषु तृतीयादिषु इत्यर्थः। '**तृज्वत् क्रोष्टु**' इति सूत्रात् तृज्वत् इत्यनुवर्तते। इत्थम् **अजादिषु तृतीयादिषु विभक्तिषु परेषु क्रोष्टुशब्दस्थाने विकल्पेन तृज्वद्भावो भवतीति सूत्रार्थो भवति।**

इयं विभाषा अप्राप्तविभाषा वर्तते – टा ङे ङसि ङस् ओस् आम् ङि इत्यादिपूर्वसूत्रेण अप्राप्तौ विधानात्।

क्रोष्ट्रा, क्रोष्टुना = क्रोष्टुशब्दात् तृतीयाविभक्तौ एकवचने टा विभक्तावनुबन्धलोपे क्रोष्टु आ इति जाते, '**विभाषा तृतीयादिष्वचि**' इति सूत्रेण विकल्पेन क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृ इत्यादेशे क्रोष्टृ आ इति जाते, '**इको यणचि**' इति सूत्रेण यणि, वर्णसंयोगे क्रोष्ट्रा इति, विकल्पपक्षे क्रोष्टु इत्यस्मात् **आङो नाऽस्त्रियाम्** इति सूत्रेण 'ना' इत्यादेशे क्रोष्टुना इति।

क्रोष्टुभ्याम् = क्रोष्टुशब्दात् भ्यामि **क्रोष्टुभ्याम्** इति।

क्रोष्टुभिः = क्रोष्टुशब्दात् तृतीयबहुवचने भिस्विभक्तौ **क्रोष्टुभिः** इति।

क्रोष्टुभ्यः = क्रोष्टुशब्दात् भ्यस् विभक्तौ क्रोष्टुभ्यः इति।

क्रोष्ट्रे, क्रोष्टवे = क्रोष्टुशब्दात् चतुर्थ्येकवचने ङे विभक्तावनुबन्धलोपे क्रोष्टु ए इति जाते **विभाषा तृतीयादिष्वचि** इति सूत्रेण विकल्पेन क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृ इत्यादेशे, '**इको यणचि**' इति सूत्रेण यणि वर्णसंयोगे क्रोष्ट्रे इति, विकल्पपक्षे क्रोष्टु ए इत्यवस्थायां घिसंज्ञायां '**घेर्ङिति**' इति सूत्रेण गुणे अवादेशे क्रोष्टवे इति रूपं सिद्धम्।

क्रोष्टुशब्दात् पञ्चमीषष्ठ्योरेकवचने तृज्वद्भावे क्रोष्टृ अस् इति जाते –

ऋत उत् 6.1.111 – ऋदन्तान् ङसिङसोरति परे उकार एकादेशः स्यात्। रपरत्वम्।

संस्कृतव्याख्या = सूत्रे पदद्वयम्। ऋतः इति पञ्चम्यन्तम्, उत् प्रथमान्तं पदम्। अत्र '**ङसिङसोश्च**' इति सूत्रात् 'ङसिङसोः' इत्यस्य '**एङः पदान्तादति**' इति सूत्रात् 'अति' इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। '**एकः पूर्वपरयोः**' इत्यस्याधिकारः। ऋत इत्यस्मात् तदन्तविधिना ऋदन्तात् इत्यर्थः। एतेन ह्रस्वऋकारान्तस्य ङसिङसो अकारे परे पूर्वपरयोः स्थाने ह्रस्व उकारादेशो भवतीति सूत्रार्थः सम्पद्यते।

तद्यथा – क्रोष्टुशब्दात् ङसि, ङस् विभक्तौ अनुबन्धलोपे क्रोष्टु अस् इत्यवस्थायां तृजद्भावे क्रोष्टृ अस् इति जाते 'ऋत उत्' इत्यनेन पूर्वपरयोः उकारादेशे रपरत्वे क्रोष्टुरस् इति जाते –

रात्सस्य 8.2.24 रेफात् संयोगान्तस्य सस्यैव लोपः, नान्यस्य। इति रेफस्य विसर्गः। क्रोष्टुः। आमि परत्वात्तृज्वद्भावे प्राप्ते – नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् विप्रतिषेधेन (वा.4374)। क्रोष्टूनाम्। क्रोष्टरि। क्रोष्ट्रोः। पक्षे हलादौ च शम्भुवत्।

संस्कृतव्याख्या = नियमसूत्रमिदम्। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयं वर्तते। रात् इति पञ्चम्यन्तं पदम्, सस्य इति षष्ठ्यन्तम्। **संयोगान्तस्य लोपः** इति सूत्रमत्र अनुवर्तते। रात् इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वात् '**तस्मादित्युत्तरस्य**' इति परिभाषासूत्रेण अव्यवहितस्य परस्य इत्यर्थो लभ्यते। इत्थम् – रेफात् परस्य संयोगान्तस्यैव लोपो नान्यस्य इति सूत्रार्थः।

क्रोष्टर् स् इत्यवस्थायां '**संयोगान्तस्य लोपः**' इति सूत्रेणैव लोपे सिद्धे कथमिदं सूत्रम् इति जिज्ञासायामत्रेदं बोध्यं यत् सूत्रारम्भमर्थ्यात् **सिद्धे सति आरभ्यमाणो विधिर्निमाय** भवति इति नियमात् सूत्रमिदं नियमं करोति यत् रेफात् परस्य यदि संयोगान्तलोपः तर्हि सकारस्यैव नान्यस्य इति। अतः **संयोगान्तस्य लोप** इत्यनेनैव सलोपः। रेफस्य विसर्गः।

क्रोष्टुः, क्रोष्टोः = क्रोष्टुशब्दस्य पञ्चमीषष्ठ्योरेकवचने यथाक्रमं ङसिङस्विभक्तौ अनुबन्धलोपे क्रोष्टु अस् इति जाते, **विभाषातृतीयादिष्वचि**' इति सूत्रेण विकल्पेन तृज्वद्भावे क्रोष्टृ अस् इति जाते '**ऋत् उत्**' इति सूत्रेण ऋकारस्य स्थाने पूर्वपरयोः उकारादेशे, 'उरण रपरः' इतिसूत्रेण रपरत्वे क्रोष्टर्स् इति जाते **रात्सस्य** इति नियमेन '**संयोगान्तस्य लोपः**' इति सूत्रेण सकारस्य लोपे, रेफस्य रुत्वे विसर्गे क्रोष्टुः इति रूपं सिद्ध्यति। विकल्पपक्षे क्रोष्टोः इति।

क्रोष्ट्रोः, क्रोष्ट्वोः = क्रोष्टुशब्दात् षष्ठीसप्तम्योः द्विवचने क्रोष्टु ओस् इति जाते **विभाषा तृतीयादिष्वचि** इति सूत्रेण विकल्पेन तृज्वद्भावे क्रोष्टृ ओस् इति जाते **इको यणाचि** इति सूत्रेण यणि, वर्णसंयोगे क्रोष्ट्रोस् इत्यवस्थायां सस्य रुत्वे विसर्गे क्रोष्ट्रोः इति रूपं सिद्धम्। विकल्पपक्षे क्रोष्टु ओस् इत्यवस्थायां घिसंज्ञायां गुणे अवादेशे, संयोगे, सस्य रुत्वे विसर्गे क्रोष्ट्वोः इति सिद्धम्।

क्रोष्टुशब्दात् षष्ठीबहुवचने क्रोष्टु आम् इत्यवस्थायाम् आमि परत्वात् तृज्वद्भावे प्राप्ते '**नुम् चिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट्**' विप्रतिषेधेन इति वार्तिकेन नुडागमेऽनुबन्धलोपे क्रोष्टु नाम् इति जाते नामि इतिसूत्रेण दीर्घे क्रोष्टूनाम् इति रूपं सिद्धम्।

क्रोष्टूनाम् = क्रोष्टुशब्दात् षष्ठीबहुवचने आम् विभक्तौ क्रोष्टु आम् इत्यवस्थायां विभाषा तृतीयादिषु इत्यनेन तृज्वद्भावस्य '**ह्रस्वनद्यापो नुट्**' इत्यनेन नुटश्च युगपत्प्राप्तौ, '**नुम् चिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् विप्रतिषेधेन** इति वार्तिकेन नुडागमेऽनुबन्धलोपे क्रोष्टुनाम् इति जाते **नामि** इति सूत्रेण दीर्घे क्रोष्टूनाम् इति रूपं सिद्धम्।

क्रोष्टरि = क्रोष्टुशब्दात् सप्तम्येकवचने ङिविभक्तौ अनुबन्धलोपे क्रोष्टु इ इति जाते **विभाषा तृतीयादिष्वचि** इति सूत्रेण वैकल्पिके क्रोष्टुशब्दस्य क्रोष्टृ इत्यादेशे क्रोष्टृ इ इति जाते '**ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः**' इतिसूत्रेण गुणे रपरत्वे वर्णसंयोगे क्रोष्टरि इति रूपं भवति। विकल्पपक्षे क्रोष्टौ इति।

पक्षे अर्थात् **विभाषातृतीयादिष्वचि** इत्यस्य विकल्पपक्षे, हलादौ च शम्भुशब्दात् रूपं भविष्यति।

इत्युदन्ताः शब्दाः

हूहूः, हूह्वौ, हूह्वः। हूहूम्, हूह्वौ, हूहून् इत्यादि।

अतिचमूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः, हे अतिचमु! अतिचम्वै। अतिचम्वाः। अतिचम्वाः। अतिचमूनाम्। अतिचम्वाम्। खलपूः।

संस्कृतव्याख्या = हूहूशब्दोऽव्युत्पन्नः दीर्घोकारान्तः। अत्र घिसंज्ञा, नदीसंज्ञादयो न भवन्ति अतः प्रथमैकवचने

हूहूशब्दात् सौ अनुबन्धलोपे सस्य रुत्वे विसर्गे हूहूः इति। औ विभक्तौ **दीर्घाज्जसि** च इतिसूत्रं प्रबाध्य '**इकोयणचि**' इति सूत्रेण यणि हूह्वौ इति सिद्धयति। एवमेवान्यानि रूपाणि भवन्तीति।

अतिचमू इत्यादौ चमूशब्दो दीर्घोकारान्तः स्त्रीलिङ्गः। अत अस्य नदीसंज्ञा भवति। चमूम् अतिक्रान्त इत्यर्थे अतिचमूशब्दः। **प्रथमलिङ्गग्रहणं च** इतिवार्तिकसहकारेण नदीसंज्ञा भवति। नदीसंज्ञात्वात् तन्निमित्तकं कार्यं ह्रस्वः, आडागम इत्यादीनि कार्याणि भवन्ति।

एवमेव खलं पुनातीति इत्यर्थे खलपूशब्दः। तस्य प्रथमैकवचने खलपूः इति। खलपूशब्दात् प्रथमाद्वितीयाद्विवचने औ विभक्तौ खलपू औ इत्यवस्थायाम् **अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** इति सूत्रेण उवङि प्राप्ते –

ओः सुपि 6.4.83 धात्वयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादजादौ सुपि।

गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते (वा.5034) खलप्वौ। खलप्व इत्यादि। एवं सुल्वादयः।

अनेकाचः किम्? लूः, लुवौ लुवः। धात्ववयव – इति किम्? उल्लूः, उल्ल्वौ, उल्लवः। असंयोगपूर्वस्य किम्? कटप्रूः, कटप्रुवौ, कटप्रुवः। गति इत्यादि किम्? परमलुवौ। सुपि किम्? लुलुवतुः। स्वभूः। न भूसुधियोः (सू. 273) स्वभुवौ, स्वभुवः। एवं स्वयम्भूः।

सस्कृतव्याख्या = ओः सुपि इति सूत्रस्य पदविभागः। ओः इति षष्ठ्यन्तं, सुपि इति सप्तम्यन्तं पदम्। अत्र **एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य** इत्यतः अनेकाचः असंयोगपूर्वस्य, **अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** इत्यस्मात् धातु इत्यस्य षष्ठ्यन्ततया, तथा अचि इत्यनयोः, **इणो यण्** इत्यतो यण् इत्यस्य च अनुवृत्तिर्भवति। ओः इत्यत्र स्थानषष्ठी धातोः इत्यस्य विशेषणम्। विशेषणात् तदन्तविधिर्भवति। एतेन धात्वयवसंयोगपूर्वो न भवति यस्य तादृशः उवर्णान्तधातुः, अन्ते यस्य तादृशस्य अनेकाचो अङ्गस्य यण् भवति अजादिप्रत्यये परे इति सूत्रार्थः सम्पद्यते। तद्यथा खलपू औ इत्यवस्थायां यणि खलप्वौ इति।

खलप्वौ = खलपूशब्दात् प्रथमाद्वितीयाद्विवचने औ विभक्तौ खलपू औ इति जाते **अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ** इति सूत्रेण प्राप्तम् उवङादेशं प्रबाध्य **ओः सुपि** इति सूत्रेण यणि वर्णसंयोगे खलप्वौ इति रूपं सिद्ध्यति।

एवं सुष्ठु लुनातीति सुलू अस्यापि रूपं भवति।

अस्मिन् सूत्रे अनेकाच् इति कथनेन लूशब्दस्य ऊकारस्य यण् न भवति, अत उवङादेशे **लुवौ लुवः लुवम्, लुवौ लुवः। लुवा लुवे लुवः लुवोः लुवाम् लुवि** इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति।

एवमेव धात्ववयव इति कथनेन उल्लूशब्दस्य ऊकारस्य यण् भवति। **असंयोगपूर्वस्य** इति कथनेन कटप्रूः शब्दात् यण् न भवति। गति इत्यादिकथनेन परमलुवौ इत्यादौ यण् न भवति।

सुपि इत्यस्य ग्रहणेन लुलुवतुः इत्यत्र लूधातोः सत्वेऽपि तिङन्तत्वात् यण् न भवति इति।

स्वभूः – स्वयं भवति, स्वस्माद्भवति, इत्यर्थे स्वभू =शब्दात् प्रथमैकवचने सुविभक्तावनुबन्धलोपे सस्य रुत्वे विसर्गे स्वभूः इति सिद्धम्।

स्वभूवौ = स्वभूशब्दात् प्रथमाद्वितीयाद्विवचने औ विभक्तौ **स्वभू औ** इत्यवस्थायाम् **इकोयणचि** इति सूत्रप्राप्तं यणं प्रबाध्य '**अचिश्नुधातु भ्रुवां य्वोरियङुवङौ**' इतिसूत्रेण उवङि तमपि प्रबाध्य '**ओः सुपि**' इति सूत्रेण

यणादेशः प्राप्नोति '**न भूसुधियोः**' इति सूत्रेण निषेधे '**अचिश्नुधातुरित्यादिना**' उवङि, अनुबन्धलोपे **स्वभुवौ, बहुवचने स्वभुवः** इति रूपं भवति।

एवमेव '**स्वयम्भूः**' इत्यस्यापि रूपाणि भवन्ति।

वर्षाभूः = वर्षासु भवतीति इत्यर्थे वर्षाभूशब्दात् प्रथमैकवचने सस्य रुत्वे विसर्गे **वर्षाभूः** इति।

वर्षा भू औ इत्यवस्थायाम् 'ओः सुपि' इति सूत्रेण प्राप्तं यणं प्रबाध्य 'न भूसुधियोः' इतिसूत्रेण निषेधः प्राप्नोति। तस्मात् तत्परिहाराय अग्रिमं सूत्रं प्रवर्तते –

वर्षाभ्वश्च 6.4.84 अस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सुपि। वर्षाभ्वौ, वर्षाभ्वः। दृभतीति दृम्भूः। अन्दूम्भूजम्बूकपेलूकर्कन्धूदिधिषूः (उ.सू 93) इत्युणादिसूत्रेण निपातितः। दृम्भ्वौ, दृम्भ्वः। दृम्भूम्, दृम्भ्वौ, दृम्भून्। शेषं हूहूवत्। 'दृन्' इति नान्ते हिंसार्थेऽव्यये भुवः क्विप् दृन्भूः। दृन्करपुनः पूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः (वा. 4118) दृन्भ्वम्। दृन्भ्व इत्यादि खलपूवत्। करभूः। करभ्वम्। करभ्वः। दीर्घपाठे तु करः एवं कारः। स्वार्थिकः प्रज्ञाद्यण्। कारभ्वम्। कारभ्वः। पुनर्भूर्यौगिकः पुंसि। पुनर्भ्वौ इत्यादि। दृग्भू-काराभूशब्दौ स्वयम्भूवत्।

इत्यूदन्ताः

संस्कृतव्याख्या – विधिसूत्रमिदम्। सूत्रेऽस्मिन् पदद्वयमस्ति। वर्षाभ्व इति षष्ठ्यन्तं, च इत्यव्ययम्, अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ इति सूत्रात् अचि इत्यस्य, '**ओः सुपि**' इत्यस्मात् सुपि इत्यस्य **इणो यण्** इत्यतश्च यण् इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। एवं सर्वं अन्वयं विधाय सूत्रार्थो भवति यत् अजादिसुप्प्रत्यये परे वर्षाभूशब्दस्य ऊकारस्य यणादेशो भवतीति।

वर्षाभ्वौ – वर्षाभूशब्दात् प्रथमाद्वितीयाबहुवचने औ विभक्तौ वर्षाभू औ इति जाते '**ओः सुपि**' इति सूत्रे यण् प्राप्ते '**न भूसुधियोः**' इतिसूत्रेण निषेधे '**वर्षाभ्वश्च**' इतिसूत्रेण यणि वर्णसंयोगे वर्षाभ्वौ इति सिद्धम्।

दृम्भूः = दम्भूशब्दात् प्रथमैकवचने सुविभक्तावनुबन्धलोपे सस्य रुत्वे विसर्गे दृम्भूः इति।

दृम्भ्वौ, दृम्भ्वः = दृम्भू प्रथमाद्वितीयाद्विवचने औ विभक्तौ, '**इको यणचि**' इतिसूत्रेण यणि दृम्भ्वौ इति सिद्धम्।

दृम्भ्वः = दृम्भूशब्दात् प्रथमाबहुवचने जस् विभक्तावनुबन्धलोपे अनुबन्धलोपे यणि, वर्णसंयोगे सस्य रुत्वे विसर्गे दृम्भ्वः इति सिद्धम्।

एवमेव करभू, कराभूः इत्यादीनां शब्दानां रूपं भवति।

इत्यूदन्ताः

धाता = धातृशब्दात् प्रथमैकवचने सुविभक्तावनुबन्धलोपे धातृ स् इति जाते सर्वनामस्थानसंज्ञायाम्, '**ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः**' इतिसूत्रेण गुणे प्राप्ते तं प्रबाध्य '**ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च**' इतिसूत्रेण अनङादेशेऽनुबन्धलोपे धातन् स् इति जाते उपधासंज्ञायाम्, '**अप्तृन्तृचस्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृ-प्रशास्तृणाम्**' इतिसूत्रेण उपधादीर्घे धातान् स् इति जाते, '**हलङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्**' इतिसूत्रेण सुलोपे '**नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य**' इति सूत्रेण नलोपे धाता इति सिद्धम्।

धातारौ = धातृशब्दात् प्रथमाद्वितीयाद्विवचने औ विभक्तौ, सर्वनामस्थानसंज्ञायाम्, '**ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः**' इतिसूत्रेण ऋकारस्य गुणे, रपरत्वे, धातर् औ इत्यवस्थायाम्, '**अप्तृन्तृच्स्वसृनप्त्रादिना**' सूत्रेण उपधादीर्घे धातार् औ इति जाते वर्णसम्मेलने धातारौ इति रूपं भवति।

एवमेव जसि–**धातारः**, अमि–**धातारम्** इति।

धातॄन् = धातृशब्दात् द्वितीयाबहुवचने शसि, अनुबन्धलोपे धातृ अस् इति जाते **प्रथमयोः पूर्वसवर्णः** इतिसूत्रेण पूर्वसवर्णदीर्घे, **तस्माच्छसोः नः पुंसि** इतिसूत्रेण सस्य नत्वे धातॄन् इति रूपं सिद्ध्यति।

धातृशब्दात् षष्ठीबहुवचने आम् विभक्तौ नुटि, अनुबन्धलोपे दीर्घे च धातॄनाम् इत्यवस्थायाम् – प्रवर्तते वार्तिकमिदम् –

ऋर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम् (वा. 4969) धातॄणामित्यादि। एवं नप्त्रादयः। उद्गातारौ। पिता। व्युत्पत्तिपक्षे नप्त्रादिग्रहणस्य **नियमार्थतत्वान्न दीर्घः।** पितरौ, पितरः। पितरम्, पितरौ। शेषं धातृवत्। एवं जामातृभ्रात्रादयः। ना। नरौ। नरः। हे नः।

संस्कृतव्याख्या = (ऋवर्णान्न) इदं तु वार्तिकं णत्वविधायकसूत्राणां सर्वेषां शेषभूतम्। ऋवर्णात् नस्य णत्वं वाच्यम् इति पदविभागः। ऋवर्णात् अव्यवहित परस्य नकारस्य स्थाने णकारादेशो भवतीति वार्तिकार्थः। धातॄनाम् इत्यस्य असमानपदत्वात् **'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि'** इतिसूत्रेण न णत्वम्, **रषाभ्यां नोणः** इत्यनेनैव सम्भवात्। तस्मात् अस्य वार्तिकस्य विषये **'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि'** सूत्रस्य न प्रवृत्तिरिति।

धातॄणाम् = धातृशब्दात् षष्ठीबहुवचने आमि विभक्तावनुबन्धलोपे धातृ आम् इत्यवस्थायां **'ह्रस्वनद्यापो नुट्'** इति सूत्रेण नुटि, अनुबन्धलोपे धातृ नाम् इति जाते, **नामि** इति सूत्रेण दीर्घे **'ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्'** इतिसूत्रेण नस्य णत्वे धातॄणाम् इति रूपं सिद्ध्यति।

धातरि = धातृशब्दात् सप्तम्येकवचने ङि, अनुबन्धलोपे **'ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः'** इति सूत्रेण गुणे, रपरत्वे, वर्णसम्मेलने च धातरि इति।

धातृषु = धातृशब्दात् सप्तमीबहुवचने सुप्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे, **आदेशप्रत्यययोः** इति सूत्रेण सस्य षत्वे धातृषु इति।

एवमेव **नप्तृ, नेष्टृ, त्वष्टृ, क्षत्तृ, होतृ, पोतृ, प्रशास्तृ** शब्दानामपि रूपाणि भवन्ति।

उद्गातारौ = यद्यपि अप्तृन्तृच् इत्यादिसूत्रे नप्त्रादीनां ग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे उणादिनिष्पन्नानां नप्त्रादीनामेव दीर्घः नान्यस्य इति नियमार्थं तथापि उद्गातारः इति भाष्यप्रयोगात् 'उद्गातारौ' इत्यत्र दीर्घः।

उद्गाता = उद्गातृशब्दात् प्रथमैकवचने सुविभक्तौ अनुबन्धलोपे, उद्गातृ सु इत्यवस्थायां, सर्वनामस्थानसंज्ञायाम्, **'ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च'** इति सूत्रेण अनङि अनुबन्धलोपे, **सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ** इति सूत्रेण दीर्घे, सलोपे, नलोपे च उद्गाता इति।

उद्गातारौ = उद्गातृशब्दात् प्रथमाद्वितीया द्विवचने औ विभक्तौ उद्गातृ औ इति जाते, **सर्वनामस्थानसंज्ञायां, ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः** इति सूत्रेण गुणे, रपरत्वे दीर्घे, वर्णसम्मेलने उद्गातारौ इति।

पिता = पातीति पिता। पितृशब्दात् प्रथमैकवचने सुविभक्तौ अनुबन्धलोपे **'ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः'** इति सूत्रेण प्राप्तं गुणं प्रबाध्य, ऋदुशनस् इत्यादिसूत्रेण अनङादेशेऽनुबन्धलोपे पितन् स् इति जाते, उपधासंज्ञायां **सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धौ** इति सूत्रेण उपधादीर्घे, हलङ्यादिना सलोपे, **नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य** इति सूत्रेण नलोपे पिता इति रूपं भवति।

पितरौ = पितृशब्दात् प्रथमाद्वितीयाद्विवचने औविभक्तौ पितृ औ इत्यवस्थायाम् सर्वनामस्थानसंज्ञायाम्, **'ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः'** इति सूत्रेण गुणे रपरत्वे दीर्घाभावे, वर्णसंयोगे पितरौ इति।

एवमेव **जसि – पितरः,** अमि **पितरम्**। शेषं धातृशब्दवत्। एवं **जामातृ भ्रातृ** इत्यादीनां शब्दानां रूपाणि भवन्तीति।

ना – नयति कार्याणि इत्यर्थे – **'नयतेर्डिच्च'** इत्युणादिसूत्रेण 'ऋप्रत्यये **डिद्वद्भावे'** टिलोपे मनुष्यवाचिनो 'नृ' शब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमैकवचने सुविभक्तौ अनुबन्धलोपे नृ सु इति जाते **'ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः'** इतिसूत्रेण प्राप्तं गुणं प्रबाध्य अनङादेशे अनुबन्धलोप नन् स इति जाते, उपधासंज्ञायाम्, उपधादीर्घे सलोपे, नलोपे च ना इति रूपं भवति।

नरौ = नृशब्दात् प्रथमाद्वितीयाद्विवचने औ विभक्तौ, सर्वनामस्थानसंज्ञायाम्, **'ऋतो ङि सर्वनामस्थानयोः'** इतिसूत्रेण गुणे रपरत्वे, वर्णसंयोगे नरौ इति।

नरः= नृशब्दात् प्रथमाबहुवचने जस् विभक्तौ, अनुबन्धलोपे, सर्वनामस्थानसंज्ञायां, गुणे रपरत्वे वर्णसंयोगे नरस् इति जाते सस्य रुत्वे विसर्गे नरः इति।

हे नः= नृशब्दात् सम्बोधने एकवचने सुविभक्तौ अनुबन्धलोपे, गुणे रपरत्वे हे नर् स् इति जाते सस्य लोपे रेफस्य विसर्गे **हे नः** इति।

नृ च 6.4.6 नृ इत्येतस्य नामि वा दीर्घः स्यात्, नृणाम्, नृणाम्।

इत्यृदन्तः

संस्कृतव्याख्या – अत्र सूत्रे नृ इति लुप्तषष्ठीकं पदं, च इत्यव्ययपदम्। अत्र **छन्दस्युभयथा** इति सूत्रात् उभयथा इत्यस्य, **ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः** इति सूत्रात् दीर्घस्य, नामि इत्यस्य चानुवृत्तिर्भवति। उभयथा – इत्यस्य दीर्घो भवति, न भवति इत्यर्थः। एतेन नाम् परे नृशब्दस्य विकल्पने दीर्घो भवतीति सूत्रार्थः।

नृणाम्, नृणाम् = नृशब्दात् षष्ठीबहुवचने आम् विभक्तौ, **ह्रस्वनद्यापो नुट्** इति सूत्रेण नुटि, अनुबन्धलोपे, नृ न् आम् इति जाते **नामि**, इतिसूत्रेण नित्यं दीर्घे प्राप्ते तं प्रबाध्य **नृ च** इति सूत्रेण विकल्पेन दीर्घे, **'ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम्'** इतिसूत्रेण नस्य णत्वे नृणाम् इति विकल्पपक्षे नृणाम् इति रूपं सिद्ध्यति।

कृत् अनयोरनुकरणे **प्रकृतिवदनुकरणम्** (प.37) इति वैकल्पिकातिदेशादित्वे रपरत्वे **कीः, किरौ, किरः**। **तीः, तिरौ, तिर** इत्यादि। गीर्वत् इत्वाभावपक्षे तु **ऋदुशनस्** (276) इति ऋतो ङि (275) इति च तपरकरणादनङ्गुणो न। **कृः क्रौ क्रः**। **कृम् क्रौ कृन्**। **क्रा के** इत्यादि।

गम्लृ शक्लृ अनयोरनुकरणे अनङ्। **गमा**। **शका**। गुणविषये तु लपरत्वम्। **गमलौ**। **गमलः**। **गमलम् गमलौ गम्लॄन्**। **गम्ला**। **गम्ले**। **'ङसिङसोस्तु'** ऋत उत् (सू. 279) इत्युत्वे लपरत्वे **'संयोगान्तस्य लोपः'** (सू. 54) गमुल्। शकुल्। इति लृदन्ताः।

इना सह वर्तते इति सेः। सयः। स्मृतेः। स्मृतयौ। स्मृतयः।

इत्येदन्ताः

संस्कृतव्याख्या – दीर्घ ऋकारान्तशब्दविवेचनप्रसङ्गे कृधातोरनुकरणं विधाय **प्रकृतिवदनुकरणं** भवति इति नियमेन वैकल्पिकातिदेशे इत्वे रपरत्वे दीर्घे च कृते कीर् शब्दात् प्रथमैकवचने **कीः**, द्विवचने **किरौ**, बहुवचने **किरः** एवमेव तृधातोः निष्पन्नस्य तीर् शब्दस्य **तीः तिरौ तिरः** इत्यादिरूपाणि भवन्ति। इत्वाभावपक्षे **कृः, क्रौ क्रः** इत्यादीनि बोध्यानि।

गम्लृ शक्लृ अनयोरनुकरणं स्वीकृत्य गम्लृशब्दात् प्रथमैकवचने सौ **गम्ला शक्ला** इति। गुणविषये तु लपरत्वम्, **गमलौ, गमलः**।

ङसिङसोस्तु '**ऋत उत्**'(सू.279) इत्युत्त्वे लपरत्वे संयोगान्तस्य लोपे गमुल्-शकुल् इत्यादि। षष्ठीबहुवचने दीर्घे **गमॄणाम्**। इति लृदन्ताः।

एदन्तशब्दः – सेः = इना सह वर्तते इत्यर्थे 'से' शब्दात् प्रथमैकवचने सुविभक्तौ, अनुबन्धलोपे से स् इत्यवस्थायां **सेः** इति रूपं भवति द्विवचने से औ इति जाते अयादेशे **सयौ**, बहुवचने **सयः**।

एवमेव स्मृतः इः कामो येन इत्यर्थे **स्मृते** शब्दात् **स्मृतेः**, **स्मृतयौ**, **स्मृतयः** इत्यादीनि रूपाणि भवन्ति।

इत्येदन्ताः

अथ ओकारान्तशब्दः

गोतो णित् 7.1.90 गोशब्दात् परं सर्वनामस्थानं णिद्वत् स्यात्। गौः। गावौ। गावः।

संस्कृतव्याख्या – सूत्रमिदम् अतिदेशसूत्रम्। अत्र पदद्वयम्। गोतः इति पञ्चम्यन्तम्, णित् प्रथमान्तम्। **इतोऽत् सर्वनामस्थाने** इत्यतो विभक्तिविपरिणामेन 'सर्वनामस्थानम्' इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। एतेन ओकारान्तशब्दस्य विहितः सर्वनामस्थानसंज्ञकः प्रत्ययः णिद्वद्भवति इति सूत्रार्थः। णिद्वद्भावात् तत्प्रयुक्तं कार्यं भवति। तद्यथा गो स् इत्यत्र वृद्धौ गौस् इति जाते गौः इति।

गौः – गच्छति यो येन वा इत्यर्थे गम् धातोः 'गमेर्डोः' इत्यनेन डोप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे 'गो सु' इति जाते, सर्वनामस्थानसंज्ञायां, '**गो गो तो णित्**' इति सूत्रेण णिद्वद्भावे '**अचो ञ्णिति**' इतिसूत्रेण ओकारस्य वृद्धौ औकारादेशे गौस् इति जाते सस्य रुत्वे विसर्गे गौः इति रूपं भवति।

गावौ – गोशब्दात् प्रथमाद्वितीया द्विवचने औ जाते गो औ, सर्वनामस्थानसंज्ञायाम्, णिद्वद्भावे वृद्धौ गौ औ इति स्थिति '**एचोऽयवायावः**' इतिसूत्रेण आवादेशे वर्णसंयोगे गावौ इति।

गावः = गोशब्दात् प्रथमाबहुवचने जसि, अनुबन्धलोपे णिद्वद्भावे, वृद्धौ आवादेशे वर्णसंयोगे गावस् इति जाते सस्य रुत्वे विसर्गे गाव इति।

औतोऽम्शसोः 6.1.93 'आ ओतः' इतिच्छेदः। ओकारादम्शसोरचि परे आकार एकादेशः स्यात्। शसा साहचर्यात्सुबेव अम् गृह्यते। नेह – अचिनवम्, असुनवम्। गाम्, गावौ, गाः। गवा। गवे। गोः इत्यादि। ओतो णिदिति वाच्यम्, विहितविशेषणं च। तेन सुद्यौः, सुद्यावौ, सुद्यावः। सुद्यामित्यादि। ओकारान्तद्विहितं सर्वनामस्थानम् इति व्याख्यानान्नेह – हे भानो। हे भानवः। उः शम्भुः, स्मृतो येन सः स्मृतौः, स्मृतावौ, स्मृतावः। स्मृताम्, स्मृतावौ, स्मृताः इत्यादि।

इत्योदन्ताः

संस्कृतव्याख्या – आ ओतः अम् शसोः इति सूत्रस्य पदविभागः। आ इति लुप्तप्रथमाकम्, ओतः पञ्चम्यन्तम्, अम्शसोः इति सप्तम्यन्तम्। **इको यणचि** इति सूत्रात् अचि इत्यस्यानुवृत्तिः। '**एकः पूर्वपरयोः**' इत्यस्याधिकारः। इत्थम् – ओकारात् अम् शस् सम्बन्धिनोऽच् परे पूर्वपरयोः स्थाने 'औ' इत्यादेशो भवतीति सूत्रार्थः। अत्र शसप्रत्यय साहचर्यात् अम् एव गृह्यते – न तु तिङप्रत्ययस्थानिको अम् इति, अत एव अचिनो+अम् इत्यत्र न आकारादेशे, अवादेशे अचिनवम्, असुनवम् इत्यादिरूपं भवति।

गाम् = गोशब्दात् द्वितीयैकवचने अम् विभक्तौ गो अम् इति जाते सर्वनामस्थानसंज्ञायां, णिद्वद्भावे, वृद्धौ प्राप्तायां तं प्रबाध्य **औतोऽम्शसोः** इति सूत्रेण ओकारस्य अकारस्य च पूर्वपरयोः स्थाने आकारादेशे वर्णसंयोगे गाम् इति रूपं भवति।

ओतो णिदिति वाच्यम्, विहितविशेषणं च। तेन सुद्यौः, सुद्यावौ, सुधामिति। अस्येदं तात्पर्यं यत् 'गोतो णित्' इति सूत्रविषये भाष्ये वार्तिकद्वयं पठितम्, **ओतो णिदिति वक्तव्यम्, विहितविशेषणञ्च**। अत्रेदं तत्त्वम् – गोतो णित् इत्यस्य स्थाने ओतो णित् इति पठितव्यम्, विहितम् इति विशेषणञ्च देयम्। एतेन गो शब्देभ्योऽतिरिक्तस्य – सुद्यो इत्यादिशब्दस्यापि णिद्वद्भावः स्यात्। किञ्च 'गोतो णित्' इत्यत्र ओतः पदस्य ओकाराद्विहितं सर्वनामस्थानम् इति व्याख्यानेन हे भानो स् इत्यादौ न आकारादेशः। हे भानो, हे भानवः इति।

एवमेव उः=शम्भुः, स्मृतौ येन सः स्मृतो तस्मात् स्मृतौशब्दात् प्रथमैकवचने सुविभक्तौ, अनुबन्धलोपे, णिद्वद्भावे, वृद्धौ स्मृतौस् इति जाते सस्य रुत्वे विसर्गे स्मृतौः इति। एवमेव स्मृतावौ स्मृताव इत्यादयः। **इत्योदन्ताः**।

रायो हलि 7.2.85 रैशब्दस्य आकारोऽन्तादेशः स्याद्धलि विभक्तौ। राः। अच्यायादेशः। रायौ, रायः। रायम्, रायौ, रायः। राया, राभ्याम् इत्यादि।

इत्यैदन्ताः

ग्लौः। ग्लावौ। ग्लावः। ग्लावम्। ग्लावौ। ग्लावः इत्यादि। औतोऽम्शसोः (सू. 285) इतीह न प्रवर्तते। ऐऔच् (म.सू.४) इति सूत्रेण ओदौतोः सावर्ण्याभावज्ञापनात्।

इत्यौदन्ताः

इत्यजन्तपुल्लिङ्गप्रकरणम्

संस्कृतव्याख्या – रायो... विधिसूत्रमिदम्। रायः इति षष्ठ्यन्तं, हलि सप्तम्यन्तं पदम्। **अष्टन् आ विभक्तौ** इत्यतः आ इत्यस्यानुवृत्तिर्भवति। एतेन हलादिविभक्तौ परस्य रैशब्दस्य स्थाने आकारादेशः स्यात् इति।

राः – रै शब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां सुविभक्तौ, अनुबन्धलोपे रै स् इति जाते, '**रायो हलि**' इति सूत्रेण ऐकारस्य स्थाने आकारादेशे रा स् इति जाते रुत्वे विसर्गे राः इति।

रायौ – रै शब्दात् प्रथमाद्वितीयाद्विवचने औ विभक्तौ रै औ इति जाते आयादेशे, संयोगे सस्य रुत्वे विसर्गे रायौ। रायः। इत्यादि।

ग्लौः – ग्लायति वियोगिनां हर्षक्षयं करोतीत्यर्थे उणादि डौ प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे **ग्लौ** शब्दात् प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रथमैकवचने सुविभक्तौ अनुबन्धलोपे सस्य रुत्वे विसर्गे ग्लौः इति।

ग्लावौ = ग्लौ शब्दात् प्रथमाद्वितीया द्विवचने औ विभक्तौ ग्लौ औ इत्यवस्थायां **एचोऽयवायावः** इति सूत्रेण आवादेशे संयोगे ग्लावौ इति।

ग्लावः – ग्लौशब्दात् प्रथमाबहुवचने जस् विभक्तौ अनुबन्धलोपे आवादेशे सस्य रुत्वे विसर्गे ग्लाव इति।

अत्रेदमाशङ्कते यत् ओकारस्य स्थाने '**औतोऽम्शसोः**' इति सूत्रेण विधीयमान आकारादेश औकारस्यापि स्थाने भवेत् ओ–औ इत्यनयोः सावार्ण्यात् इति। तदुच्यते, **औतोऽम्शसो इतीह न प्रवर्तते**। अस्यायम्भावः, 'ऐऔच्' इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात् ऐ औ, ओ औ इत्यनयोः सवर्णसंज्ञा न भवतीति ज्ञापनात् अत्रापि ओकारस्य स्थाने विधीयमान आकारादेशे औकारस्य स्थाने न भवतीति।

इत्यौदन्ताः

इति राजधरमिश्रकृतया संस्कृतव्याख्यया सहितम् अजन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणं समाप्तम्।